

મહિલા સશક્તિકરણ

મહિલા-સંચાલિત વિકાસથી દેશનું સશક્તિકરણ
મેનકા સંજય ગાંધી

સતત સારસંભાળ દ્વારા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ
પ્રીતિ સુદાન

નાણાકીય વંચિતતાના બંધનોને તોડવા
લેખા ચક્રવર્તી અને પિયૂષ ગાંધી

ખાસ લેખ

મુસ્લિમ મહિલાઓ માટે સમાનતા
સૈયદા હામીદ

ફોકસ લેખ

ઉદ્યોગ સાહસિકતા : વિકાસના માધ્યમથી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ
એન. વી. માધુરી

આરોગ્ય સંભાળ કામદારોના મહેનતાણામાં સીમાચિહ્ન રૂપ વૃદ્ધિ

વડાપ્રધાને ૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮ના રોજ લાખો આશા, આંગણવાડી અને એએનએમ કામદારો સાથે વીડિયો શ્રિજ સંવાદ દરમિયાન આશા અને આંગણવાડી કામદારોના મહેનતાણામાં સીમાચિહ્ન રૂપ વૃદ્ધિ કરવાની જાહેરાત કરી હતી. તેમણે આશા કામદારોને વર્તમાન સમયમાં કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ચૂકવવામાં આવતી નિયમિત પ્રોત્સાહન રકમને બમણી કરવાની જાહેરાત કરી હતી. તે ઉપરાંત, તમામ આશા કામદારો અને તેમના સહાયકોને પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ વીમા યોજના અને પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષા વીમા યોજના હેઠળ વિનામૂલ્યે વીમા કવચ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે. વડાપ્રધાને આ સાથે જ આંગણવાડી કામદારોને અપાતા માનદ વેતનમાં પણ નોંધપાત્ર વધારાની જાહેરાત કરી હતી. જે કામદારોને અત્યાર સુધી રૂપિયા ૩૦૦૦ મળતા હતા, તેઓને હવે ૪૫૦૦ રૂપિયા મળશે. તેવી જ રીતે, જેઓને ૨૨૦૦ રૂપિયા મળતા હતા, તેઓને હવે ૩૫૦૦ રૂપિયાનું માનદ વેતન મળશે. આંગણવાડી સહાયકોને ચૂકવવામાં આવતા માનદ વેતનને પણ વર્તમાન ૧૫૦૦થી વધારીને ૨૨૫૦ રૂપિયા કરવામાં આવ્યું છે. “પોષણ માહ” ની ઉજવણીના ભાગ રૂપે સમગ્ર દેશની ત્રણ “એ” - આશા કામદારો, આંગણવાડી કામદારો અને એએનએમ (સહાયક નર્સ મિડવાઈફ)ની ટીમો સાથે સંવાદ કરતા વડાપ્રધાનએ તેમના (ત્રણેય – “એ”ના) સાથે કામ કરવાના, નવતર રીતો અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવાના અને આરોગ્ય અને પોષણ સેવા પ્રદાન કરવામાં સુધારો આણવાના અને દેશમાં કુપોષણને ઘટાડવા માટેના પોષણ અભિયાનના લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસોની પ્રસંશા કરી હતી.

ઉપરોક્ત સંવાદની કેટલીક પ્રમુખ વાતો નીચે પ્રમાણે છે:

રાજસ્થાનના ઝુંઝુનુ ખાતેથી પ્રારંભ કરવામાં આવેલા પોષણ અભિયાનનું લક્ષ્ય વિકાસ અટકવાના બનાવો, એનિમિયા, કુપોષણ અને જન્મ સમયે બાળકના ઓછા વજનના બનાવોમાં ઘટાડો કરવાનું છે. અને મહત્તમ સંખ્યામાં મહિલાઓ અને બાળકોને આ અભિયાન સાથે જોડવામાં આવે તે જરૂરી છે.

- સરકારે પોષણ અને ગુણવત્તાપૂર્ણ આરોગ્ય સુવિધાઓની સાથે જોડાયેલા પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. રસીકરણના પ્રયાસો ખૂબ જ ઝડપી રીતે આગળ વધી રહ્યાં છે, જેનાથી મહિલાઓ અને બાલકોને મદદ કરવામાં આવી રહી છે.
- નવજાત બાળકોની દેખભાળની સફળતાની પ્રસંશા કરી હતી, જેનો ફાયદો દેશમાં દર વર્ષે ૧.૨૫ મિલિયન બાળકોને થાય છે.
- આરોગ્ય અને દેશના વિકાસ વચ્ચેની કડીને રેખાંકિત કરતા, તેમણે કહ્યું હતું કે જો દેશના બાળકો નબળા અને કુપોષિત હશે તો, તેનો વિકાસ પણ ધીમો થશે.
- આયુષ્માન ભારત યોજનાની પ્રથમ લાભાર્થી બેબી કૃષ્ણા, જે આયુષ્માન બેબી તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે, તેનો પણ વડાપ્રધાને ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે બેબી કૃષ્ણા ૧૦ કરોડ કરતા પણ વધારે પરિવારો માટે આશાનું પ્રતિક બની ગઈ છે.

આ પ્રસંગે દેશભરના આરોગ્ય કામદારો અને લાભાર્થીઓએ પોતાના અનુભવો વડાપ્રધાન સાથે વહેંચ્યા હતા.

મુખ્ય તંત્રી : દીપિકા કચ્છલ
વરિષ્ઠ તંત્રી : નવલસંગ પરમાર
તંત્રી : જે. એસ. પટેલ

છૂટક નકલ : ₹ ૨૨-૦૦,
વાર્ષિક લવાજમ : ₹ ૨૩૦-૦૦,
બે વર્ષ : ₹ ૪૩૦-૦૦,
ત્રણ વર્ષ : ₹ ૬૧૦-૦૦.

લવાજમની રકમ “S.B.I. A/C. No. ૫૧૫-૦૮-૧૦,
Yojana (Guj.)”ના નામે ચેક/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી
સરનામે મોકલી શકાશે.

લવાજમ માટે

“yojanagujarati@gmail.com”

પર e-mail કરવો, માર્ગદર્શિકા અને સબસ્ક્રિપ્શન
ફોર્મ માંગવું.

સાથે તમારું પૂરું નામ, સરનામું, પીન કોડ, ઈમેલ-
આઈ.ડી., મોબાઈલ નંબર મોકલવા.

યોજના ગુજરાતીનું લવાજમ
ઑનલાઈન ભરી શકાશે :

(1) [https://bharatkosh.gov.in/1/1/PD/
Yojana](https://bharatkosh.gov.in/1/1/PD/Yojana)

(2) <http://yojana.gov.in/>

(3) [http://publicationsdivision.nic.in/
Subscription.aspx](http://publicationsdivision.nic.in/Subscription.aspx)

વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી,
હિંદી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી,
મલયાલમ, ઉર્દૂ, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં
પ્રકાશિત થાય છે.

DISCLAIMER : The views expressed in various articles are those of the authors' and they do not necessarily reflect the views of the Government or the organisation they work for. Maps, flags, photos & design are only indicative. They do not reflect the political map or legal representation of the flag of India / any other country. The readers are requested to verify the claims made in the advertisements regarding career guidance books / institutions. YOJANA does not own responsibility regarding the contents of the advertisements.

www.publicationsdivision.nic.in

[@DPD_India](https://www.facebook.com/DPD_India)

ઓક્ટોબર-૨૦૧૮

યોજના

Let noble thoughts come to us from all sides

Rig Veda

વિકાસને સમર્પિત

વર્ષ : ૪૬ અંક : ૭ સર્ગ અંક : ૮૧૪ કિંમત: ₹ ૨૨

યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ

એ-૨/૩ & ૨/૪, આકાશદર્શન કોલોની, ભાઈકાકાનગરની
પાછળ, આસોપાલવ બંગ્લોઝની બાજુમાં, જનસેવા કેન્દ્ર થલતેજની
પાસે, સોમવિલા બંગ્લોઝ રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૮.

ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮ ૮૬૬૮.

E-mail : yojanagujarati@gmail.com

લવાજમ અંગેની માહિતી
શનિવાર, રવિવાર અને જાહેર
રજાઓ સિવાયના દિવસોમાં
બપોરના ૨ થી સાંજના ૪ વાગ્યા
સુધી ફોન નંબર
૦૭૯-૨૬૫૮૮૬૬૮ પર મળશે.
કુલ પાના : ૬૦

વિષયસૂચિ

વડાપ્રધાનની વાતચીત.....	૨
મહિલા-સંચાલિત વિકાસથી દેશનું સશક્તિકરણ	
શ્રીમતી મેનકા સંજય ગાંધી.....	૫
સતત સારસંભાળ દ્વારા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ	
પ્રીતિ સુદાન.....	૯
નાણાકીય વંચિતતાના બંધનોને તોડવા	
લેખા ચકવર્તી અને પિયૂષ ગાંધી	૧૩
મુસ્લિમ મહિલાઓ માટે સમાનતા	
સૈયદા હામીદ.....	૧૮
ઉદ્યોગ સાહસિકતા : વિકાસના માધ્યમથી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ	
એન. વી. માધુરી.....	૨૩
આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ : સમસ્યાઓ અને આગળનો માર્ગ	
દીપક ખાંડેકર.....	૨૮
આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણ	
ચંદ્રકાંત લાહરિયા.....	૩૦
મહિલા, આરોગ્ય અને વિકાસ	
પ્રેમા રામચંદ્રન.....	૩૪
સમાવેશી વિકાસ માટે આર્થિક નાગરિકતા	
બ્રીન્દા વિશ્વનાથન અને સંજના શર્મા.....	૪૦
જાતીય સશક્તિકરણના પડકારોને પહોંચી વળવા અંગે	
નીલિમા શ્રીવાસ્તવ અને સુનિતા ધાલ.....	૪૪
મહિલા સશક્તિકરણ : કાનૂની જોગવાઈઓ	
ગીતા લૂથરા	૪૯
સંચાર માધ્યમ અને મહિલા સશક્તિકરણ	
અર્યના દત્તા મુખોપાધ્યાય.....	૫૩
ગુજરાતમાં મહિલા સશક્તિકરણ	
મહેશકુમાર રાણા.....	૫૭
દિલ્હી પુસ્તક મેળો, ૨૦૧૮.....	૫૯

મહિલાના નેતૃત્વ હેઠળ વિકાસ

મહિલા એ પૂર્ણ વર્તુળ છે. તેમની અંદર સર્જન, પોષણ અને પરિવર્તનની શક્તિ છે. નારી શક્તિ એ એક વિચાર છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન સમયથી પ્રવર્તમાન છે. પ્રાચીન સમયથી દેવીની ઉપાસના વિભિન્ન સ્વરૂપો – પૂર્વ ભારતમાં દુર્ગા અને કાલી, કેરળમાં મહિષાસુર મર્દિની અને ભગવતી - માં થતી રહી છે. તેઓને હંમેશાથી શક્તિના કેન્દ્ર તરીકે ચિતરવામાં આવી રહ્યાં છે, તેઓ એ કાર્ય કરવામાં સમર્થ છે, જેને પુરુષો નથી કરી શકતા.

જોકે, આ ચિત્રની એક બાજુ છે. બીજી તરફ મહિલાઓની દારૂણ સ્થિતિ દર્શાવે છે, જ્યાં પરિવારના નિર્ણય લેવાની વાત તો ઘણે દૂર, તેઓ પોતાના જીવનમાં પણ આપમેળે નિર્ણય લઈ શકતી નથી. તેઓ પુરુષોની, તેમના જીવનમાં સહાયક હોય છે. તેમની આકાંક્ષા-મહેચ્છાઓને મહત્વપૂર્ણ નથી મનાતી કે જેને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે. તેમની કઠણાઈઓ એક માતા, પત્ની અને પુત્રી તરીકેની તેમની ફરજોમાં સંમિલિત થઈ જાય છે.

મહિલા જીવનના પાસાઓમાં તાજેતરના સમયમાં મોટા પરિવર્તન જોવા મળ્યાં છે. આધુનિક મહિલા પોતાના ઘરની ચાર દિવાલો પૂરતી મર્યાદિત નથી. મહિલાઓ હવે સર્વત્ર પોતાના મહત્વ અને મૂલ્યને સમજવા લાગી છે અને હવે તેઓ પોતાના ઘર અને કાર્યસ્થળ બંને સ્થાનોએ જાતીય સમાનતા અને ન્યાયની માંગણી કરી રહી છે. તેઓએ લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં રહેલા અવરોધોને તોડી નાખ્યાં છે પછી ચાહે તે ટેકનોલોજી હોય, અવકાશ વિજ્ઞાન હોય, રમત-ગમત હોય કે પછી સશસ્ત્ર સેનાઓ કેમ ના હોય. આજે લગભગ દર પાંચમી મહિલા ઉદ્યોગસાહસિક છે – શહેરી અને ગ્રામીણ ભારત બંને સ્થળોએ.

તાજેતરના વર્ષોમાં, સરકારે આ પરિવર્તન આણવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. ગર્ભમાં કન્યા બાળનું સંરક્ષણ કરવાની જરૂરિયાતથી માડીને કાર્યના સ્થળે મહિલાઓની સુરક્ષાની જરૂરિયાતની ઓળખ કરવાની સાથે, તેના દ્વારા સંખ્યાબંધ પગલાઓ ભરવામાં આવ્યાં છે. મહિલાઓનું માતૃત્વ ધારણ કરવા સુધીની યાત્રા દરમિયાન તેમનું સશક્તિકરણ સરકાર માટે મહત્વપૂર્ણ એજન્ડા રહ્યો છે. પીએમ માતૃવંદના યોજના જેવી યોજનાઓ ગર્ભાવસ્થા અને બાળક સ્તનપાન કરતું હોય તે સમયગાળા દરમિયાન મહિલાઓને નાણાકીય સંરક્ષણ પૂરું પાડે છે. સરકાર દ્વારા ભરાયેલું ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ પગલું મેટરનિટી બેનિફિટ એક્ટમાં કરવામાં આવેલો સુધારો છે જેના અનુસાર કામ કરતી મહિલાઓને ચાલુ પગાર સાથે ૨૬ સપ્તાહની રજા મળશે. બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો કાર્યક્રમ અને સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના કન્યા બાળની ગર્ભમાં જ હત્યા સામે બચાવથી માડી તેમના શિક્ષણ અને નાણાકીય સુરક્ષા સુનિશ્ચિત કરે છે.

માત્ર સ્વસ્થ મહિલા જ સશક્ત મહિલા બની શકે છે. આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમ, રાષ્ટ્રીય પોષણ મિશન, ઉજ્જવલા યોજના વગેરે જેવી યોજનાઓ ભારતીય મહિલાઓના આરોગ્ય અને પોષણ સંબંધિત જરૂરિયાતોની પૂર્તિ કરે છે.

ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસ કાર્યક્રમોએ મહિલાઓને તેમના પગ પર ઊભા રહેવામાં સમર્થ બનાવી છે. પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના, સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા, સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા અને રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા મિશન હેઠળ સ્વ સહાય જૂથ (એસએચજી)એ મહિલાઓને નાણાકીય રીતે સુરક્ષિત અને સ્વતંત્ર બનાવવામાં ખૂબ જ મદદ કરી છે. પીએમ જન ધન યોજનાએ પણ મહિલાઓના નાણાકીય સમાવેશિકરણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. તમામ સ્થળોએ મહિલાઓની સુરક્ષા અને સલામતીને મહિલા સશક્તિકરણના એજન્ડામાં મોખરાનું સ્થાન અપાયેલું છે.

કાર્યના સ્થળોએ મહિલાઓના જાતીય શોષણ સામે લવાયેલો ધ સેક્સ્યુઅલ હેરેસમેન્ટ ઓફ વિમેન એટ વર્કપ્લેસ એક્ટ, ઓનલાઇન ફરિયાદ તંત્ર, ૧૮૧ મહિલા હેલ્પલાઇન, વન સ્ટોપ કેન્દ્રો અને પેનિક બટનો મહિલાઓને તેમની સશક્તિકરણની યાત્રામાં તેમની રક્ષા માટે સજ્જ છે. મુસ્લિમ મહિલાઓની પ્રગતિના માર્ગમાં ત્રણ તલાક સૌથી મોટો કાંટો હતો. લોકસભા દ્વારા પહેલા જ મંજૂરી પ્રદાન કરાયેલા ત્રણ તલાક ખરડામાં આ પ્રથાને રદ કરીને મુસ્લિમ મહિલાઓની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરાયો છે.

વિકાસના માર્ગે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કર્યા વિના યાત્રા કરી શકાય તેમ નથી, જેઓ ભારતીય વસ્તીમાં લગભગ ૫૦ ટકા હિસ્સો ધરાવે છે. મહિલા સશક્તિકરણ માટે બહુઆયામી અને સંગઠિત વલણ નિશ્ચિત રીતે જ દેશને આ પંથની આગળ દોરી જશે.

મહિલા-સંચાલિત વિકાસથી દેશનું સશક્તિકરણ

શ્રીમતી મેનકા સંજય ગાંધી

સરકાર ભારતની મહિલાઓની સમસ્યાઓને આપણાં સંપૂર્ણ સમાજની સમસ્યાઓ તરીકે જૂએ છે, જે સમાજમાં સમાનતા લાવવા માટે અવરોધરૂપ છે. પુરુષ અને સ્ત્રીની જાતિગત સમાનતા હાંસલ કરવા શક્ય તમામ પ્રયાસો કરવા અમે કટીબદ્ધ છીએ. જ્યાં સુધી મહિલાઓ સશક્ત અને સક્ષમ ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ દેશ કે સમાજ ખરાં અર્થમાં વિકાસ કે પ્રગતિ લાંબા સમય સુધી ટકાવી ન શકે.

ભારતની વસ્તીનો લગભગ અડધો અડધ હિસ્સો મહિલાઓનો છે. સ્વતંત્રતા પછી આપણે જાહેર જીવનમાં મહિલાઓની ભાગીદારીમાં સતત વધારો જોઈ રહ્યાં છીએ. મહિલાઓ ઓફિસમાં પુરુષો સાથે ખભેખભો મિલાવીને કામ કરે છે, યુવતીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય રમતોત્સવમાં દેશનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, સરકારમાં ઊંચા હોદ્દા પર મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓ પર ઉચ્ચ મહિલા અધિકારીઓ નીતિનિર્માણમાં ભાગ લે છે, સંસદમાં મહિલાઓ જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનું સુકાન સંભાળે છે. આ રીતે અત્યારે તમામ ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓ પુરુષ સમોવડી બની રહી છે. આ પરિવર્તન સકારાત્મક છે અને અભૂતપૂર્વ ઝડપથી થઈ રહ્યું છે.

મારું માનવું છે કે, મહિલા સશક્તિકરણનાં ક્ષેત્રમાં તાજેતરમાં કેટલીક ઘટનાઓ અતિ પ્રેરણાસ્પદ છે. જેમ કે, ભારતીય વાયુદળમાં પ્રથમ મહિલા ફાઈટર પાયલોટ્સની નિમણૂક થઈ છે. સશસ્ત્ર સેનામાં લડાયક ભૂમિકામાં પણ મહિલાઓની ભાગીદારી પર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર થઈ રહ્યો છે. ક્રિકેટ સહિત ઓલિમ્પિક્સ, કોમનવેલ્થ ગેમ્સ અને અનેક આંતરરાષ્ટ્રીય રમતોત્સવમાં ભારતીય મહિલા રમતવીરો ઉત્કૃષ્ટ પ્રદર્શન કરી રહી છે. એટલું જ નહીં ભારતે મંગલયાન સફળતાપૂર્વક છોડ્યું અને એક રોકેટમાં એકસાથે ૧૦૪ નેનો સેટેલાઈટ લોંચ કરીને અવકાશવિજ્ઞાનનાં ઇતિહાસમાં

નવું સીમાચિહ્ન મેળવ્યું એની પાછળ મહિલા વિજ્ઞાનીઓની ટીમે નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી હતી. આ મહિલાઓ દેશની વર્તમાન અને ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે આદર્શરૂપ છે, જે અત્યારે 'બેટી બચાઓ, બેટી પઢાઓ' સૂત્રનું પ્રતિબિંબ છે.

ભારતે શાળાનાં શિક્ષણમાં નોંધપાત્ર જાતિ સમાનતા હાંસલ કરી છે એટલે શાળાઓમાં છોકરાઓ જેટલી સંખ્યામાં છોકરીઓનાં પ્રવેશનાં પ્રયાસોને મહત્વપૂર્ણ સફળતા મળી છે. તબીબીશાસ્ત્ર, કાયદાશાસ્ત્ર, ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી, એન્જિનીયરિંગ, વ્યવસ્થાપન વગેરે જેવા ટેકનિકલ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં પણ મહિલાઓનાં પ્રતિનિધિત્વમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. મહિલાઓનાં સાક્ષરતા દરમાં પણ વધારો થયો છે. વર્ષ ૧૯૫૧માં ભારતમાં ફક્ત ૮ ટકા મહિલા સાક્ષર હતી, જ્યારે વર્ષ ૨૦૧૧માં દેશમાં ૬૫ ટકા મહિલાઓ સાક્ષર છે. આ પરિવર્તનનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ પરિબળ છે.

ભારતમાં અત્યારે વિવિધ કાર્યસ્થળો પર કાર્યરત કર્મચારીઓમાં દર ચોથી કર્મચારી મહિલા છે. કામગીરી જેટલી વધારે ટેકનિકલ અને જટિલ એટલાં જ પ્રમાણમાં આપણને મહિલાઓની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળશે એવી શક્યતા વધારે છે. અત્યારે ૩૩ ટકા સર્ટિફાઇડ એન્જિનીયર્સ મહિલાઓ છે અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોમાં ૭૫ ટકા કરતાં વધુ હેલ્થ વર્કર મહિલાઓ છે. એક અંદાજ મુજબ, તમામ સર્ટિફાઇડ તબીબી સંશોધકો,

બેકિંગ કર્મચારીઓ, આઈટી વ્યાવસાયિકો અને ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટમાં ૩૩ ટકા મહિલાઓ છે. અત્યારે દેશમાં ઉદ્યોગસાહસિકતાનો જુસ્સો વધી રહ્યો છે, ત્યારે દરેક પાંચમી ઉદ્યોગસાહસિક વ્યક્તિ મહિલા છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ભાગીદારીમાં વધારો થવાની સાથે ખાનગી અને સરકારી એમ બંને ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓની પુરુષ સમોવડી બનવાની અને સ્વબળે વધારે પગાર અને ઊંચો હોદ્દો મેળવવાની ક્ષમતામાં ક્રમશઃ વધારો થઈ રહ્યો છે.

રાજકારણમાં પણ મહિલાઓની ભાગીદારીઓનાં આંકડા અગાઉ કરતાં પ્રોત્સાહનજનક છે. અત્યારે આપણી પંચાયત સંસ્થાઓમાં આશરે ૪૬ ટકા હિસ્સો ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓનો છે. આ રીતે ગ્રામીણ સ્તરે ૧.૩ મિલિયનથી વધારે મહિલાઓ સત્તામાં છે, જેનાં પરિણામે આપણાં દેશમાં રાજ્ય વ્યવસ્થાનાં સૌથી પાયાનાં એકમથી પરિસ્થિતિ બદલાઈ રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે, વર્ષ ૧૯૫૭માં યોજાયેલી લોકસભાની ચૂંટણીમાં ફક્ત ૪૫ મહિલાઓએ ઉમેદવારી નોંધાવી હતી, ત્યારે વર્ષ ૨૦૧૪માં યોજાયેલી લોકસભાની ચૂંટણીમાં ૬૬૮ મહિલાઓએ ઉમેદવારી નોંધાવી હતી.

સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની પ્રગતિ

જોવા મળે છે. વર્ષ ૧૯૫૦-૫૧માં મહિલાઓનું સરેરાશ આયુષ્ય ૩૧.૭ વર્ષ હતું, જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૬માં ૭૦ વર્ષ થયું છે. વળી વધુને વધુ મહિલાઓ ઘરને બદલે હોસ્પિટલોમાં બાળકોને જન્મે આપે છે. વર્ષ ૨૦૧૪માં આરોગ્ય સંસ્થાઓમાં બાળકોનો જન્મ અત્યાર સુધીનો સૌથી વધુ ૭૯ ટકા થયો હતો. આ બાળક અને માતા એમ બંનેનાં સ્વાસ્થ્ય માટે સારી બાબત છે. સાથે સાથે વર્ષ ૨૦૦૧-૦૩થી વર્ષ ૨૦૧૧-૧૩ વચ્ચેનાં દાયકામાં માતૃત્વ મૃત્યુદરમાં અડધોઅડધ ઘટાડો થયો છે.

મહિલાઓની નાણાકીય સર્વસમાવેશકતામાં પણ જબરદસ્ત વધારો થયો છે, ખાસ કરીને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં. વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬માં પોતાનું બેંક કે બચત ખાતું ધરાવતી મહિલાઓનું પ્રમાણ ફક્ત ૧૫ ટકા હતું, જે વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬માં વધીને ૫૩ ટકા થઈ ગયું છે.

મહિલાઓની ભાગીદારીઓનાં આંકડા સકારાત્મક અને પ્રોત્સાહનજનક હોવા છતાં હજુ પણ મહિલાઓ આપણાં દેશમાં તેમનાં જીવન અને સ્વતંત્રતાનાં ગંભીર જોખમોનો સામનો કરી રહી છે. દરરોજ આપણે ભયાનક હિંસાઓનાં કિસ્સાઓ સાંભળીએ છીએ અને સાથે સાથે આપણે ત્યાં

હજુ પણ પોતાનાં ભાઈબહેનની દેખભાળ કરવા માટે શાળાઓમાં અધવચ્ચે અભ્યાસ પડતો મૂકતી કે નાની ઉંમરે લગ્ન કરતી કિશોર કન્યાઓને જોઈએ છીએ. મહિલાઓ તેમનાં ઘરોમાં અને ખેતરોમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં વળતર વિના કામમાં સારું એવું પ્રદાન કરે છે. તેમની નાણાકીય બાબતો પર વધારે નિયંત્રણ હોવા છતાં તેમને કુટુંબ કે કામનાં નિર્ણયોમાં ભાગીદારી થવાની સમાન તક મળતી નથી. સમાજની આ કડવી વાસ્તવિકતાઓ છે. આ પ્રકારનાં સતત અન્યાય અને હિંસાને ઓળખવાની જરૂર છે તથા જો આપણે ભારતીય મહિલાઓને ખરા અર્થમાં સક્ષમ જોવા ઈચ્છતાં હોય, તો આ સમસ્યાઓનું સમાધાન કરવા પ્રાથમિકતાનાં ધોરણે કામ કરવું જોઈએ.

સરકાર ભારતની મહિલાઓની લાંબા ગાળાની આ પ્રકારની સમસ્યાઓને આપણાં સંપૂર્ણ સમાજની સમસ્યાઓ તરીકે જૂએ છે, જે સમાજમાં સમાનતા લાવવા માટે અવરોધરૂપ છે. પુરુષ અને સ્ત્રીની જાતિગત સમાનતા હાંસલ કરવા શક્ય તમામ પ્રયાસો કરવા અમે કટિબદ્ધ છીએ. જ્યાં સુધી મહિલાઓ સશક્ત અને સક્ષમ ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈ પણ દેશ કે કોઈ પણ સમાજ ખરા અર્થમાં વિકાસ કે પ્રગતિ લાંબા સમય સુધી ટકાવી ન શકે.

દેશમાં મહિલા નાગરિકોને એમનાં વિકાસ માટે અનુકૂળ અને સુરક્ષિત વાતાવરણ મળે એ માટે સમાન તકો સુનિશ્ચિત કરવા સરકારે અનેક પહેલો કરી છે અને વિવિધ પગલાં લીધાં છે. સરકારે શિક્ષણ અને ઔપચારિક વર્કફોર્સમાં મહિલાઓને પ્રોત્સાહન આપવા, તેમનાં શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને સુનિશ્ચિત કરવા, સરકારી અને રાજકીય સહભાગીદારીને વધારવા, જાહેર અને ખાનગી જગ્યાઓમાં સલામતી પ્રદાન કરવા તેમજ કુટુંબની અંદર અને બહાર સમાનતા મેળવવા, સક્ષમ બનાવવા અનેક કાયદા પસાર કર્યાં છે તેમજ વિવિધ યોજનાઓનો અમલ કર્યો છે.

અમે આ સમસ્યાનાં મૂળ પર પ્રહાર કર્યો છે અને એની શરૂઆત બેટી બચાઓ, બેટી પઢાઓ કાર્યક્રમથી કરી છે. આ કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ ભારતનાં તમામ જિલ્લાઓમાં દીકરીઓ પ્રત્યે અને કન્યાઓ પ્રત્યે માનસિકતા બદલવાનો છે. દેશનાં નાગરિકોમાં દીકરો-દીકરી એકસમાન એવી ભાવના ખીલવવાનો છે. જો લોકો છોકરીઓ અને મહિલાઓ વિશે તેમની વિચારસરણી નહીં બદલે, તો અમને મહિલાઓનાં સશક્તિકરણ માટે શરૂ કરેલી અન્ય પહેલોને લાંબા ગાળાની સફળતા મળવાની શક્યતા ઓછી છે.

સાથે સાથે સરકારે વર્ષ ૨૦૧૫માં સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના પણ શરૂ કરી હતી, જે અંતર્ગત કન્યાઓનાં બેંક ખાતાઓમાં નાની વાજબી રકમ રિપોઝિટ કરવામાં આવે છે અને તેમાં વ્યાજનાં ઊંચા દરનો લાભ મળે છે. જ્યારે કન્યા ૧૮ વર્ષની ઉંમરની થાય, ત્યારે આ રકમ ઉપાડી શકાય છે અને એનો ઉપયોગ કન્યાનાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કે અન્ય કોઈ રોકાણ માટે એને આપી શકાય છે. આ યોજનામાં અત્યાર સુધી ૧.૩૯ કરોડ કન્યાઓનાં ખાતાં ખુલ્યાં છે અને તેમાં કુલ રૂ. ૨૫,૯૭૯ કરોડની રિપોઝિટ જમા થઈ છે.

મહિલાઓનાં સંપૂર્ણ સશક્તિકરણનાં કેન્દ્રમાં આર્થિક સશક્તિકરણ છે તથા એમાં નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે. થોડાં વર્ષ અગાઉ બેંકમાં ખાતું ખોલાવવું જટિલ અને કંટાળાજનક પ્રક્રિયા ગણાતી હતી. પણ સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના અને પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજના દ્વારા અમે બેંકની સુવિધાઓથી વંચિત લોકોને બેંકિંગ સેવાઓ મેળવવા સક્ષમ બનાવ્યાં છે. જન ધન યોજના હેઠળ ૧૬.૪૨ કરોડ મહિલાઓનાં ખાતા ખુલ્યાં છે. વર્ષ ૨૦૧૪માં કુલ બચત ખાતાઓમાં મહિલાઓનાં બચત ખાતાઓનો હિસ્સો ૨૮ ટકા હતો, જે વર્ષ ૨૦૧૭માં વધીને ૪૦ ટકા થઈ ગયો છે (ટોચની ૪૦ બેંકો અને પ્રાદેશિક ગ્રામીણ (RRBS) બેંકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા આંકડા મુજબ).

મહિલાઓની નાણાકીય સર્વસમાવેશકતામાં આ નોંધપાત્ર હરણફાળ છે, દાયકાઓમાં હાંસલ કરવા માટેનો લક્ષ્યાંક છે, જેને છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં હાંસલ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રધાનમંત્રી મુદ્રા યોજના હેઠળ અમારી સરકાર લઘુ ઉદ્યોગસાહસિકોને જામીનદાર કે ગેરેન્ટરની જરૂરિયાત વિના લોન આપે છે. આ લોનોમાંથી ૭૫ ટકા લોન મહિલાઓને આપવામાં આવી છે. આ યોજના અંતર્ગત ૯.૮૧ કરોડ મહિલાઓ ઉદ્યોગસાહસિકોએ લાભ લીધો છે.

રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આજીવિકા અભિયાન (એનઆરએલએમ) હેઠળ ૪૭ લાખથી વધારે સ્વયંસહાય જૂથો (એસએચજી)ને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે તેમજ તેમને રૂ. ૨,૦૦૦ કરોડનું ફરતું ભંડોળ વહેંચવામાં આવ્યું છે. હકીકતમાં અમારી સરકારે છેલ્લાં નાણાકીય વર્ષમાં વિવિધ મહિલા સ્વયંસહાય જૂથોને આપવામાં આવતી લોનમાં ૩૭ ટકાનો વધારો કર્યો છે.^૧ આપણી મહિલા વર્કફોર્સની ક્ષમતા કે સંભવિતતા વધારવા માટે અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ પાસું કૌશલ્ય વિકાસનું છે. પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના હેઠળ મોટી સંખ્યામાં ભારતીય યુવાનો ઉદ્યોગને પ્રસ્તુત, ઉદ્યોગ માટે જરૂરી કૌશલ્યની તાલીમ લઈ રહ્યાં છે. અત્યાર સુધી આ યોજના હેઠળ અડધોઅડધ પ્રમાણપત્રો મહિલા ઉમેદવારોને એનાયત કરવામાં આવ્યાં છે.

વર્કફોર્સમાં મહિલાઓને જાળવવા માતૃત્વ લાભનાં કાયદામાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. આ સુધારા થકી પગાર સાથે માતૃત્વ સંબંધિત ફરજિયાત રજા કે આરામનો ગાળો વધારીને ૨૬ અઠવાડિયા કરવામાં આવ્યો છે. આ નોકરીયાત મહિલાને સક્ષમ બનાવે છે, કારણ કે તેમને બાળકનાં જન્મ સાથે પગાર કે નોકરી ગુમાવવાનો ડર રાખવાની જરૂર નથી તેમજ હવે તેઓ પુનઃસ્વસ્થ થવા અને પોતાનાં બાળકને સ્તનપાન કરાવવા પર્યાપ્ત સમય ધરાવે છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં પણ મહિલાઓને વધુ

સંરક્ષણ પ્રદાન કરવા ગર્ભવતી અને સ્તનપાન કરાવતી માતાઓને પ્રધાનમંત્રી માતૃવંદના યોજના હેઠળ રોકડ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. પગારમાં નુક્સાન માટે આંશિક વળતર સ્વરૂપે આ માતાઓને રૂ. ૬,૦૦૦નું પ્રોત્સાહન મળે છે, જે તેમને બાળકનાં જન્મ પછી પર્યાપ્ત આરામ લેવા સક્ષમ બનાવે છે અને તેમનાં બાળકને સ્તનપાન કરાવવાની સુવિધા આપે છે. આ યોજનાનો લાભ અત્યાર સુધી ૩૮ લાખથી વધારે લાભાર્થીઓને મળ્યો છે.

લાયકાત ધરાવતી કુશળ મહિલાઓની ક્ષમતાઓને પિછાળીને વરિષ્ઠ હોદ્દા આપવા એ એક સકારાત્મક પગલું છે, જેનાં પરિણામે કંપની કે સંસ્થામાં મહિલાઓ માટે વધારે અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું થાય છે. કંપનીઓનાં બોર્ડમાં મહિલાઓને સ્થાન અને કંપનીમાં ઊંચો હોદ્દો આપવાથી સરકારી અને ખાનગી એમ તમામ કંપનીઓમાં મહિલાઓને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. અત્યારે ભારતની વિવિધ કંપનીઓમાં ૫ લાખથી વધારે મહિલા ડાયરેક્ટર છે, જે ભારતમાં અત્યાર સુધીની સૌથી વધારે છે.

ગ્રામીણ સ્તરે પંચાયતમાં મહિલા સભ્યો તેમનાં ગામડાઓનો વિકાસ કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી રહી છે. આ મહિલા સભ્યોને તેમની ફરજો સારી રીતે અદા કરવા અને પંચાયતી વહીવટની પ્રક્રિયા વિશે જાણકારી આપવા મહિલા અને બાળ કલ્યાણ મંત્રાલયે ગયા વર્ષે દેશની પંચયાતોની ૧૮,૦૦૦ મહિલા સભ્યોને તાલીમ આપી હતી. ચાલુ વર્ષે અમે તેમનાં નેતૃત્વની ગુણવત્તા સુધારવા અને વ્યવસ્થાપન કૌશલ્ય વધારવા અન્ય ૧૩,૦૦૦ મહિલા સભ્યોને તાલીમ આપીશું.

જો આપણે વર્કફોર્સમાં મહિલાઓ સક્રિયપણે સંકળાયેલ એવું સુનિશ્ચિત કરવા ઈચ્છતાં હોઈએ, તો કાર્યસ્થળોમાં મહિલા કર્મચારીઓને સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાની જરૂર પડશે. આ માટે આપણે કાર્યસ્થળે મહિલાઓની જાતીય સતામણી

(અટકાવવી/નિવારણ, પ્રતિબંધ અને ઉકેલ) કાયદા, ૨૦૧૩નો કડકપણે અમલ કરવાની જરૂર છે. એનાથી મહિલાઓને કાર્યસ્થળે સલામત અને સુરક્ષિત વાતાવરણ મળશે તથા એમાં તમામ મહિલાઓને આવરી લેવામાં આવી છે. તમામ વયજૂથની, પૂર્ણકાલીન અને અંશકાલીન, સરકારી અને ખાનગી ક્ષેત્ર, સંગઠિત કે અસંગઠિત ક્ષેત્ર વગેરેમાં કાર્યરત તમામ મહિલાઓને, જેમાં ઘરકામ કરતી મહિલાઓ, વિદ્યાર્થીઓ, તાલીમાર્થીઓ અને ઓફિસની મુલાકાત લેતી મહિલાઓ પણ સામેલ છે. તાજેતરમાં મારાં મંત્રાલયે કાર્યસ્થળે જાતીય સતામણીનાં કેસો માટે મહિલાઓને તેમની ફરિયાદ સરળતાપૂર્વક દાખલ કરવા અને એનાં પર થતી કામગીરી પર જાણકારી મેળવવા ઓનલાઇન ફરિયાદ વ્યવસ્થા પણ સ્થાપિત કરી છે.

વળી મહિલાઓ પોતાનાં ઘરમાં પણ કામ કરીને મોટું પ્રદાન કરે છે, જેની કોઈ કિંમત અદા કરવામાં આવતી નથી અને ઘણી વાર એની કદર પણ થતી નથી. મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા અને તેમનાં સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ કરવા ઉજ્જવલા યોજના પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે, જે ગરીબી રેખાની નીચે જીવતા (બીપીએલ) કુટુંબોની મહિલાઓને એલપીજી સિલિન્ડર નિ:શુલ્ક આપે છે. જુલાઈ, ૨૦૧૮ સુધી ૫.૦૮ કરોડથી વધારે એલપીજી કનેક્શન મહિલાઓને મળ્યાં છે, જેનાથી મહિલાઓને લાકડાનાં બળતણનો ઉપયોગ કરીને કંટાળાજનક અને નુકસાનકારક રાંધણ પ્રક્રિયામાંથી છૂટકારો મળ્યો છે તેમજ અન્ય રચનાત્મક કાર્ય કરવા માટે વધારે સમય પણ મળ્યો છે.

મહિલા સશક્તિકરણનું અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ પાસું સલામતી પણ છે. જો મહિલાઓ સલામતી અને સુરક્ષિતતા અનુભવશે, તો જ તેઓ અર્થતંત્ર અને જાહેર જીવનમાં સંપૂર્ણપણે સહભાગી થવા સમક્ષ બનશે. આ માટે સરકારે ૩૧ રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ૧૮૧ મહિલા હેલ્પલાઇનને મંજૂરી આપી છે તેમજ ૨૦૧૬

વન સ્ટોપ સેન્ટર્સ કાર્યરત કર્યાં છે, જેમાં હિંસાનો ભોગ બનેલી મહિલાઓ ઝડપી અને સરળ મદદ મેળવી શકે છે. પોલીસ દળમાં મહિલાઓ માટે ૩૩ ટકા અનામતનો અમલ પણ થઈ રહ્યો છે. મુશ્કેલીનાં સમયમાં મહિલાઓને તાત્કાલિક મદદ મળે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવા તમામ મોબાઇલ ફોનમાં ટૂંક સમયમાં પેનિક બટનની સુવિધા આપવામાં આવશે. નિર્ભયા ફંડનો ઉપયોગ દેશમાં ૮ મોટાં શહેરોમાં મહિલાઓને સલામતી પૂરી પાડવા માટે વિસ્તૃત યોજનાઓ શરૂ કરવા તેમજ જાતીય હુમલાનાં કિસ્સાઓમાં આપણી ફોરેન્સિક અવલોકન ક્ષમતાઓ વધારવા પણ થઈ રહ્યો છે. મહિલાઓની સલામતી માટે આ તમામ અને અન્ય ઘણી પહેલો મહિલાઓની સશક્તિકરણની સફરને સરળ અને અસરકારક બનાવશે.

ઉપર જણાવ્યાં મુજબ, સરકાર મહિલાઓનાં સશક્તિકરણ માટે અનેક યોજનાઓનો અમલ કરે છે. જોકે આ યોજનાઓનો લાભ અંતરિયાળ વિસ્તારો કે પછાત વિસ્તારોમાં લાભાર્થીઓને હંમેશા મળતો નથી. આ સમસ્યાનું સમાધાન કરવા અને દેશભરમાં છેવાડાનાં વિસ્તારોમાં મહિલાઓ સુધી પહોંચવા મારાં મંત્રાલયે તાજેતરમાં મહિલા શક્તિ કેન્દ્ર યોજના શરૂ કરી છે. આ યોજના અંતર્ગત ૩ લાખ સ્વૈચ્છિક વિદ્યાર્થીઓ મહિલાઓનાં સશક્તિકરણ માટે સરકારી યોજનાઓ અને સેવાઓ સાથે ગ્રામીણ સ્તરે મહિલાઓ સુધી સીધા પહોંચવા માટે ફરી રહ્યાં છે.

મારાં મંત્રાલયે હવે એ બાબત સુનિશ્ચિત કરવા ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે કે, સશક્તિકરણ તરફની આગેકૂચમાં એક પણ મહિલા બાકાત ન રહી જાય. વર્તમાન યોજનાઓનો અમલ સંપૂર્ણ ક્ષમતા સાથે થઈ રહ્યો છે, જેમાં ખાસ કરીને અતિ પછાત વિસ્તારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે, જેથી દેશનાં અંતરિયાળ અને પછાત વિસ્તારોમાં મહિલાઓ એમનાં દરજ્જામાં વધારો થવાનો અનુભવ કરી શકે.

આપણે મહિલાઓનાં વિકાસને બદલે મહિલા-સંચાલિત વિકાસ કરવો જોઈએ એ પ્રતિબદ્ધતા દાખવીને આગળ વધવું જોઈએ. આ પ્રકારની લાગણી અમારી સરકારની વ્યૂહરચનાનો આધાર છે. એની સાથે શરૂઆત કરવાથી આપણે ટૂંકા ગાળામાં ભારતીય મહિલાઓ માટેનાં ઘણાં ઉજ્જવળ ભવિષ્ય જોઈએ છીએ.

મહિલાઓને પોતાનાં અધિકારો સાથે સંપન્ન બનાવવા પ્રોત્સાહન આપે એવા સલામત અને સક્ષમ વાતાવરણની જરૂર છે. તેમણે કોઈ પણ પ્રકારનાં ડર વિના જીવવા સક્ષમ બનવું જોઈએ, જેથી તેઓ તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતાને હાંસલ કરી શકે અને તેમને કૃત્રિમ અવરોધોનો સામનો ન કરવો પડે. આ સાથે આપણે હકારાત્મક નીતિઓ પર ભાર મૂકવાની જરૂર છે, જે મહિલાઓને અન્ય સાથે સમાન તકો પ્રદાન કરે છે. યોગ્ય તકો પ્રદાન કરવાની સાથે ભારતીય મહિલાઓને એમની અંદર રહેલી અપાર ક્ષમતાનો અહેસાસ થશે. જ્યારે ભારત મોટી સંખ્યામાં વસ્તીનો લાભ લેવાનાં તરફ આગેકૂચ કરી રહ્યો છે, ત્યારે પોતાનાં અધિકાર સાથે સક્ષમ મહિલાઓની ભૂમિકા વધારે મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે. શિક્ષણ અને ફળદાયક રોજગારી દ્વારા અમે જાહેર જીવનમાં સક્રિયપણે સહભાગી અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પ્રદાન કરતી વધારે મહિલાઓને લઈને આતુર છીએ.

સંદર્ભ :

1) <http://pib.nic.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=176062>

લેખિકા ભારત સરકારના મહિલા અને બાળ વિકાસના પ્રધાન છે. શ્રીમતી ગાંધી કેટલાક પુસ્તકો લખી ચૂક્યા છે. તેઓ પર્યાવરણ અને પશુ કલ્યાણ વિષે વ્યાપકપણે વંચાતા કટાર લેખક છે. તેઓ પશુઓના હક્કો અંગે કામ કરતી વિવિધ સંસ્થાઓના ચેરપર્સન છે અને એનિમલ રાઈટ્સ અંગેના ઘણાં એવોર્ડ્સ હાંસલ કર્યાં છે.

E-mail: min-wcd@nic.in

સતત સારસંભાળ દ્વારા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ

પ્રીતિ સુદાન

મહિલાનું સશક્તિકરણ માતાની કૃષ્ણમાંથી થાય છે. મહિલાઓની સશક્તિકરણની દિશામાં પ્રથમ પગલું છે – ગર્ભનું જાતિ પરીક્ષણ અટકાવવું અને માતાનાં ગર્ભમાં છોકરીઓનો ગર્ભપાત અટકાવવો.

જો દેશ સશક્ત, સમાન, સક્રિય અને રચનાત્મક મહિલાઓ ધરાવતી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતો હોય, તો મહિલાઓને આરોગ્ય માટે ગુણવત્તાયુક્ત અને સમાન સ્વાસ્થ્ય સારસંભાળ મળે એ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ.

આ

રોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયમાં અમારું માનવું છે કે, મહિલાનું સશક્તિકરણ

માતાની કૃષ્ણમાંથી થાય છે. મહિલાઓની સશક્તિકરણની દિશામાં પ્રથમ પગલું છે – ગર્ભનું જાતિ પરીક્ષણ અટકાવવું અને માતાનાં ગર્ભમાં છોકરીઓનો ગર્ભપાત અટકાવવો. સરકારે ગર્ભધારણ પછી અને બાળકનાં જન્મ અગાઉ જાતિ પરીક્ષણ અટકાવવા તથા જાતિ પરીક્ષણ તેમજ જાતિ પરીક્ષણ માટે પ્રસૂતિ પૂર્વેની નિદાન પદ્ધતિઓનાં દુરુપયોગનું નિવારણ કરવા પ્રસૂતિ પૂર્વ જાતિનું નિદાન કરતી પદ્ધતિ (જાતિની પસંદગી અટકાવવા) કાયદો, ૧૯૯૪ (Pre-conception & pre-natal diagnostic techniques (prohibition of sex selection) Act, 1994) બનાવ્યો છે. આ કાયદાકીય જોગવાઈ ઉપરાંત અમે અમારી મુખ્ય પહેલ બેટી બચાઓ, બેટી ભણાવો દ્વારા સમાજ માટે છોકરીઓનું મહત્વ અને મૂલ્ય સમાજમાં વધારવાનાં સામાજિક આર્થિક પાસાં પર પણ કામ કરી રહ્યાં છીએ.

જો દેશ સશક્ત, સમાન, સક્રિય અને રચનાત્મક મહિલાઓ ધરાવતી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવતો હોય, તો મહિલાઓને આરોગ્ય માટે ગુણવત્તાયુક્ત અને સમાન સ્વાસ્થ્ય સારસંભાળ મળે એ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ. આ જરૂરિયાતને ઓળખીને મંત્રાલયે મહિલાઓનાં સ્વાસ્થ્યની ગુણવત્તા સુધારવા માટે કેટલાંક આરોગ્યલક્ષી કાર્યક્રમો

શરૂ કર્યાં છે, જેમાં એમનાં ‘સતત સારસંભાળયુક્ત’ જીવનચક્રનાં અભિગમને અનુસરવામાં આવે છે, જેનાં પરિણામે મહિલાઓનાં જીવનનાં વિવિધ તબક્કાઓ પર સમાનપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. આ તબક્કાઓમાં ગર્ભવતી મહિલાઓ, નવજાત બાળકો, બાળકો, કિશોર બાળકોને પર્યાપ્ત પોષણ મળે એ માટે વિવિધ કાર્યક્રમો સામેલ છે તેમજ મહિલાઓ માટે પ્રજનન અવસ્થામાં કુટુંબ આયોજનનાં કાર્યક્રમો સામેલ છે.

સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળ માટેની સેવાઓ ઉપરાંત સરકારી આરોગ્ય વિભાગોએ મહિલાઓને સાંકળીને મહિલાઓનાં આર્થિક સશક્તિકરણ માટેનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. તેમાં ગ્રામીણ સ્તરે માન્યતાપ્રાપ્ત સામાજિક આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓ (આશા)થી લઈને બાળકનાં જન્મમાં સહાય કરતી આનુષંગિક નર્સ (એએનએમ)થી લઈને પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્વાસ્થ્ય સારસંભાળકર્તા વહીવટકર્તાઓ સામેલ છે. આશરે ૧૦,૩૧,૮૦૫ આશા અને ૨,૨૦,૭૦૭ એએનએમ (માર્ચ, ૨૦૧૮ સુધી) કાર્યરત હતી અને મુખ્ય પ્રવાહનાં આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓ તરીકે કામ કરતી હતી. આ એ મહિલાઓ છે, જે દેશનાં સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળનાં માળખાની કરોડરજજી છે.

ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન પ્રસૂતિ પૂર્વ અને પ્રસૂતિ પછીનાં તબક્કામાં દરેક મહિલાને ગુણવત્તાયુક્ત સારસંભાળ મેળવવાનો અધિકાર છે. આપણાં પ્રધાનમંત્રીનાં વિઝનને આગળ વધારીને પ્રધાનમંત્રી સુરક્ષિત માતૃત્વ

અભિયાન (પીએમએસએમએ) શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, જેનો ઉદ્દેશ દરેક મહિલાની નવમી તારીખે (ગર્ભવસ્થાનાં નવ મહિનાનાં પ્રતીકરૂપે) ગર્ભવતી મહિલાઓને ગુણવત્તાયુક્ત પ્રસૂતિ પૂર્વેની સારસંભાળ (એએનસી) પ્રદાન કરવામાં આવે છે. જ્યારે સરકારી આરોગ્ય સુવિધાઓમાં આખો મહિનો ગર્ભવતી મહિલાઓને પ્રસૂતિ પૂર્વેની સેવાઓ નિયમિતપણે પ્રદાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે પીએમએસએમએ હેઠળ સરકારી આરોગ્ય સુવિધાઓમાં વિશેષ એએનસી સેવાઓ ઓબ્સ્ટેટ્રિશિયન ગાયનેકોલોજિસ્ટ (ઓબીજીવાય) સ્પેશ્યાલિસ્ટ/રિડિયોલોજિસ્ટ/ફિઝિશિયન્સ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

એપ્રિલ, ૨૦૧૮ સુધી ૧.૪૨ કરોડથી વધારે એએનસી પ્રદાન કરવામાં આવી છે અને પીએમએસએમએ હેઠળ ઊંચું જોખમ ધરાવતી ૭ લાખથી વધારે ગર્ભવતી મહિલાઓની ઓળખ કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત ગ્રામીણ આરોગ્ય અને પોષણ દિવસો (વીએચએનડી) દ્વારા અને સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓમાં નિયમિતપણે મહિલાઓને ઓછામાં ઓછી ચાર એએનસી સુનિશ્ચિત કરવા ગ્રામીણ સ્તરે પ્રસૂતિ પૂર્વે સારસંભાળ સેવાઓ પણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની ચકાસણી આવશ્યક છે, કારણ કે ગર્ભવતી મહિલાઓને આર્ચર્ન ફોલિક એસિડ, કેલ્શિયમ વગેરે પ્રદાન કરવામાં આવે છે તથા ગર્ભવસ્થાની કોઈ પણ પ્રકારની જટિલતા ઓળખવા અને સુરક્ષિત પ્રસૂતિ સુનિશ્ચિત કરવા પરીક્ષણો હાથ ધરવામાં આવે છે.

માતા અને બાળકની સુરક્ષા (એમસીપી) કાર્ડ અને સલામત માતૃત્વ માટેની પુસ્તિકાઓ પણ ગર્ભવતી મહિલાઓને આપવામાં આવે છે, જેમાં તેમને ગર્ભવસ્થા દરમિયાન આવશ્યક સારસંભાળ વિશે માહિતગાર કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં સૌથી વધુ નબળી અને સૌથી વધુ અપ્રાપ્ય મહિલાઓ સુધી પહોંચવા ઈન્ફોર્મેશન

ટેકનોલોજી (આઈટી)નો ઉપયોગ કરવા મંત્રાલયે મધર એન્ડ ચાઇલ્ડ ટ્રેકિંગ સિસ્ટમ (એમસીટીએસ)/રિપ્રોડક્ટિવ ચાઇલ્ડ હેલ્થ (આરસીએચ) પોર્ટલ શરૂ કરી છે તેમજ કિલ્કારી મોબાઇલ સેવાઓનો પ્રારંભ કર્યો છે, જે મહિલાઓની સમયસર પ્રસૂતિ પર નજર રાખે છે અને એની સુવિધા પ્રદાન કરે છે, મહિલાઓને પ્રસૂતિ પછી સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળ માટેની સેવાઓ આપે છે તથા યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી યાદી દ્વારા મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ દ્વારા બાળકોને રોગપ્રતિકારક સેવાઓ પૂરી પાડે છે તેમજ વય મુજબ લક્ષિત સંદેશા અને કોલ પણ કરવામાં આવે છે.

જનની શિશુ સુરક્ષા કાર્યક્રમ (જેએસએસકે) અંતર્ગત તમામ ગર્ભવતી મહિલાઓ સરકારી આરોગ્ય સંસ્થાઓમાં સંપૂર્ણપણે નિ:શુલ્ક અને કોઈ પણ પ્રકારનાં ખર્ચ વિના ડિલિવરીની સુવિધા મેળવે છે, જેમાં સીઝેરિયન વિભાગ સામેલ છે. આ પહેલ નિ:શુલ્ક દવાઓ, નિદાન, લોહી અને આહાર, ઘરથી સંસ્થા સુધી મફત પરિવહન, રેફરલ અને ઘરે પરત આવવા વચ્ચેની સુવિધાઓ સુનિશ્ચિત કરે છે. ૧.૩૩ કરોડથી વધારે ગર્ભવતી મહિલાઓએ આ સુવિધાઓ મેળવી છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ ૧૦૨/૧૦૮ પર કોલ કરીને મહિલાઓ નિ:શુલ્ક પરિવહન સેવાઓ મેળવી શકે છે અને તેમનાં નજીકમાં સ્થિત આશા/એએનએમનો સંપર્ક કરીને વધારે માહિતી મેળવી શકે છે.

સરકારી દવાખાનાઓમાં બાળકનાં જન્મને લઈને ગુણવત્તાયુક્ત સેવાઓ સુનિશ્ચિત કરવા અમે તાજેતરમાં લક્ષ્ય એટલે કે લેબર રૂમમાં ગુણવત્તા સુધારા પર કેન્દ્રિત પહેલ શરૂ કરી છે, જે લેબર રૂમ અને માતૃત્વ માટેનાં ઓપરેશન થિયેટર સાથે સંબંધિત મુખ્ય પ્રક્રિયાઓને મજબૂત કરવાનાં અભિગમ પર કેન્દ્રિત છે. આરોગ્ય અને બાળ કલ્યાણ મંત્રાલય સંસ્થાકીય પ્રસૂતિને પ્રોત્સાહન

આપવા માટેની રોકડ હસ્તાંતરણ યોજના જનની સુરક્ષા યોજના (જેએસવાય)નો અમલ કરે છે. ઉપરાંત ફર્સ્ટ રેફરલ યુનિટ (એફઆરયુ), માતૃત્વ અને બાળ આરોગ્ય વિંગ, ઓબસ્ટેટ્રિક ઈન્ટેન્સિવ કેર યુનિટ અને ડિલિવરી પોઈન્ટ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે, જે મૂળભૂત અને આકસ્મિક ઓબ્સ્ટેટ્રિક કેર સર્વિસ પ્રદાન કરે છે. આ તમામ પહેલો અને કાર્યક્રમોને પરિણામે દેશમાં સંસ્થાગત પ્રસૂતિનું પ્રમાણ ૪૭ ટકા (ડીએલએચએસ-૩, ૨૦૦૭-૦૮)થી વધીને ૭૮.૮ ટકા (એનએફએચએસ-૪, ૨૦૧૫-૧૬) થયું છે.

બાળકનાં જીવનનાં પ્રથમ ૧,૦૦૦ દિવસો વ્યક્તિની આજીવન ક્ષમતા પ્રદાન કરવા અને એને આકાર આપવાનો પાયો છે. બે વર્ષની વય સુધીમાં વ્યક્તિનું ૮૫ ટકા મગજ વિકસી જાય છે. આ ઘડતરનાં વર્ષો છે, જેમાં સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત પર્યાપ્ત સારસંભાળ, સારું પોષણ, વહેલાસર શીખવું અને પ્રોત્સાહન, બાળકની ગુણવત્તાયુક્ત સારસંભાળ જેવી પદ્ધતિઓ તેમજ સ્વચ્છ, સલામત વાતાવરણ બાળકનાં ભવિષ્ય પર મહત્ત્વપૂર્ણ અને આવશ્યક પ્રભાવ પાડે છે. માતાપિતાઓ અને એની સારસંભાળ રાખતા લોકોને બાળકનાં સારાં ઉછેર માટેનાં પ્રયાસો સતત કરવાનાં ભાગરૂપે “આરોગ્ય મંત્રાલયે પ્રથમ ૧૦૦૦ દિવસની સફર” નામની પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરી છે.

સ્વસ્થ કિશોરાવસ્થા મહિલાઓને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા હાંસલ કરવા માટે પ્લેટફોર્મ પ્રદાન કરે છે. માતૃત્વ અને બાળકનાં સ્વાસ્થ્યનાં પરિણામો પર અસર કરી શકે એવી સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત વિવિધ સમસ્યાઓની તીવ્રતા અને કિશોરાવસ્થા સહિત વિવિધ જોખમી પરિબલોને ધ્યાનમાં લઈને આરોગ્ય મંત્રાલયે રાષ્ટ્રીય કિશોર સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ (આરકેએસકે) શરૂ કરી છે, જેનો ઉદ્દેશ કિશોરાવસ્થાનાં સ્વાસ્થ્ય સાથે સંબંધિત માહિતી વિશે જાગૃતિ વધારવાનો છે, જેમાં

સેનિટરી નેપ્કિન્સ, આયર્ન ફોલિક એસિડ સપ્લીમેન્ટેશન વગેરે જેવી ચોક્કસ સેવાઓ પ્રદાન કરવામાં આવે છે તથા આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ પર માર્ગદર્શન પ્રદાન કરવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ વીકલી આયર્ન - ફોલિક એસિડ સપ્લીમેન્ટેશન (ડબલ્યુઆઈએફએસ) શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં તથા શાળાનો અભ્યાસ ન કરતી છોકરીઓમાં આયર્ન-ફોલિક એસિડ (આઈએફએ) ટેબ્લેટ્સનાં સેવન પર સામાજિક ધોરણે નજર રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તેમજ આયર્ન અને ફોલિક એસિડની ઊણપ ધરાવતાં એનિમિયાનાં નિવારણ માટે હેલમિન્થીકનાં નિયંત્રણ માટે દર વર્ષે બે વાર આલ્બેન્ડોઝોલની ગોળીઓ આપવામાં આવે છે.

એનાં ભાગરૂપે ૩.૭ કરોડ કિશોર યુવતીઓને દર અઠવાડિયે આયર્ન ફોલિક એસિડ સપ્લીમેન્ટ આપવામાં આવે છે તથા એપ્રિલ ૨૦૧૮ સુધી સાથીદારોના સ્થાયી શિક્ષણ માટે ૨ લાખ પીઅર એજ્યુકેટર્સ (પી.ઈ.) તથા તાલીમબદ્ધ પીઈની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય મુખ્યત્વે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ૧૦થી ૧૯ વર્ષની વયજૂથમાં કિશોરાવસ્થાની છોકરીઓ વચ્ચે માસિક ધર્મ સાથે સંબંધિત સ્વચ્છતાને પ્રોત્સાહન આપવાની યોજનાનો અમલ પણ કરે છે, જેમાં કિશોરાવસ્થાની છોકરીઓ માટે સ્વાસ્થ્ય સુનિશ્ચિત કરવા પર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. કિશોરાવસ્થાની છોકરીઓને સારસંભાળ અને માર્ગદર્શન સેવાઓ પ્રદાન કરવા ૭૫૧૬ એડોલસન્ટ બેન્ડલી હેલ્થ ક્લિનિક્સ (એએફએચસી)ની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી છે.

દરેક મહિલા એનાં ગર્ભાવસ્થાની યોજના બનાવવાનો અધિકાર ધરાવે છે. આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય દ્વારા અમલ થતાં કુટુંબ આયોજન કાર્યક્રમ

માતાપિતાઓને સ્વતંત્રપણે અને જવાબદારી સાથે એમનાં બાળકોની સંખ્યા નક્કી કરવાનો અને એમની વચ્ચે અંતર રાખવાનો નિર્ણય લેવામાં મદદરૂપ થાય છે. તાજેતરમાં આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયે નવી ગર્ભનિરોધક એટલે કે ઈન્જેક્શન વાટે આપી શકાય એવી મેટ્રોક્સી પ્રોજેસ્ટેરોન એસિટેટ (એમપીએ) - અંતરા અને અંતઃસ્ત્રાવ ન ધરાવતી, સ્ટિરોઈડ ન ધરાવતી સામાજિક સેન્ટકોમન ગોળી છાયા પ્રસ્તુત કરી છે, જે લોકોની બદલાતી જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરે છે.

આ કાર્યક્રમ પોસ્ટપાર્ટમ આઈયુસીડી (પીપીઆઈયુસીડી), પોસ્ટપાર્ટમ સ્ટર્લિઝાઈશન અને પોસ્ટ એબોર્શન આઈયુસીડી (પીએઆઈયુસીડી) પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેથી મહિલાઓને બાળકો વચ્ચે પર્યાપ્ત અંતર સુનિશ્ચિત કરવામાં મદદ મળે છે. આશા દ્વારા ગર્ભનિરોધકોની ઘરે ડિલિવરી થાય છે, જેનો ઉદ્દેશ લાભાર્થીઓનાં ઘરે ગર્ભનિરોધકોનાં વિતરણ દ્વારા લાયકાત ધરાવતાં દંપતિઓ દ્વારા ગર્ભનિરોધકોની સુલભતામાં વધારો કરવાનો છે. આશા લગ્ન અને પ્રથમ બાળક વચ્ચે બે વર્ષનું અંતર તથા પ્રથમ બાળક અને બીજા બાળકનાં જન્મ વચ્ચે ત્રણ વર્ષનું અંતર રાખવાનું સુનિશ્ચિત કરવા નવદંપતિઓને સલાહ આપે છે.

ઉપરોક્ત ઉપરાંત કન્યા બાળક માટે સ્વસ્થ બાળપણ સુનિશ્ચિત કરવા અનેક સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે. જટિલતાનાં કિસ્સામાં નવજાત બાળકોને વિશિષ્ટ સેવાઓ પ્રદાન કરવા જિલ્લા સ્તરે સ્પેશ્યલ ન્યૂબોર્ન કેર યુનિટ્સ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે તેમજ પેટાજિલ્લા સ્તરે ન્યૂબોર્ન સ્ટેબિલાઈઝેશન યુનિટ અને ન્યૂબોર્ન કેર કોર્નર્સ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે. આશા નવજાત બાળકોને ઘરે જઈને સારસંભાળ પ્રદાન કરે છે. આ અતિ ગર્વની વાત છે કે, ભારત દુનિયાનો સૌથી મોટો સંપૂર્ણ રસીકરણ કાર્યક્રમ ધરાવે છે.

બે વર્ષ સુધીનાં બાળકો અને ગર્ભવતી મહિલાઓને રોગ સામે સંપૂર્ણ રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા વર્ષ ૨૦૧૪માં મિશન ઈન્દ્રધનુષ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું, જેનો ઉદ્દેશ જે બાળકો અને ગર્ભવતી મહિલાઓ રસીકરણમાંથી બાકાત રહી ગયા હોય એમનું રસીકરણ કરવાનો હતો. અત્યાર સુધી અમે ૩.૧૫ કરોડ બાળકો (જેમાંથી ૮૦.૫૮ લાખ બાળકોનું સંપૂર્ણ રસીકરણ થયું છે), ૮૦.૬૩ લાખ ગર્ભવતી મહિલાઓને રસી આપવામાં આવી છે અને ૯૧.૯૪ લાખ વિટામિન એનાં ડોઝ આપવામાં આવ્યાં છે. ૧૧૫૦ પોષણ પુનઃવસન કેન્દ્રો (એનઆરસી) પણ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં છે, જેનો ઉદ્દેશ અતિ તીવ્ર કુપોષણ ધરાવતાં બાળકોને વિશેષ સારસંભાળ પ્રદાન કરવાનો છે. રાષ્ટ્રીય બાલ સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમ (આરબીએસકે) જન્મજાત ખામીઓ, રોગો, ઊણપો, વિકાસમાં વિલંબનું વહેલાસર નિદાન કરીને બાળકોનાં જીવનની સંપૂર્ણ ગુણવત્તા સુધારવા માટેની પહેલ છે. આ કાર્યક્રમનાં ભાગરૂપે સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૭ સુધી આશરે ૭૦.૮ કરોડ બાળકોની ચકાસણી થઈ છે, જેમાંથી ૧.૫૫ કરોડ બાળકોને સારવાર મળી છે.

સરકારી આરોગ્ય સુવિધાઓમાં નિઃશુલ્ક દવાઓ અને નિઃશુલ્ક નિદાન યોજના, મોબાઈલ મેડિકલ યુનિટ વગેરે અન્ય મંચો છે, જ્યાં મહિલાઓ સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળ માટે નિઃશુલ્ક સેવાઓનો લાભ લઈ શકે છે. આ માટે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન રાજ્યોને રૂ. ૧૬,૦૦૦ કરોડથી વધારે ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું છે. આયુષ્માન ભારત પણ 'હેલ્થ એન્ડ વેલનેસ સેન્ટર્સ' (એચડબલ્યુસી) દ્વારા મહિલાઓ માટે કેટલીક નિવારણાત્મક અને પ્રોત્સાહક સેવાઓ પ્રસ્તુત કરે છે, જે માતા અને બાળકને વિશેષ સારસંભાળ સેવાઓ ઉપરાંત વિસ્તૃત પ્રાથમિક સારસંભાળ સેવાઓ પ્રદાન કરશે.

એનો ઉદ્દેશ તબક્કાવાર રીતે આશરે ૧.૫ લાખ એચડબલ્યુસી સ્થાપિત કરવાનો છે. આ કેન્દ્રોમાં ચેપી અને બિનચેપી રોગો માટે પ્રજાત્યાદક અને બાળકનાં આરોગ્યની સેવાઓ આ કેન્દ્રોમાં વિસ્તૃત રીતે પ્રદાન કરવા

માટે મધ્યમ-સ્તરનાં પ્રદાતાઓને તાલીમ આપવામાં આવી છે. આ કેન્દ્રો ઘણી મહિલા આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓને રોજગારી પ્રદાન કરશે.

ભારત સરકાર દેશભરમાં મહિલાઓને સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળ માટે વિસ્તૃત સેવાઓ પૂરી પાડવા આતુર છે અને આ માટેનાં પ્રયાસોથી પાંચ વર્ષથી ઓછી વયનાં બાળકો અને માતાઓનાં મૃત્યુદરમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે. એટલું જ નહીં ભારતને એપ્રિલ ૨૦૧૫માં માતૃત્વ અને નવજાત ટેટનસ નાબૂદી (એમએનટીઈ) માટે માન્યતા મળી હતી, જે ડિસેમ્બર, ૨૦૧૫ની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની લક્ષિત તારીખથી ઘણી

વહેલાં મળી હતી. તાજેતરમાં ભારતે અન્ય એક સીમાચિહ્ન પણ મેળવ્યું છે.

અમે માતૃત્વ મૃત્યુદર માટે સહસ્ત્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંક (એમડીજી) પણ હાંસલ કર્યો છે. માતૃત્વ મૃત્યુદર રેશિયો (એમએમઆર)માં ૩૭ પોઈન્ટનો મોટો અને નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે. વર્ષ ૨૦૧૧-૧૩માં આ રેશિયો લાખ બાળકોનાં જન્મદીઠ ૧૬૭ હતો, જે અત્યારે લાખ બાળકોનાં જન્મદીઠ ૧૩૦ છે. છેલ્લાં કેટલાંક દાયકાઓમાં આ સૌથી વધુ છે. એનો અર્થ એ થયો કે અમે અત્યારે વર્ષ ૨૦૧૧-૧૩ની સરખામણીમાં ૧૨,૦૦૦ વધારે ગર્ભવતી મહિલાઓનાં જીવ બચાવીએ છીએ.

રાજ્ય સરકારોનાં તથા આપણાં પ્રતિબદ્ધ અને કટિબદ્ધ આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓનાં સતત સાથસહકાર સાથે અમને ખાતરી છે કે, સહસ્ત્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો (એસડીજી) વર્ષ ૨૦૩૦ની સમયમર્યાદા અગાઉ હાંસલ કરવામાં આવશે, જે ભારતની મહિલાઓ માટે સ્વસ્થ, સક્ષમ અને ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટેનો માર્ગ મોકળો કરે છે.

લેખિકા ભારત સરકારના આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલયના સચિવ છે.

E-mail: secyhfww@nic.in

Subscription Form

Yojana (Gujarati), Publications Division, Ministry of Information & Broadcasting, Ahmedabad

[For New Membership / Renewal / Change of Address] (Put a tick mark on any one above)

I want to subscribe Yoj Guj for (select **any one**): 1 Yr: ₹ 230. / 2 Yr: ₹ 430. / 3 Yr: ₹ 610.

Send this subscription form with DD / Cheque in favour of

'SBI A/c No. 515-08-10 Yojana (Guj.)' to our office address , or pay by cash in office .

Existing subscriber number / or New Subscriber : _____

DD / Cheque : _____ Date: _____

Name of Bank: _____ Branch, City: _____

Full Name (in block letters) : _____

Subscriber's profile : Student / Academician / Institution / Library / Designation: _____

Complete Address (House/flat/Office name, room no, floor no, society, building, lane, road, area, detailed address in s MUST) : _____

Landmark : _____

Pin code (Compulsory): _____

Email ID (Compulsory): _____

Phone No.s : _____

For Renewal / Change in address, mail to yojanagujarati@gmail.com and quote subscription number with details.

નાણાકીય વંચિતતાના બંધનોને તોડવા

લેખા ચક્રવર્તી
પિયૂષ ગાંધી

વધુ અને વધુ મહિલાઓ હવે આર્થિક રોજગારીને અપનાવી રહી છે, જે તેમના પરિવારને સારી નાણાકીય સ્થિતિ, તેમના સંતાનો માટે સારૂ શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ પાછળ સારા અને સભાન ખર્ચ તરફ દોરી ગયો છે.

સા માન્ય ધારણા અને સર્વસહમતિ એ છે કે નાણાકીય વિકાસ એકંદર વિકાસ અને વ્યક્તિઓના વિકાસમાં ઉદ્દીપક તરીકે કામ કરે છે. નાણાકીય સમાવેશતા જનતા અને અર્થવ્યવસ્થાના નાણાકીય મુખ્યપ્રવાહ વચ્ચે કડી તરીકે કામ કરીને નાણાકીય વંચિતતાના બંધનોને તોડવામાં મદદ કરે છે. વધુમાં, ઓછી આવક ધરાવતા ગ્રુપના લોકોને સત્તાવાર બેન્કિંગ સેક્ટરના દાયરામાં લવાતા તે બાબત, આવશ્યકતાના સંજોગોમાં તે લોકોની નાણાકીય મત્તા અને અન્ય સંસાધનોની રક્ષા કરે છે. નાણાકીય સમાવેશતા સાથે જ, સત્તાવાર ધિરાણ સુધી લોકોની પહોંચને સુગમ બનાવીને આકરું વ્યાજ લેતા નાણા ધીરનારો દ્વારા નબળા વર્ગના લોકોના શોષણને નિવારે છે. (RBI મૂલ્યાંકન અહેવાલ, ૨૦૧૩)

આ વાતથી વધી રહેલા પુરાવાઓ એ છે કે વધુ અને વધુ મહિલાઓ હવે આર્થિક રોજગારીને અપનાવી રહી છે, જે તેમના પરિવારને સારી નાણાકીય સ્થિતિ, તેમના સંતાનો માટે સારૂ શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ પાછળ સારા અને સભાન ખર્ચ તરફ દોરી ગયો છે.

યોગ્ય અને પરવડી શકે તેવા દરે ધિરાણની ઉપલબ્ધતાએ મહિલાઓમાં ઉદ્યોગસાહસિકતાના સ્તરને ઈજન આપ્યું છે, જે મહિલાઓ સ્વયં સહાયતા જૂથો સાથે

જોડાયેલી હોવાને કારણે માઈક્રોફાઈનાન્સ સંસ્થાઓ પાસેથી ધિરાણ પ્રાપ્ત કરીને પોતાનો બિઝનેસ શરૂ કરી શકે છે. બિનસત્તાવાર સ્ત્રોત પાસેથી ખાસ કરીને નાણા ધીરનાર લોકો પાસેથી ધીરાણ મેળવું સરળ છે, પણ તેની સાથે બમણો વ્યાજ દર જોડાયેલો હોય છે, જે મોટાભાગે તેમને દેવાના પાશમાં ફસાવી દે છે અને મહિલાઓને તેમની મત્તા, ખાસ કરીને તેમના દાગીના વેચવાની ફરજ પડતી હોય છે.

સરકાર અને RBI ને પુરવઠાના મહત્વને સમજીને સક્રિય રીતે આ અંતરને MUDRA યોજના અને પ્રાથમિકતા ક્ષેત્રે ધિરાણ (પ્રાયોરિટી સેક્ટર લેન્ડિંગ) જેવી નીતિઓ દ્વારા દૂર કરવાની શરૂઆત કરી છે. પેયમેન્ટ બેન્ક્સ અને લઘુ ધીરાણ (સ્મોલ ફાઈનાન્સ) બેન્કો અહીં લાંબા ગાળે ગેમ ચેન્જર સાબિત થશે.

વધુમાં, મહિલા સશક્તિકરણના એક સાધન તરીકે નાણાકીય સમાવેશિતાએ માત્ર ધિરાણ ઉપલબ્ધ કરાવવા પૂરતી જ વાત નથી. અન્ય પરિમાણ જેણે પોતાના ભાગનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે લાંબો સંઘર્ષ કર્યો છે તે બચત માટે સુરક્ષિત, સરળ અને સંભવિત તકો છે. બિનસત્તાવાર સ્ત્રોતમાં મોટાભાગે દાગીનાની ખરીદી (જે આકસ્મિક સંજોગોમાં વેચવા પર તેના મૂલ્યમા ઘટાડો થતો હોય છે) અથવા ઘરમાં ફાજલ રકમને રાખવી (આમ વ્યાજની આવક ગુમાવવી પડે છે અને લૂંટનું

જોખમ પણ વધે છે) જેવી બાબતો સામેલ છે.

ઘણા પરિવારોમાં જોવા મળ્યું છે કે નાણા જોવા જ નથી મળતા, ખાસ કરીને મહિનાના પ્રારંભમાં જ્યારે પગાર ચૂકવાય છે અને ઘણીવાર અનિચ્છનીય ખર્ચ આવી જવાને કારણે નાણાંની તંગીનો સામનો કરવો પડે છે, ખાસ કરીને મહિનાના અંતમાં. પરિવારોમાં, ખાસ કરીને તેવા પરિવારો જેના વડા કોઈ મહિલા હોય છે, ત્યાં સત્તાવાર બચતનો વિકલ્પ પરિવાર માટે મૂલ્યવાન હોય છે જે મહિના દરમિયાન તેમના ખર્ચને સરળ બનાવે છે અને તેનો સારો ફાયદો પૂરો પાડે છે. પ્રધાન મંત્રી જન ધન યોજનાએ આવી જ એક તાજેતરમાં શરૂ કરાયેલી નીતિ છે જેનો આશય તમામ લોકોને બેન્કિંગ સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવાનો છે.

વીમાની સુવિધાનો પ્રસાર એ નાણાકીય સમાવિષ્ટતા અંગે નિર્ણય માટેનો અન્ય માપદંડ છે જેને ભારતમાં મહત્વ મળવાનું શરૂ થયું છે જે બિલકુલ યોગ્ય છે. સુરક્ષા બિમા યોજના અને સ્વાસ્થ્ય બિમા યોજના જેવી નીતિઓ આરોગ્ય અને વિકલાંગતાની આકસ્મીત સ્થિતિમાં લોકોને જરૂરી રાહત ઉપલબ્ધ કરાવી રહી છે. તાજેતરમાં જ શરૂ કરવામાં આવેલી

યોજનાઓ જેવી કે અટલ પેન્શન યોજના પણ આ યોજનાઓની પૂરક બની રહી છે. મહિલાઓ આત્મ નિર્ભર બનીને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા માટે બચત કરી શકે છે, જેથી કરીને તેઓએ પાકતી વયે પોતાના પતિ કે સંતાનો પર આધાર ન રાખવો પડે. તે લિંગાનુપાતમાં રહેલા અંતરને ઘટાડી શકે છે અને મહિલાઓને ઉત્પાદક રીતે બચત કરવાની અને આકસ્મીત સ્થિતિમાં પોતાને સુરક્ષિત કરવા માટે એક મજબૂત ક્ષેત્ર ઉપલબ્ધ કરાવે છે. નીચેના સ્તરે રહેલી મહિલાઓને આ નીતિઓનો ફાયદો થવો નક્કી છે.

હકીકતમાં વિભિન્ન નીતિઓ, જે નવેમ્બર ૨૦૧૬માં ભારતીય વડાપ્રધાન દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા નોટબંધીના પગલાના પુરોગામી હતા. નોટબંધીનો આશય પોઈન્ટ ઓફ સેલ્સ મશીન્સ, બેન્કિંગ કોરસ્પોન્ડન્સ (BC) અને ઈ-વોલેટ્સ અને ઈ-બેન્કિંગને પ્રોત્સાહન આપીને સમાવિષ્ટતા અને ઈ-બેન્કિંગના પ્રસારને વધુ પ્રોત્સાહન અને ઈજન આપવાનો હતો.

ખરા અર્થમાં કહીએ તો ભારતમાં નાણાકીય સમાવિષ્ટતાએ વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬થી વેગ પકડ્યો છે, જ્યારે ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક

(RBI)એ પોતાની વાર્ષિક નીતિમાં બેન્કિંગ પ્રક્રિયાઓ પર ભાર આપ્યો હતો, જે મોટાવર્ગની નાણાકીય સમાવિષ્ટતાની આડે આવી હતી. RBI એ શ્રેણીબદ્ધ સુધારાઓ શરૂ કર્યા હતા અને બેન્કોને વિનંતી કરી હતી કે તેઓ નીચી-આવક ધરાવતા જૂથો વચ્ચે નાણાકીય સેવાઓને પ્રોત્સાહન આપે અને તેમને ખૂબ ઓછા અથવા એકપણ રૂપિયા વિના બેન્ક ખાતા ખોલવાની અથવા ઓછા દરે ખાતા ખોલવાની વિનંતી કરી હતી જેથી તેમને નાણાકીય સમાવેશને વધારી શકાય.

૨૦૦૬માં RBI એ એક મોટું પગલું ભર્યું હતું જેમાં બેન્કોને બેન્કિંગ કોરસ્પોન્ડન્સ (BC) અને બિઝનેસ ફેસિલિટીટર્સ (BF)ને નાણાકીય સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવા માટે કામે લગાવવા માટે મંજૂરી આપી હતી, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં. બિઝનેસ કોરસ્પોન્ડન્સ મોડલની મદદથી, બેન્કો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં લોકોને તેમના ઘેર નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં સમર્થ રહી છે.

નાણાકીય વર્ષ ૨૦૦૭-૦૮માં ફાઈનાન્સિયલ ઈન્કલુઝન ઈન્ડેક્સ અને ફાઈનાન્સિયલ ઈન્કલુઝન ટેકનોલોજી ઈન્ડેક્સ નામક બે ઈન્ડેક્સ શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતા.

ભારતમાં સત્તાવાર બેન્કિંગની વર્તમાન સ્થિતિ

વર્ષ	ખાતા, પુરુષ	ખાતા, મહિલા	નાણાકીય સંસ્થાન ખાતા, આવક, સૌથી ગરીબ ૪૦%	ખાતા સુધી પહોંચવા માટે મોબાઈલ ફોન અથવા ઈન્ટરનેટ વાપરતા, પુરુષ	ખાતા સુધી પહોંચવા માટે મોબાઈલ ફોન અથવા ઈન્ટરનેટ વાપરતી, મહિલાઓ	પરિવાર અથવા મિત્રો પાસેથી ઉધાર લેનાર પુરુષ	પરિવાર અથવા મિત્રો પાસેથી ઉધાર લેનાર મહિલા
૨૦૧૧	૪૪%	૨૬%	૨૭%			૨૨%	૧૮%
૨૦૧૪	૬૩%	૪૩%	૪૩%			૩૫%	૩૦%
૨૦૧૭	૮૩%	૭૭%	૭૭%	૭%	૪%	૩૫%	૩૦%

નોંધ : ગ્લોબલ ફિન્ટેક્સ ડેટાબેઝ (ભાગ લેનારા તમામ લોકો ૧૫ વર્ષથી વધુ વયના હતા)

નીતિગત ભલામણો:

વર્ષ ૨૦૧૧-૧૭ના સમયગાળાની વચ્ચે, ૧૫ વર્ષ કરતા વધારે વયની ૭૭% મહિલાઓ પાસેથી બેન્ક ખાતા હતા. જે ૨૦૧૧ના આંકડાની તુલનામાં ૫૧% વધારે હતા (ગ્લોબલ ફિનૅન્સ, ૨૦૧૭). આ વધારાનું કારણ મુખ્યત્વે વર્તમાન સરકાર દ્વારા દેશવ્યાપી સ્તરે શરૂ કરાયેલી યોજના-પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજનાના કારણે હતો, જે યોજનાનો આશય દેશના તમામ નાગરિકોને સમાન ધોરણે બેન્કિંગ સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાનો હતો. તે યોજના ડાઈરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર જેવી સેવા પુરી પાડે છે અને સાથે જ વિભિન્ન સામાજિક સુરક્ષા અને વીમા કાર્યક્રમોને ખાતા સાથે જોડે છે. જોકે, આ આંકડાઓ સાથે મુખ્ય મુદ્દો આ છે કે નોંધપાત્ર સંખ્યામાં આ ખાતાઓ ઝીરો બેલેન્સ એકાઉન્ટ છે, એટલે કે આ ખાતાઓમાં સેવાના ઉપયોગની કમી જોવા મળે છે.

અત્યાર સુધીમાં લેવાયેલા નીતિગત નિર્ણયો સામે રહેલા મદાઓમાં નીચેની બાબતો સામેલ છે:

- **બેન્કિંગ કોરસ્પોન્ડન્ટ્સ:** સુદૂરવર્તિ વિસ્તારોમાં બેન્ક અને જનતા વચ્ચે કડીના રૂપમાં કાર્ય કરી શકે તે માટે બેન્કિંગ કોરસ્પોન્ડન્ટ્સ ની સેવા શરૂ કરવામાં આવી હોવા છતાં પણ, આ રણનીતિએ ફળદ્રુપ પરિણામો આપ્યા નથી જેનું કારણ બેન્કિંગ કોરસ્પોન્ડન્ટ્સના બ્રાન્ડિંગનો અભાવ છે, તેનું કારણ તેમને ઓછું વળતર મળે છે તેમજ ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થામાં તેમને ખાસ પ્રાધાન્યતા મળતી નથી.
- **પોસ્ટ ઓફિસ:** પોસ્ટ ઓફિસોએ નાણાકીય સેવાઓના વિસ્તારમાં કેન્દ્રીય ભૂમિકા ભજવી છે, જોકે, તેના સંભવિત ફાયદાઓ પોસ્ટ ઓફિસોના પ્રવર્તમાન માળખાથી મેળવી શકાય છે, તે હજુ સુધી મેળવી શકાયા નથી. સૌથી મોટો

અવરોધ માનવશક્તિની તીવ્ર અછત હજું પણ યથાવત છે, જે પોસ્ટ ઓફિસો દ્વારા જે સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવાની યોજના છે, તેના પ્રમાણમાં વધ્યો નથી. વધુમાં, ૧.૫૪ લાખ પૈકીની ૧.૩૮ લાખ પોસ્ટ ઓફિસો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં છે, ગ્રામીણ વસ્તી હજું પણ બિનસત્તાવાર ધિરાણ પર આધાર રાખે છે કારણ કે પોસ્ટ ઓફિસો આવી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવતી નથી. હાલ, એવું કોઈ તંત્ર નથી, જેની મદદથી પોસ્ટ ઓફિસો ધિરાણ સહિતની કેન્દ્રીય બેન્કિંગ સેવાઓ કરવા સમર્થ બની શકે.

- **મોબાઈલ બેન્કિંગ:** યુગાંડા અને કેન્યા જેવો સમાન સાક્ષરતા દર અને મજબૂત બેન્કિંગ માળખું ધરાવતા હોવા છતાં પણ, ભારત મોબાઈલ બેન્કિંગ ક્ષેત્રે ક્રાંતિના સાક્ષી બનવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે, જે કેન્યા જેવા દેશોમાં સારી રીતે જોવા મળે છે જ્યાં તેની ૭૦% કરતા વધારે પુખ્ત વસ્તી મોબાઈલ બેન્ક ખાતા ધરાવે છે.
 - **સાક્ષરતા કાર્યક્રમો:** બિનસત્તાવાર સ્રોત પાસેથી નાણા લેવાની બાબત હજું પણ એક મુદ્દો છે. ૩૦% મહિલાઓ (% વય ૧૫+) મિત્રો અને સગાસબંધીઓ પાસેથી નાણા ઉધાર લે છે. (ગ્લોબલ ફિનૅન્સ, ૨૦૧૭). આ બાબત લોકોના વલણમાં પરિવર્તનનો અભાવ દર્શાવવાની સાથે જ ઓડિયો અને વિઝ્યુઅલ, દૂરદર્શન, અને સ્થાપિત કેડિટ કાઉન્સેલિંગ સેન્ટરો મારફત શરૂ કરાયેલા વિભિન્ન નાણાકીય સાક્ષરતા કાર્યક્રમોએ સંતોષકારક કાર્ય નહીં કર્યું હોવાનું દર્શાવે છે.
- હવે આપણે કેટલીક નીતિગત ભલામણોનો અભ્યાસ કરીશું, જેના વિશે અમારું માનવું છે કે મહિલાઓમાં નાણાકીય સમાવિષ્ટતાને વિસ્તારવા માટે તે ભલામણો પર અમલ થવો જોઈએ.

૧. આંગણવાડી સિસ્ટમ^૨: ભારતમાં અંદાજે ૧.૦૫૩ મિલિયન આંગણવાડી કેન્દ્રો છે. તેમાં નાણાકીય જરૂરિયાત જેવી વધુ એક બાબતને સામેલ કરવાથી તેની ખૂબજ સારી અસર પડશે. મહિલાઓને બેન્કિંગ સેક્ટર સંબંધિત જરૂરી જ્ઞાન આપીને તેમને નાણાકીય રીતે સ્વતંત્ર બનાવવાથી તેમનું જીવન સુધરશે. આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓને બેન્કિંગની પાયાની તાલીમ આપવાથી તેમને બેન્કિંગ કોરસ્પોન્ડન્ટ (BC) તરીકે કામ કરવાની તક મળશે. આ રીતે વર્તમાન માળખાકીય સુવિધાઓ અને કર્મચારીઓનો બેન્કોની ભૌતિક હાજરીના અભાવના અંતરાયને દૂર કરવામાં મળશે અને સાથે જ તે બીસી દ્વારા જેનું વચન અપાયું છે તે અંતિમ માઈલ સુધી ડિલિવરી સુનિશ્ચિત કરશે. કિઓસ્ક અથવા ખાતા ખોલવા માટેની ડેસ્ક સ્થાપિત કરવાથી મહિલાઓને બેન્કો સુધી જવાની સમસ્યાથી રાહત મળશે અને સાથે જ તેઓને માહિતગાર નિર્ણય લેવામાં પણ મદદ મળશે, જેમકે કેડિટનો ઉપયોગ, સબસીડીઓનો લાભ મેળવવો અને સરકાર દ્વારા સમય-સમયાતરે પ્રસિધ્ધ કરાતી અન્ય નીતિઓનો સીધો ફાયદો મેળવવો.

૨. કેડિટ સ્કોરિંગ મોડલમાં ઈનોવેશન: આપણે જ્યારે મહિલાઓ સુધી નાણાકીય પહોંચની ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે એક વાત જેની હંમેશા અવગણના કરીએ છીએ, તે બાબત આ છે કે મહિલાઓને પરંપરાગત ધિરાણ સ્કોરિંગ મોડલનો ફાયદો થતો નથી, જે મોડલ કેડિટ ઈતિહાસ અને કોલેટરલ (Collateral) પર આધાર રાખે છે. સંભવિત મહિલા દેણદારના જોખમ પરિબળના મૂલ્યાંકન માટે નવતર રીતનો ઉપયોગ કરાવો જોઈએ. આવી એક રીતનો આફ્રિકામાં પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે, જે રીત સાઈકોમેટ્રિક ટેસ્ટિંગ કહેવાય છે, જેના દ્વારા ક્ષમતા, બુદ્ધિમત્તા અને ચારિત્ર્યની ચકાસણી વ્યક્તિ ધિરાણ આપવા માટે યોગ્ય છે કે નહીં તે નક્કી કરવામાં આવે છે (CGAP રિપોર્ટ).

૩. પ્રાયોરિટી સેક્ટર એડવાન્સની ભૂમિકા: ગ્રામીણ જનતાની જરૂરિયાતોના સમાધાનની દિશામાં હવે નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે, વધુમાં, બેન્કો દ્વારા વૈવિધ્યતાપૂર્ણ, ગુણવત્તાપૂર્ણ અને માત્રાત્મક ઋણ અપાય તે જરૂરી છે જેથી કરીને માઈક્રો એન્ટરપ્રાઇઝ ઓનર્સ (સંભવિત મહિલા)ને બિનસત્તાવાર વ્યાજદરની જાળમાં ફસાતા બચાવી શકાય અને લોકોને ઉદ્યોગ, સ્વરોજગાર બિઝનેસ, છૂટક વેચાણ વેપાર અને નિકાસ પ્રવૃત્તિ વગેરેમાં જોડી શકાય.

૪. મહિલાઓ માટે અનુકૂળ પ્રોડક્ટ તૈયાર કરવી: ભારત જેવા દેશમાં, જ્યાં પુત્રો સામાન્ય રીતે માવતરની સંપત્તિમાં હિસ્સો મેળવે છે અને પુત્રીઓને તેમાંથી બાકાત રખાય છે, ત્યાં સંપત્તિની માલિકીમાં જાતીય ભેદ સામે આવ્યો છે. અહીં પુરુષો સામાન્ય રીતે જમીન જેવી સંપત્તિની માલિકી ધરાવે છે, જ્યારે મહિલાઓ દાગીના, ઝવેરાત અને અન્ય મૂલ્યવાન વસ્તુઓની માલિકી મેળવે છે. આ ફરકને સમજીને અને આવી માલિકી પ્રણાલીને અનુકૂળ કેડિટ પ્રોડક્ટ તૈયાર કરવી એ આરબીઆઈએ કરેલી એક મહત્વપૂર્ણ ભલામણ છે જેના પર ધ્યાન આપવાની અને વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

૫. નાણાકીય સાક્ષરતા અને વસ્તીને લગતો ફાયદો: આજે જ્યારે ભારત પોતાની વસ્તીને લગતા ફાયદાની નજીક છે, ત્યારે તેની મોટાભાગની જનતા વર્કફોર્સમાં જોડાવા તૈયાર છે. વધુ અને વધુ મહિલાઓ જ્યારે વર્કફોર્સમાં જોડાઈ રહી છે, ત્યારે તેમને નાણાકીય સ્વતંત્રતા સંબંધિત સેવાઓ જેવી કે —પ્રોવિડન્ટ ફંડ, વીમા કવર અને ડાઈરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર યોજનાઓ વિશે શિક્ષિત કરવાની જરૂર છે. આમ, કરવાથી, તેઓ જ્યારે રોજગારમાં પ્રવેશ કરશે, ત્યારે તેઓને બેન્કના મહત્વ વિશે જાણકારી રહેશે અને તેઓ કોઈપણ પ્રકારની ભાષ્ય મદદ વિના તેને સંચાલિત કરવા સમર્થ રહેશે. આ બાબત ખૂબ

જ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે ટેકનીકલ જાણકારીનો અભાવ અને બેન્કિંગ સેવાઓ વિશેની ખોટી માહિતી ભારતમાં બેન્ક ખાતા ખોલવાની દિશામાં ગંભીર સમસ્યા છે.

૬. મોબાઈલ મની- નવું પરિમાણ: ભારત દેશની મોટી વસ્તીને મોબાઈલ હેન્ડસેટ્સનો ઉપયોગ કરતી કરવાની દિશામાં ખૂબ સારી પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. ખાનગી પ્લેયર્સ અહીં પ્રસંશનીય કાર્ય કરી રહ્યા છે. મોબાઈલ એપ્લિકેશનનો મદદથી લેવડ-દેવડ કરવામાં સરળતા, નોન-સ્માર્ટફોન મોબાઈલ યૂઝર્સ માટે SMS બેન્કિંગ સેવા શરૂ કરવી વગેરે જેવી બાબતો વન ક્લિક ટ્રાન્ઝેક્શન અને મોબાઈલ ફોનની સંભાવનાનો મહત્તમ લાભ મેળવવાની દિશામાં ઘણે આગળ જઈ શકે છે. આ બાબત ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે મોબાઈલની માલિકીની વાત કરીએ તો અહીં મહિલા અને પુરુષ વચ્ચે જાતીય અંતર ઓછું છે અને તેથી તે મોબાઈલ ફોન તેવી મહિલાઓને સારી તક આપે છે, જેમના માટે બેન્કમાં કે ATM પર જવું કપરું કામ છે, ખાસ કરીને તેવા વિસ્તારોમાં જ્યાં યાત્રામાં એક દિવસનો પગાર અથવા સમય લાગી જતો હોય.

ગ્રામીણ મહિલાઓને આવા ઈનોવેશન વિશે માહિતગાર બનાવવાની જરૂર છે અને સાથે જ તેમને તેના પ્રાથમિક ઉપયોગ વિશે જાણકારી અને જ્ઞાન આપવાની પણ જરૂર છે, જે તેમની આવા મોબાઈલ વોલેટ્સમાં તેમની કેડિબિલિટીના નિર્માણમાં મદદ કરશે. પંચાયતો અને રાહત દરની દુકાનોમાં માહિતી આપવા માટેના સત્રોનું આયોજન કરવાથી આવી જરૂરી માહિતી પ્રદાન કરવામાં ખાસ મદદ મળશે.

મોબાઈલ કંપનીઓ અને ઓપરેટર્સને તમામ મોબાઈલ હેન્ડસેટ્સમાં જરૂરી ડિજિટલ બેન્કિંગ એપ્લિકેશન પ્રી-ઈન્સ્ટોલ કરાવીને ચિત્રમાં લાવી શકાય છે. અને સાથે જ તેમના

ટેરિફને એ રીતે કસ્ટમાઈઝ કરાવવા જોઈએ કે જેથી આ એપ્લિકેશન કોઈપણ પ્રકારના ઈન્ટરનેટ ડેટાના વપરાશ વિના જ કામ કરે.

૭. વધુ રીસર્ચ અને જાતીયતા સંગઠિત ડેટાનું મહત્વ: વધુ નીતિ નિર્માણ ત્યારે શક્ય બનશે જ્યારે પરિવાર સ્તરનો સંગઠિત ડેટા ઉપલબ્ધ કરાવાય, જે મહિલાઓની શા માટે સત્તાવાર નાણાકીય સેવાઓ સુધી પહોંચ થઈ શકતી નથી તેના કારણો રેખાંકિત કરાય. લિંગ, વર્તન-વ્યવહારના પાસા અને જ્ઞાનાત્મક મોડલ જેવા ગુણવત્તાપૂર્ણ પરિબળો સાથેના એડવાન્સ મોડલને નીચી નાણાકીય સમાવેશિતા પાછળ રહેલા કારણોને સારી પેઠે સમજવા માટે સામેલ કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. તેનાથી નીતિનિર્ધારકોને તે બાબતનો સારી અને અસરકારક રીતે ઉકેલ લાવવામાં અને એક એકીકૃત મેક્રો નીતિના સ્થાને ચોક્કસ પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને નીતિ તૈયાર કરવાની ફરજ પાડશે.

ઉપસંહાર:

ખેડૂતો ઊંચા દેવાને કારણે આત્મહત્યા કરી રહ્યા છે, ગરીબ મહિલાઓ પોતાના ખાતા ખોલાવવા તરફ મીટ માડી રહી છે. કામદારો પોતાની બચતને ગતીશિલ કરવામાં અસમર્થ છે અને આવા જ અન્ય ઉદાહરણો સુસંગતાની થીમ તરફ નિર્દેશ કરે છે — નાણાની જરૂરિયાત, સત્તાવાર રીતે સંસ્થાન સુધી પહોંચ અને ભારતમાં નાણાકીય સમાવેશિતાની જરૂરિયાત.

પ્રાયોરિટી સેક્ટર લેન્ડિંગ (પ્રાધાન્યતા ક્ષેત્રને ધિરાણ)એ હાલના સમયમાં અર્થવ્યવસ્થાના નાણાકીય રીતે સૌથી અક્ષમ એવા વર્ગના ઉત્થાનની પોતાની આંતરિક વિશેષતાના જોરે નાણાકીય કવરેજના વિસ્તારમાં મોટી ભૂમિકા ભજવી છે. દક્ષિણ ભારતના રાજ્યોએ પોતાનું ધ્યાન પ્રાયોરિટી સેક્ટર લેન્ડિંગ તરફ વધાર્યું છે જેણે મહિલાઓને નાના બિઝનેસની તકોને ઝડપવાની અને તેઓને દેવાની જાળમાં ફસાવા

સામે રક્ષણ આપવામાં તેમની મદદ કરી છે.

આમ, આ તારણો મહિલાઓ માટે આંગણવાડી અને પ્રાયોરિટી સેક્ટર લેન્ડિંગ મારફત નાણાકીય સેવાઓ પહોંચાડવાની બાબત પર વિશેષ ભાર આપે છે. યોગ્ય જાગૃતિ અભિયાનો વધુ કેશલેસ જીવનશૈલી તરફ વધવા માટે વ્યવહારમાં પરિવર્તન આણવામાં મદદ કરશે. સુરક્ષિત ઓનલાઇન ટ્રાન્ઝેક્શન (વીમા ફંડ સાથે અનુમોદિત) સુનિશ્ચિત કરવા માટે મોબાઇલ બેન્કિંગ અને તેની સાથે જોડાયેલી માળખાકીય સુવિધાઓને પ્રોત્સાહન આપવું એ કેટલાક અસરકારક નીતિગત પગલાઓ છે.

જોકે, નાણાકીય સમાવિશતા હજું પણ એક અંકુર અવસ્થામાં રહેલો વિચાર છે અને ગુણવત્તાપૂર્ણ પરિબળો અને જ્ઞાનાત્મક મોડલ્સને વિશ્લેષણમાં આવરી લઈને તેમને સંપૂર્ણપણે સમજવાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે.

સંદર્ભો :

¹ “The payment bank will be a game-changer in rural and semi-urban areas. It will help in our larger goal of financial inclusion. We will start operations in March 2017 in about 50 districts and quickly scale up to cover the entire country by the end of FY 2018-19. All post offices will be the access points for India Post payments bank. These post offices will be equipped with micro ATMs for facilitating both cash and digital transactions.” – Communications Minister, Ravi Shankar Prasad, after Cabinet’s approval of India Post Payment Bank.

² Anganwadi is a government sponsored child-care and mother-care center which takes care of women by providing them

employment training, nutritional and health needs especially in pre-natal and post-natal period.

સંદર્ભો:

• Nancy Lee (2013). Growth in Women’s Businesses: The Role of Finance. Retrieved from <http://www.cgap.org/blog/growth-women%E2%80%99s-businesses-role-finance>

• Amidžić G., Massara, A., & Mialou, A. (2014). Assessing countries’ financial inclusion standing: A new composite index.

• Barua, A., Kathuria, R. & Malik, N (2016). The Status of Financial Inclusion, Regulation, and Education in India. Retrieved from <http://www.adb.org/publications/status-financial-inclusion-regulation-andeducation-india/>

• Dasgupta, R. (2009). Two Approaches to Financial Inclusion. *Economic and Political Weekly*, 44(26/27), 41-44. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40279775>

• Data Releases. (n.d.). Retrieved October 19, 2016, from <https://www.rbi.org.in/Scripts/Statistics.aspx>

• DEMİRGÜÇ-KUNT, A., & KLAPPER, L. (2013). Measuring Financial Inclusion: Explaining Variation in Use of Financial Services across and within Countries. *Brookings Papers on Economic Activity*, 279-321. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23594869>

• *Financial Inclusion in India – An Assessment* (Rep.). (n.d.). Retrieved October 22, 2016, from <https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/>

Speeches / PDFs / MF1101213FS.pdf

Larquemin, A. (2015). *An overview of the financial inclusion policies in India* (Working paper). Retrieved December 17, 2016, from http://www.microfinancegateway.org/sites/default/files/publication_files/larquemin_a._an_overview_of_the_financial_inclusion_policies_in_india_ifmr_lead_august_2015.pdf

લેખા ચક્રવર્તી નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પબ્લિક ફાયનાન્સ અને પોલિસીમાં એસોસિએટ પ્રોફેસર, અને NIPFPના દ્વિવાર્ષિક ન્યૂઝલેટરના તંત્રી છે. ઉપરાંત રિસર્ચ ફેકલ્ટી એસોસિએટ, ધ લેવી ઈકોનોમિક્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ બાર્ડ કોલેજ, અમ્માનહેલ-ઓન-હડસન, ન્યૂ યોર્કમાં રિસર્ચ ફેકલ્ટી એસોસિએટ પણ છે.

E-mail:

lekhachakraborty@gmail.com

પિયૂષ ગાંધી ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના સ્કોલર છે. હાલમાં NIPFP, નવી દિલ્હીમાં વિઝીટીંગ સંશોધક છે.

આગામી આકર્ષણ

નવેમ્બર-૨૦૧૮

**Sanitation: From
Idea to Reality**

**સ્વચ્છતા : વિચારથી
વાસ્તવિકતા સુધી**

મુસ્લિમ મહિલાઓ માટે સમાનતા

સૈયદા હામીદ

મુસ્લિમ મહિલાઓ શા માટે આજે પણ વિકાસના પંથથી આટલે દૂર છે ?

કુરાન આપણને મહિલા

સશક્તિકરણનો રસ્તો દેખાડે છે. તેને રોડમેપ તરીકે માનીને અનુસરવાના સ્થાને મુસ્લિમોની પિતૃપ્રધાન માનસિકતાએ તેને ગંતવ્ય તરીકે માન્યુ હતું, સ્થાપિત હિતોએ ઈજિતહાદ (ઈનોવેશન અને અર્થઘટન)ના દરવાજા બંધ કરી દીધા હતા. ભારતમાં મુસ્લિમ મહિલાઓના કાનૂની દરજ્જામાં સુધારા માટે મુસ્લિમ મહિલા કાર્યકર્તાઓની ભૂમિકા ખૂબજ મહત્વપૂર્ણ છે.

મુ

સ્લિમ મહિલાઓ પોતે એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાની વાતને નકારે છે.

તેઓ અન્ય સમુદાયની મહિલાઓ સાથે પોતાની તમામ વાતો વહેંચે છે. તેમના ધર્મે તેમને શ્રેષ્ઠત્તમ પ્રદાન કર્યું છે. પણ તેમના મુસ્લિમ સમાજે તેમને તેમનો ભાગ આપ્યો નથી. ચાલો આપણે સૂરત અલ અહઝાબમાંથી કુરાનની સૌથી વધારે ટાંકવામાં આવેલી પંક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને ઈસ્લામમાં આપેલી લૈંગિકતાનો અભ્યાસ કરીએ:

મુસ્લિમ પુરુષો અને મહિલાઓ માટે શ્રદ્ધા ધરાવતા પુરુષો અને મહિલાઓ માટે આજ્ઞાંકિત પુરુષો અને મહિલાઓ માટે સાચા પુરુષો અને મહિલાઓ માટે ધૈર્યવાન પુરુષો અને મહિલાઓ માટે વિનમ્ર પુરુષો અને મહિલાઓ માટે સખાવતી પુરુષો અને મહિલાઓ માટે પવિત્ર પુરુષો અને મહિલાઓ માટે અલ્લાહના ઝિક્કમાં વધુ વ્યસ્ત રહેતા પુરુષો અને મહિલાઓ માટે તેવા લોકો જેમના માટે અલ્લાહ મહાન માફી અને કૃપા ધરાવે છે.

આ મુસ્લિમ મહિલાઓ માટેના વૈશ્વિક

મનાઈ હુકમ છે જે તેમને સમુદાયમાં પુરુષોની બરાબર લાવી મુકે છે. અહીં પ્રશ્ન આ ઉદ્ભવે છે કે આખરે પયગંબર અને કુરાને મહિલાઓ માટે જે સમાનતા અને સન્માનના દરજ્જાની કલ્પના કરી હતી તે દરજ્જો ક્યાં છે? સમગ્ર વિશ્વમાં શા માટે મુસ્લિમ મહિલાઓ આજે પણ તેમને તેમની ઓળખ આપવાનો ઈનકાર કરનારી દમનની સંસ્કૃતિને તોડવા માટે પ્રયાસરત છે? તેઓને આજે પણ શા માટે ચિન્હીત કરાય છે, તેમનું દમન કરાય છે અને તેમના અધિકારોનો ભંગ કરાય છે? એક નબળા સમુદાયની તાબા હેઠળની વ્યક્તિ તરીકે તેમના દરજ્જાને વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે અને તેને લેબલ કરાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો મુસ્લિમ મહિલાઓ શા માટે આજે પણ વિકાસના પંથથી આટલે દૂર છે?

ઈસ્લામનો જન્મ એક સંદર્ભમાં થયો હતો. તેનો આશય ઈસ્લામ પૂર્વના સમયના સમાજમાં પ્રવર્તમાન બદીઓનો ઉકેલ લાવવાનો હતો, જ્યાં મહિલાઓને પશુઓ કરતા પણ નિમ્ન સ્તરની ગણવામાં આવતી હતી. તે તબક્કે પયગંબરના શિક્ષણે સમાજમાં ક્રાંતિ આણી હતી. તેમણે મહિલાઓને નિરાશાના કૂવામાંથી બહાર કાઢી હતી, જેમને સમાજે તેમાં ડૂબાડી દીધી હતી અને સર્વપ્રથમ વાર તેમને અધિકારો આપ્યા હતા, તેમને અન્ય અધિકારોની સાથે જ સંપત્તિનો અધિકાર પણ

આપ્યો હતો. આમ કુરાન આપણને મહિલા સશક્તિકરણનો રસ્તો દેખાડે છે. તેને રોડમેપ તરીકે માનીને અનુસરવાના સ્થાને મુસ્લિમોની પિતૃપ્રધાન માનસિકતાએ તેને ગંતવ્ય તરીકે માન્યુ હતું, સ્થાપિત હિતોએ ઈજિતહાદ (ઈનોવેશન અને અર્થઘટન)ના દરવાજા બંધ કરી દીધા હતા. અમે મુસ્લિમો બદલાયા નથી, આપણે પ્રગતિ કરી નથી. આપણે માત્ર થોડાક મોટા ડગ ભર્યા હતા અને તે ત્યારબાદ ત્યાં જ ઊભા થઈ ગયા હતા.

આપણે પયગંબરના હદિસ (કહેલા શબ્દો)ને વાંચવાનું બંધ કરી દીધું અને તેમની સુન્નાહ (પ્રવૃત્તિ) નું અનુસરણ બંધ કરી દીધું. તેમના સંદેશને સમજતા રોકાઈ ગયા હતા અને અર્થઘટન પર આધાર રાખવાનો પ્રારંભ કરી દીધો હતો. અને સ્વસ્થ પ્રક્રિયાને અપનાવવાના સ્થાને આપણે અન્ય ધર્મો અને સંસ્કૃતિમાંથી માત્ર તેમના પિતૃપ્રધાન મૂલ્યો જ સ્વીકાર્યા હતા. ઉદાહરણ તરીકે, દહેજ આપણી પ્રથા બની ગયો છે, જેની સામે ઈસ્લામમાં સંપૂર્ણપણે પ્રતિબંધ છે. અથવા જાતિની વાત કહીએ. ઈસ્લામમાં જાતિનો કોઈ સિદ્ધાંત જ નથી. ઈસ્લામ જાતિવાદને નકારે છે. તેમ છતાં NSSOનાં આંકડાઓ અનુસાર ૨૦૦૪-૦૫માં ૪૧ % મુસ્લિમો પોતાને OBC વર્ગના ગણતા હતા. જાતિ પ્રથા જ્યારે મુસ્લિમ મૂલ્યોમાં સામેલ થઈ ગઈ ત્યારે તે મહિલાઓ વિરુદ્ધના કથિત “સન્માનને બચાવવા માટેના ગુના” માટેનું બહાનું બની ગયું હતું. તેનું સૌથી અસરકારક ઉદાહરણ ૧૯૯૭નો મારો સર્વપ્રથમ કેસ હતો જ્યારે હું રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચની સભ્ય હતી. મેં ત્યારે હરિયાણાના મેવાત જિલ્લાના સુદકા ગામની ૧૯ વર્ષીય મૈમૂનના ઓનર કિલિંગને રોકવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો હતો.

યોજના ઓક્ટોબર - ૨૦૧૮

NCW (૧૯૯૭-૨૦૦૦)ના સભ્ય તરીકે મેં દેશભરમાં મુસ્લિમ મહિલાઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાનો, તેમને સાંભળવાનો અને તેમના અવાજને દેશ સમક્ષ વાચા આપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. મુસ્લિમ મહિલાઓ વચ્ચે જાહેર સુનાવણી ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ અને ઉત્તર-પૂર્વમાં, અમદાવાદ, ઈન્દોર, જબલપુર, મુંબઈ, કોલ્હાપુર, હૈદરાબાદ, બેંગલુરુ, ચેન્નાઈ, કાલિકટ, થિરુવનંતપુરમ, કલકત્તા અને તેજપુરમાં આયોજિત કરવામાં આવી હતી. દરેક સુનાવણીમાં સેંકડો મહિલાઓ પોતાની કથની જણાવવા માટે આગળ આવી હતી. દરેક સ્થાને, સૌથી મોટો મુદ્દો ગરીબી હતો. જે બાદ મુસ્લિમ પર્સનલ લો નો ગાળીયો હતો. એક બાદ એક કહાણીમાં બહુવિવાહ, ત્રણ તલાક અને મેહર અથવા નિભાવ ખર્ચ આપ્યા વિના પત્નીને છોડી દેવાના કેસો સામે આવ્યા હતા. ઝરદોસી કામદારો, બીડી વણનારા, ઘરેલુ કામદારો, કૃષિ શ્રમિક, તમામે પોતાના ગેરફાયદાની ગાથા વર્ણવી હતી. આ ક્વાયત મહત્વપૂર્ણ અહેવાલ વોઈસ ઓફ ધ વોઈસલેસ સ્ટેટસ ઓફ મુસ્લિમ વિમેન ઈન ઈન્ડિયા, ૨૦૦૦ તરફ દોરી ગઈ હતી, જેણે આ તમામ બાબતોને પોતાની અંદર સામેલ કરીને રેખાંકિત કરી હતી.

તેની ભલામણોને સરકાર, ધાર્મિક સંગઠનો અને સભ્ય સમાજને નીતિ ઘડવા માટે સુપરત કરવામાં આવી હતી. અભ્યાસે ખૂબજ સાવધતા પૂર્વક ધાર્મિક નેતાઓના અભિપ્રાયોને ધ્યાનમાં લીધા હતા, કારણ કે આ વાત સ્પષ્ટ છે કે તેઓ સમુદાયમાં અને મહિલાઓ વચ્ચે વ્યાપક અને ઊંડી પહોંચ ધરાવે છે. તે સમયે ઈસ્લામીક વિચારધારાનો અભ્યાસ કરાવતી મોબરની ધાર્મિક સંસ્થા

અને દેશભરના ધર્મગુરુઓના પ્રભાવશાળી સંગઠન મુસ્લિમ પર્સનલ લો બોર્ડ,ની અધ્યક્ષતા નામાંકિત વિદ્યાન અને ધર્મગુરુ મૌલાના અલી મિયાં કરી રહ્યા હતા, જેઓ ઈસ્લામમાં જાતીય સમાનતા અને પુરુષોના વર્ચસ્વને વધરાવા અને મહિલાઓના દમન માટે મુસ્લિમ પર્સનલ લો ના કરવામાં આવતા ઉપયોગ અને ઈસ્લામના દુરુપયોગ મુદ્દે ચર્ચા કરવા માટે તૈયાર રહેતા હતા. AIMPLB એ મહિલા સભ્યોને પણ સામેલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. જોકે તેમની સંખ્યા ખૂબ થોડી હતી. AIMPLB ના તેમના પછીના પ્રમુખ મૌલાના મુજહિદુલ ઈસ્લામ કાસમી હતા, જેમણે પણ પોતાના પુરોગામીની આ મવાળવાદી પરંપરાને જાળવી રાખી હતી.

આ કાર્યને આગળ વધારવાની અને અમારી ભલામણોની અસરકારકતા ચકાસવાની જરૂરિયાત હતી. વર્ષ ૨૦૦૧માં મેં ડૉ. સુધરા મેહદી સાથે મળીને મુસ્લિમ વુમેન ફોરમની સ્થાપના કરી હતી. તેમના સંસ્થાપક પ્રમુખ બેગમ સઈદા પુર્શિદ હતા. જેઓ પૂર્વ રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. ઝાકિર હુસૈનના પુત્રી હતા. પછી ફરીવાર દેશભરમાં અન્ય શ્રેણીબદ્ધ બેઠકો અને સુનાવણીઓનો પ્રારંભ થયો હતો જે પૈકીની કેટલીક બેઠકો અને સુનાવણીઓ તો પહેલા યોજાઈ હતી તે શહેરોમાં જ ફરી કરાઈ હતી. જેના આધારે એક અન્ય મહત્વકાંક્ષી રિપોર્ટ તૈયાર થયો હતો, જેનું શીર્ષક હતું, માય વોઈસ શેલ બી હર્ડ. આ રિપોર્ટના તારણોમાં જોવા મળ્યું હતું કે મુસ્લિમ મહિલાઓની સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો અથવા પ્રગતિ થઈ નથી. આ દેખીતી વાત છે કે NCWના હસ્તક્ષેપથી પણ મુસ્લિમ મહિલાઓની સ્થિતિમાં કોઈ સુધારો થયો નહતો કદાચ પરિણામ જોવા માટે તે સમય વધારે પડતો વહેલો હતો. તે ૨૦૦૩ની વાત છે.

માય વોઈસ વિલ બી હિયર્ડ રિપોર્ટના પ્રકાશનના એક વર્ષ બાદ, નવી સરકારે ન્યાયમૂર્તિ રાજિન્દર સાયરના વડપણ હેઠળ મુસ્લિમ સમુદાયની SRC (સામાજિક, આર્થિક અને સામુદાયિક) દરજ્જાના અભ્યાસ માટે એક ઉચ્ચ સ્તરીય સમિતિની રચના કરી હતી. તેનો રિપોર્ટ ૨૦૦૭માં સરકારને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તેના તારણોમાં જોવા મળ્યું હતું કે મુસ્લિમ સમુદાયની સ્થિતિ ખૂબ જ દારૂણ છે અને તે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિના ૬૭ વર્ષ બાદ પણ પરંપરાગત રીતે પછાત એવા દલિત અને આદિવાસી સમુદાયથી ઘણા સંદર્ભમાં પાછળ છે. વર્ષ ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરીમાંથી લેવાયેલા ડેટાને તુલનાત્મક અભ્યાસ બાદ રજૂ કરાયો હતો, જેણે પણ આ મુદ્દાને સાબિત કર્યો હતો.

વર્ષ ૨૦૦૦થી, મુસ્લિમ મહિલા સંગઠનોની સંખ્યામાં વધારો જોવા મળી રહ્યો છે, જેઓ જાહેરમાં ઈસ્લામ અને કુરાનનો હવાલો આપીને મુસ્લિમ પર્સનલ લો (MPL)માં સુધારો કરવાનું, તેમની જાતીય સમાનતાની માગોને પૂરી કરવાની માગ કરી રહ્યા છે. આ મહિલાઓ અને તેમની ગતિવિધિઓને સમગ્ર ઈસ્લામિક જગતમાં જોવા મળી રહેલા પ્રવાહના અનુસરણ તરીકે

જોવામાં આવી રહ્યો છે, જ્યાં નવી પેઢીની મુસ્લિમ મહિલા વિદ્વવાનો ગંભીરતાપૂર્વક અને મહત્વપૂર્ણ રીતે કુરાનનો અભ્યાસ મહિલાઓના સંદર્ભમાં કરી રહી છે.

મુસ્લિમ વુમેન્સ ફોરમની સ્થાપના બાદ અન્ય સિવિલ સોસાયટી ફોર્મેશન્સની રચના કરાઈ હતી જેણે મુસ્લિમ મહિલાઓના વિભિન્ન મુદ્દાઓ ઉઠાવ્યાં હતા. ભારતીય મુસ્લિમ મહિલા આંદોલનની સ્થાપના ૨૦૦૬માં કરવામાં આવી હતી તે મહત્વપૂર્ણ એડવોકેસી ગ્રુપ તરીકે કામ કરે છે. ઓલ ઇન્ડિયા મુસ્લિમ વુમેન પર્સનલ લો બોર્ડે મુસ્લિમ પર્સનલ લોના દાયરામાં રહીને મહિલાઓના મુદ્દા ઉઠાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. અન્ય મહત્વપૂર્ણ પ્રવાહ જેને તે સમયે શક્તિ મળી હતી તે મુસ્લિમ મહિલાઓની તરફેણમાં આવેલા કોર્ટના ચુકાદા હતા. ૨૦૦૮માં ગ્વાલિયરના શબાના બાનો અને ઈમરાન ખાનના કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો હતો કે ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૧૨૫ હેઠળ મહિલાઓ જ્યાં સુધી ફરીવાર લગ્ન ન કરી લે ત્યાં સુધી ઈદત બાદ ભરણ-પોષણ મેળવવા માટેની હકદાર છે. આ એક

ફાયદાકારક ચુકાદો હોવાને કારણે તેને મુસ્લિમ મહિલાઓને લાભ થવો જોઈતો હતો.

પણ ખરેખર સમાચારોમાં જાતીય ભેદભાવ દર્શાવતા મથાળા ચમક્યા હતા. જેમ કે ગુડિયા અને ઈમરાન્સ વિશેના સમાચારો, મુસ્લિમ મહિલાઓ જેઓને તેમના પોતાના પર્સનલ લોને કારણે ભોગ બનાવાયા છે. આવી ખબરો જોવા મળી હતી. પણ ઘણી અન્ય હકારાત્મક ખબરો મુસ્લિમ ગામો અને શહેરી વિસ્તારોમાં મુસ્લિમ વસાહતોમાં ઘરબાયેલી પડી છે. સારી બાબતો સાથે હંમેશા જ નરસી બાબત હોય જ છે. પણ મીડિયાને મુસ્લિમ મહિલાઓના સનસનાટીપૂર્ણ એક્સપોઝરમાં જ રસ હોય છે, ખાસ કરીને જો તે શરીયા સામે તહોમત લગાવતું હોય તો. આ વલણે ૧૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૮ના રોજ મેં જ્યારે પહેલીવાર લગ્ન કરાવ્યા ત્યારે લોકોને તેમાં ખૂબ રસ જાગ્યો હતો. હું સંભવતઃ પહેલી મુસ્લિમ મહિલા હતા જેમણે નિકાહ પઢાવ્યા હતા. મને નથી લાગતું કે મેં કોઈ વિશ્વ વિક્રમ કર્યો હોય.

જોકે કેટલાક વર્ગોએ દાવો જરૂર કર્યો હતો કે વિશ્વ સ્તરે આમ પહેલીવાર બન્યું છે. મેં નૈશ હસન અને ઈમરાન અલીના લખનઉ ખાતે નિકાહ પઢાવ્યા હતા. એક મહિલા કાઝી અને મહિલાઓ એક મહત્વપૂર્ણ પળના સાક્ષી બન્યા હતા અને તે બીના બ્રેકિંગ ન્યૂઝ બની હતી. પણ જે બાબતને ક્યારેય દર્શાવાઈ નહોતી તે આ હતી કે ઈસ્લામ એકમાત્ર એવો ધર્મ છે જેમાં મહિલાઓ નિકાહ પઢાવે તે સામે કોઈ મનાઈ નથી. મુસ્લિમ સમુદાયમાં કોઈ મહિલા કાઝી નહીં હોવાની હકીકત એ વિશુદ્ધ રીતે ચાલતી આવતી પ્રથાને કારણે હતું. એક

અન્ય હકીકત આ હતી કે લખનઉ ખાતે થયેલી આ ક્રાંતિકારી ઘટના સામે કોઈ ટીકાત્મક ફતવો પ્રસિદ્ધ થયો નહોતો અને મીડિયાએ તેની જવલ્લેજ કોઈ નોંધ લીધી હતી.

ભારતમાં મુસ્લિમ મહિલાઓના કાનૂની દરજ્જામાં સુધારા માટે મુસ્લિમ મહિલા કાર્યકર્તાઓની ભૂમિકા ખૂબજ મહત્વપૂર્ણ છે. સ્પષ્ટ રીતે, ઈસ્લામિક કાયદાઓની તેવી જોગવાઈઓ જે મહિલાઓને બંધનમુક્ત કરાવવા માટે કરાઈ હતી અને આજે જેની ધરાર અવગણના કરવામાં આવી રહી છે, તે જોગવાઈના અમલીકરણમાં ધાર્મિક સત્તાધીશોની સતત નિષ્ફળતાને સુધારવા માટે નક્કર પગલા ભરવાની જરૂર છે. ત્રણ તલાક મુદ્દે સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા અપાયેલો અદ્વિતીય ચૂકાદો કુરાનમાં મહિલાઓને અપાયેલા અધિકારો તેમને પરત આપવાનો પ્રયાસ છે.

ન્યાયમૂર્તિ જસ્ટિસ કુરિયન જોસેફે પોતાના સાથી ન્યાયમૂર્તિઓ જસ્ટિસ આરએફ નરિમન અને ન્યાયમૂર્તિ ઉદય ઉમેશ લલિત, જેમણે ત્રણ તલાક સામે પ્રતિબંધનો વિરોધ કરતા લઘુમતિ ચૂકાદાના વિરોધાભાસને પકડ્યો હતો, તેમણે કહ્યું હતું કે, મુસ્લિમ પર્સનલ લો (શરિયા) એપ્લીકેશન કાયદો, ૧૯૩૭ અમલમાં મુકાયા બાદ, કુરાનના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધની કોઈ પ્રથાને મંજૂરી ના આપી શકાય. તેથી, આવી ત્રણ તલાક જેવી પ્રથાને કોઈપણ રીતે બંધારણીય સંરક્ષણ ના મળી શકે. અને તેથી હું વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના ત્રણ તલાકને બંધારણીય દરજ્જો આપવાના મત સાથે અસહમત છું.

સમાન નાગરિક ધારા (UCC)નો પ્રશ્ન છેલ્લા ૭૦ વર્ષથી જનતા વચ્ચે ચર્ચામાં છે. મુસ્લિમ સમુદાય વચ્ચે આ ધારણા છે કે નજીકના ભવિષ્યમાં જ UCC અથવા

મુસ્લિમ પર્સનલ લો (MPL)ની અંદર હોય તેવા નવા કાયદાની રચના કરવામાં આવશે. MPL બોર્ડે ત્રણ તલાકને રદ કરવા મુદ્દે સુનાવણી દરમિયાન સુપ્રીમ કોર્ટમાં આપેલી દલીલમાં આ ભય હતો કે તેનાથી UCCનો માર્ગ મોકળો બનશે.

સુપ્રીમ કોર્ટે UCC મુદ્દાની ત્રણ તલાકના કેસ સાથે સુનાવણી કરવાનો ઈનકાર કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે આ બંને કેસ અલગ-અલગ છે. આ મુદ્દો હવે રાજ્યસભામાં છે, જ્યાં વિપક્ષોએ આ ગંભીર સંવેદનશીલ મુદ્દા પર વધારે ચર્ચાની માગણી કરી છે.

આ અંગે સૌથી નવીનતમ ઘટનાક્રમ લો કમીશનનો રિપોર્ટ છે, જેને પંચ દ્વારા પોતાના કાર્યકાળની પૂર્ણાહુતિની પૂર્વસંધ્યાએ સુપરત કરવામાં આવ્યો છે.

બહુપત્નીત્વ, નિકાહ હલાલા, વ્યભિચાર સંબંધિત કાયદાઓ સુપ્રીમ કોર્ટમાં હોવાને કારણે, લો કમીશને સુધારાઓ અંગે ચર્ચા કરી હતી પણ તેણે પોતાની કોઈ ભલામણો કરી નથી. તેણે કહ્યું હતું કે, ઈસ્લામમાં બહુપત્નીત્વને મંજૂરી છે, પણ ભારતીય મુસ્લિમોમાં તે જવલ્લેજ જોવા મળે છે, બીજા બાજુ અન્ય ધર્મના લોકો જેઓ બીજા લગ્ન કરવા માટે મુસ્લિમ ધર્મનો અંગીકાર કરે છે, તેઓમાં આનો દુરુપયોગ જોવા મળે છે. પંચે સૂચવ્યું હતું કે આદર્શ નિકાહનામાએ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે બહુપત્નીત્વ એક ફોજદારી ગુનો છે, એક એવી સ્થિતિ જે નૈતિકતા આધારિત નથી પણ આ હકીકતને આધારિત છે કે તેનો ઉપયોગ પુરુષના વિશેષાધિકાર તરીકે કરવામાં આવે છે.

તેણે UCC મુદ્દે એક મહત્વપૂર્ણ જાહેરાત કરતા કહ્યું હતું કે હાલ તે કાયદો

ઘડવાનો સમય આવ્યો નથી. તેનું વલણ “સમુદાયો વચ્ચે અને મહિલાઓ અને પુરુષો વચ્ચે સમાનતા આણવાનું છે” (UCC). કમીશને આ વાત પર ભાર આપ્યો હતો કે ભારતીય સંસ્કૃતિની વૈવિધ્યતાની ઉજવણીથી કોઈ ચોક્કસ જૂથ વંચિત ન રહેવું જોઈએ અને મહિલાઓને તેમના સમાનતાના અધિકાર સાથે કોઈપણ પ્રકારના સમાધાન કર્યા વિના તેમની આસ્થાની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર અપાવો જ જોઈએ. કારણ કે મહિલાઓને એક અથવા બીજામાંથી પસંદગી કરવાની તક અપાવી જોઈએ.

લો કમીશને સાથે જ મુસ્લિમ વારસા અને ઉત્તરાધિકાર સંહિતાની પણ ભલામણ કરી હતી જે સૂઝી અને શિયા બંને સમુદાયોને લાગુ પડે છે, જેથી કરીને વારસો અને ઉત્તરાધિકાર મૃતકની નજીક રહેલા લોકો પર આધારિત રહે નહીં કે પુરુષ વારસ પર.

કચડાયેલી મુસ્લિમ મહિલાઓની પરંપરાગત છબીને તોડનારી વીસમી સદીની મુસ્લિમ મહિલાઓના પ્રયાસોને દર્શાવવા માટે, મુસ્લિમ વુમેન ફોરમે તાજેતરમાં એક પ્રદર્શન અને પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું હતું જેનું શિર્ષક હતું, - પાથબ્રેકર્સ: ધ ટ્રવેન્ટીથ સેન્યુરી મુસ્લિમ વુમેન ઓફ ઈન્ડિયા. આ મહિલાઓ મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ નેહરૂ અને મૌલાના આઝાદ જેવા કદાવર નેતાઓ સાથે રાષ્ટ્ર નિર્માતા બની છે.

તેઓ બંધારણીય ધારાસભાની સભ્ય, અને પહેલી ત્રણ ચૂંટણીઓમાં સાંસદ, અને ધારાસભ્ય તરીકે પણ ચૂંટાયા હતા. શરિફા હામિદ અલી, જેઓનો જન્મ સૂરતમાં થયો હતો, તેઓ બંધારણીય ધારાસભામાં બેઠા હતા. અને તેમણે મહિલાઓની સ્થિતિ અંગે સંયુક્ત રાષ્ટ્રમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હતું

અને તેમણે જ આદર્શ નિકાહનામું તૈયાર કર્યું હતું. મોફિદા એહમદ આસામના જોરહાટના ધારાસભ્ય હતા. અઝિઝ ઈમાન, અનીસ કિડવાઈ અને કુદસિયા એઝાઝ રસૂલ સાંસદ હતા. કુદસિયા ઝૈદીએ સ્વતંત્ર ભારતનું પહેલું થિયેટર શરૂ કર્યું હતું. સરૈયા તૈયબજીએ ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજની ડિઝાઇન તૈયાર કરી હતી. તેમાં ભાગ લેનારા કેટલાક લોકો પોતાના સમયના લેખકો, કવિ અને ઇતિહાસકાર હતા. તેમની સિદ્ધીઓની યાદી લાંબી છે.

ઈસ્લામ અંગે વર્તમાન હોબાળો કે તે મહિલા વિરોધી અને પિતૃપ્રધાન ધર્મ છે તે, હોબાળાને આ પથપ્રદર્શકો, તેમના મિત્રો અને મુસ્લિમ મહિલાઓના જૂથોએ, ઈસ્લામમાં મહિલાઓ માટે વાસ્તવિકતા અને તેમના સદઅર્થ દર્શાવીને તે હોબાળા અને ખોટી ધારણાને નકારી કાઢી છે.

વસીમ બરેલવીના શબ્દોમાં કહીએ તો:

“ જહાં જલેગા વહી રોશની લુટાયેગા કિસિ ચિરાગ કા અપના મકાન નહી હોતા.”

અર્થાત્,

જ્યાં પણ તે હશે ત્યાં પ્રકાશ ફેલાવશે દીપકને પોતાનું ઘર નથી હોતું.

તૈયબા ખેદિવ જંગ (૧૮૭૩-૧૯૨૧)

તેમનો જન્મ હૈદરાબાદમાં થયો હતો. તેઓએ ૧૯૮૪માં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાંથી બીએની ડિગ્રી મેળવી હતી. અને ભારતના પહેલા મુસ્લિમ મહિલા બન્યા હતા જેઓ પાસે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી હોય. તેમણે ભારતીય લોકથાઓના સંગ્રહને લંડનથી પ્રકાશિત થતા ઈન્ડિયન મેગેઝિનમાં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો. તે વીસમી સદીના ઊર્દૂ સાહિત્યમાં સૌથી પ્રશંસાત્મક કૃતિઓ પૈકી એક હતી. તેમણે બ્રહ્મસમાજની વાર્ષિક મહિલા બેઠકની અધ્યક્ષતા કરી હતી.

શરીફા હામિદ અલી (૧૮૮૩-૧૯૭૧)

બેગમ શરીફા હામિદ અલીનો જન્મ ગુજરાતના તેવા પરિવારમાં થયો હતો, જે પોતાના પ્રગતિશીલ અને રાષ્ટ્રવાદી વિચારો માટે જાણીતા હતા. ૧૯૦૭માં, તેઓ સ્વદેશી આંદોલન પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા અને તેમણે ચળવળ પ્રત્યે પોતાની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરી હતી. અને તેમણે હરિજનોના ન્યાય માટે કાર્ય કર્યું હતું. તેમણે મુસ્લિમ મહિલાઓ માટે કાનૂની સુધારાનો પ્રચાર કર્યો હતો, જેમાં લગ્નની વય મર્યાદા વધારવી અને આદર્શ નિકાહનામાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવો, સામેલ હતો.

લેખિકા પદ્મશ્રી એવોર્ડ વિજેતા અને ભારતના સામાજિક અને મહિલા અધિકારોના કર્મશીલ, શિક્ષણવિદ્, લેખિકા અને આયોજન પંચના ભૂતપૂર્વ સભ્ય છે. તેઓ વુમેન્સ ઈન્શિયેટીવ ફોર પીસ ઈન સાઉથ એશિયા (WIPSA) અને સેન્ટર ફોર ડાયલોગ એન્ડ રિકન્સિલિએશનના સ્થાપક ટ્રસ્ટી તથા મહિલાઓના રાષ્ટ્રીય આયોગના ભૂતપૂર્વ સભ્ય છે (૧૯૯૭-૨૦૦૦). તેઓ મૌલાના આઝાદ નેશનલ ઉર્દૂ યુનિવર્સિટી (MANUU)ના ચાન્સેલર હતા.

E-mail: hameed.syeda@gmail.com

યોજના વાંચો, યોજના વંચાવો, યોજના વસાવો

ઉદ્યોગ સાહસિકતા : વિકાસના માધ્યમથી મહિલાઓનું સશક્તિકરણ

એન. વી. માધુરી

મહિલાઓ કુલ વસ્તીનો ૫૦% ભાગ ધરાવે છે અને તેઓ પરિવારની કરોડરજજુ સમાન છે.

ઉદ્યોગશીલતા વિકાસ અને આવક નિર્માણ કરતી પ્રવૃત્તિઓ એ મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા માટેના સૌથી અનુકુળ ઉપાયો છે.

મહિલા ઉદ્યોગકારોના મહત્વ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ તથા સમૃદ્ધિને સફળ બનાવવા માટે તેમની આર્થિક ભાગીદારીના મહત્વને સમજીને ભારત સરકારે એ બાબતની ખાતરી કરી છે કે તમામ નીતિગત પહેલો મહિલાઓ માટે સમાન તક પૂરી પાડવા માટેની હોય તે દિશામાં આગળ વધે. સરકાર લોન, નેટવર્ક, માર્કેટ અને તાલીમ સુધી પહોંચ પૂરી પાડીને ભારતના ઉદ્યોગસાહસિક માળખામાં મહિલાઓને આગળની હરોળમાં લાવવા માંગે છે.

ભારતે છેલ્લી અડધી સદીમાં તકોની અંદર ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં કોઈપણ જાતની વૃદ્ધિને અનુકુળ બનાવ્યા વિના વસ્તીમાં ત્રણ ગણો વધારો નોંધાવ્યો છે. મહિલાઓ કુલ વસ્તીનો ૫૦% ભાગ ધરાવે છે અને તેઓ પરિવારની કરોડરજજુ સમાન છે. તાજેતરના વર્ષોમાં મહિલાઓની પારંપરિક ભૂમિકાની અંદર કેટલાક પરિવર્તનો આવ્યા છે અને સમાજના વિકાસ અને સમગ્રતા વૃદ્ધિની અંદર મહિલાઓના યોગદાનને દ્રષ્ટિગોચર બનાવવા તેમજ મુખ્ય ધારામાં લાવવા માટે કેટલાક પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવ્યા છે. સ્વ સહાય જૂથો (એસએચજી) એ લગભગ તમામ વિકાસશીલ દેશોની અંદર ગરીબ મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેના મહત્વના સાધન બની રહ્યા છે જેમાં ઉદ્યોગશીલતા વિકાસના માધ્યમથી ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે (અંજલિ ૨૦૧૭).

ઉદ્યોગશીલતા વિકાસ અને આવક નિર્માણ કરતી પ્રવૃત્તિઓ એ મહિલાઓને સશક્ત બનાવવા માટેના સૌથી અનુકુળ ઉપાયો છે.

સશક્તિકરણના ખ્યાલને એક એવી પ્રક્રિયા દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે કે જેના દ્વારા મહિલાઓ તેમની પોતાની પસંદગી અનુસાર પોતાના હાથમાં નિયંત્રણ અને માલિકી લઈ શકે. સશક્તિકરણના કેન્દ્રસ્થ ધ્રુવોને એજન્સી (વ્યક્તિના પોતાના

લક્ષ્યો નિર્ધારિત કરવા અને તે અનુસાર વર્તન કરી શકવાની ક્ષમતા), જાતિગત સત્તાના માળખા અંગે જાગૃતિ, આત્મ સન્માન અને આત્મવિશ્વાસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યા છે (કબીર ૨૦૦૧). સશક્તિકરણ એ વિવિધ સ્તરના પદક્રમ ઉપર અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે – વ્યક્તિગત, ઘરને લગતું, સમુદાય અને સામાજિક તથા તેને પ્રોત્સાહન આપતા ઘટકો પુરા પાડીને (દા.ત નવી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે બહિર્ગમન કે જે ક્ષમતા નિર્માણ કરી શકે) અને નિષિદ્ધ ઘટકોને દુર કરીને (દા.ત. સંસાધનો અને કૌશલ્યની કમી) દ્વારા તેને સુવિધા પૂરી પાડી શકાય છે.

આ સંદર્ભમાં મહિલા ઉદ્યોગશીલતા અને નાણાકીય સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સ્વ સહાય જૂથો (એસએચજી) સહીત માઈક્રો ફાઇનાન્સ એ અસરકારક ભૂમિકા નિભાવી શકે છે. તે ગરીબી સામે લડવા માટેનું માત્ર એક અસરકારક સાધન જ નથી પરંતુ સમાજની વસ્તીના હાંસિયામાંથી સૌથી વધુ બહાર ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગો અને ખાસ કરીને મહિલાઓના સશક્તિકરણને પ્રોત્સાહન આપતું એક માધ્યમ પણ છે. એસએચજીનો ખ્યાલ એ ભારતના કેટલાક રાજ્યોની અંદર ગ્રામ્ય મહિલાઓ માટે આશીર્વાદ રૂપ સાબિત થયો છે. તેના વડે તેઓની માત્ર આવક જ નથી ઉભી થઈ પરંતુ તેમનો સામાજિક દરજ્જો પણ ઉપર ઉઠ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણ અને જાતિગત સમાનતાને

વૈશ્વિક કક્ષાએ તમામ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ હાંસલ કરવા માટેના કેન્દ્રીય તત્વ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. (સંજય કાંતિ દાસ, ૨૦૧૨).

સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગશીલતા એ મહિલા સશક્તિકરણને મજબૂતી આપી રહ્યું છે અને જાતિગત અસમાનતાને દૂર કરી રહ્યું છે. એસએચજીનું માઈક્રો કેડીટ મીકેનીઝમ એ સભ્યોને અન્ય સમુદાય વિકાસની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા માટે પ્રેરણા આપે છે. માઈક્રો કેડીટ એ નાના સ્તરના ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપે છે અને તેનો સૌથી મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે આવક નિર્માણની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ગરીબીને દૂર કરવામાં આવે. અભ્યાસના તારણો જણાવે છે કે અનેક સંખ્યામાં એસએચજી જેવા કે અભિનવ ફાર્મર્સ કોઓપરેટીવ સોસાયટી, ગ્રાસરૂટસ, ગ્રામીણ બેંક, આસામ ટી કોર્પોરેશન વગેરે, કુદુંબશ્રી, ઈન્દિરા કાંતિપદમારે એ મહિલાઓને નાણાકીય ધિરાણ અને સ્વ સહાય કરતી ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓના માધ્યમથી ટેકો પૂરો પાડીને સક્રિય રીતે મહિલાઓના સશક્તિકરણમાં ભાગ લઈ રહી છે.

અભ્યાસના તારણો એ પણ તથ્યને છતું કરે છે કે એસએચજીની સ્થાપના પ્રાથમિક તબક્કે મહિલાઓ માટે કરવામાં આવી હતી અને તમિલનાડુ અને કેરલા જેવા રાજ્યોમાં તો તે અભૂતપૂર્વ રીતે સફળ રહી છે. નાબાર્ડ

પણ કમર્શિયલ બેંકો અને પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકોના સહયોગથી એસએચજી ઉપર મહિલાઓ માટે એક પાયલોટ પ્રોજેક્ટ પણ શરુ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત બિનકૃષિ ક્ષેત્ર અંતર્ગત નાણાકીય સહાય માટે રાષ્ટ્રીય બેંકોના માધ્યમથી પુનઃનાણાકીય ધિરાણ આપવાની સુવિધાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે.

ત્રણ રાજ્યોમાં કરવામાં આવેલ અભ્યાસ જણાવે છે કે એસએચજીની સ્થાપના થવાથી લોનની રીકવરી, કરકસરનો વિકાસ અને સભ્યોની અંદર સ્વ સહાય, આવક ઉભી કરતા સંસાધનો ખરીદવા માટે નાણાનો અસરકારક ઉપયોગ તથા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ કરવા માટે ઘણી મદદ મળી છે. કેરલા અને તમિલનાડુ એ એવા ઉદાહરણો છે કે જ્યાં એસએચજીની વ્યાપક મદદના પરિણામે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો છે. તેમણે મહિલાઓને તાલીમ આપીને સૂક્ષ્મ નાણાકીય ધિરાણ, ક્ષમતા નિર્માણ કાર્યક્રમો પૂરા પાડ્યા છે અને તેમના આર્થિક ટેકા વડે તેમનું સંવર્ધન કર્યું છે. વર્તમાન સમયમાં રીઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (આરબીઆઈ) પણ ફાયનાન્સિંગમાં એસએચજીના મહત્વને અને ભૂમિકાને સમજે છે અને આથી તેણે નાબાર્ડની સહાયથી મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિકોને મધ્યમ કદની લોન આપવાનું પણ શરુ કર્યું છે. મહિલા

ઉદ્યોગસાહસિકોની સુંદરતા એ અન્ય મહિલાઓ માટે આગળ આવવા અને સમાન તકો સાથે તેમના ઉદ્યોગને નિભાવવા માટે આ કાર્યક્રમમાં ભાગીદાર બનવા એક પ્રેરણાસ્ત્રોત સમાન છે. સમગ્ર વિશ્વમાં મોટા ભાગના સ્ટાર્ટ અપ્સ મહિલા ઉદ્યોગકારો દ્વારા સહન કરવી પડતી નાણાકીય સમસ્યાને કારણે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એસએચજીના કારણે મહિલા ઉદ્યોગકારોની અંદર તે બાબતનો અનુભવ કરવા અને તેમના સ્વપનોને સાકાર કરવા માટે વિશ્વાસનું સંપાદન થયું છે. આથી, આ પ્રકારની વૃદ્ધિ એ ભારતમાં સાચા અર્થમાં સંકલિત વૃદ્ધિ છે કે જે મહિલાઓના નાણાકીય સશક્તિકરણનું નેતૃત્વ કરશે (સબીહા ફઝલભોય, ૨૦૧૪). ભારત સરકારની પહેલો:

મહિલા ઉદ્યોગકારોના મહત્વ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ તથા સમૃદ્ધિને સફળ બનાવવા માટે તેમની આર્થિક ભાગીદારીના મહત્વને સમજીને ભારત સરકારે એ બાબતની ખાતરી કરી છે કે તેમના નીતિગત પહેલો મહિલાઓ માટે સમાન તક પૂરી પાડવા માટેની હોય તે દિશામાં આગળ વધે. સરકાર લોન, નેટવર્ક, માર્કેટ અને તાલીમ સુધી પહોંચ પૂરી પાડીને ભારતના ઉદ્યોગસાહસિક માળખામાં મહિલાઓને આગળની હરોળમાં લાવવા માંગે છે.

સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કદના ઉદ્યોગો વિકાસ સંસ્થાન (એમએસએમઈ - ડીઓ), વિવિધ સ્ટેટ સ્મોલ ઈન્ડસ્ટ્રીસ ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન (એસએસઆઈડીસી), રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો અને એનજીઓ પણ વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી રહ્યા છે જેમાં એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ્સ (ઈડીપી)નો સમાવેશ થાય છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય ક્ષમતા ધરાવતી મહિલા ઉદ્યોગકારો કે જેમની પાસે બની શકે કે જરૂરી શૈક્ષણિક પાર્શ્વભૂમિકા અને કૌશલ્ય ના હોય તેમની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવાનો છે. એમએસએમઈ-ડીઓ દ્વારા ટીવી

રીપેરીંગ, પ્રિન્ટેડ સર્કિટ બોર્ડ, ચામડાની વસ્તુઓ, સ્કીન પ્રિન્ટીંગ વગેરે જેવા ક્ષેત્રોની અંદર પ્રક્રિયા/ઉત્પાદન કેન્દ્રિત ઈડીપીનો પ્રારંભ કર્યો છે. મહિલાઓ દ્વારા મેળવવામાં આવેલ સિદ્ધિની સરાહના કરવા માટે અને મહિલા ઉદ્યોગકારોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે વર્ષ દરમિયાન 'અદભૂત મહિલા ઉદ્યોગ સાહસિક'ને એક ખાસ ઇનામ આપવામાં આવે છે. અમુક ચોક્કસ સમસ્યાઓ અનુભવતી મહિલા ઉદ્યોગકારોને સહાયતા અને સંકલન પૂરું પાડવા માટે ડીસી (એમએસએમઈ)ની કચેરીએ એક મહિલા સેલ પણ ખોલ્યું છે.

સરકારની અન્ય પણ અનેક યોજનાઓ છે જેવી કે આવક નિર્માણ યોજના કે જેને મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી છે, જે જરૂરિયાતમંદ મહિલાઓને આથિક રીતે સ્વતંત્ર બનાવવા માટે તાલીમ કમ આવક નિર્માણ કરતી પ્રવૃત્તિઓ ઉભી કરવા માટે સહાયતા પૂરી પાડે છે.

સ્મોલ ઇન્ડસ્ટ્રી ડેવલપમેન્ટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા (સીડબી) વડે મહિલાઓ માટે બે વિશેષ યોજનાઓ અમલમાં મુકવામાં આવી રહી છે, પ્રથમ છે મહિલા ઉદ્યમ નિધિ કે જે મહિલા ઉદ્યોગકારોને ઇક્વિટી પૂરી પાડવા માટેની એકમાત્ર યોજના છે અને બીજી મહિલા

વિકાસ નિધિ કે જે મહિલાઓને આવક ઉભી કરતી પ્રવૃત્તિઓ ઉભી કરવા માટે વિકાસાત્મક સહાયતા આપે છે. સીડબીએ મહિલાઓ ઉપર ભાર મુકીને હળવી શરતો ઉપર નાણાકીય જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે એક અનૌપચારિક ચેનલ શરૂ કરવાની પહેલ પણ હાથ ધરી છે. આ ઉપરાંત મહિલા માટે કામ કરતી સેવા ભાવી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ માટે કેડીટ યુટિલાઈઝેશન અને કેડીટ ડીલીવરી સ્કીલ અંગેની તાલીમ પણ પૂરી પાડે છે. સેન્ટ્રલ સોશ્યલ વેલ્ફેર બોર્ડના સામાજિક આર્થિક કાર્યક્રમ અંતર્ગત ઉત્પાદન એકમ શરૂ કરવા માટે ગ્રાન્ટ પણ ઉપલબ્ધ છે.

ઉદ્યોગશીલતા અને નવીનીકરણને પ્રોત્સાહન આપતા ભારતના કેટલાક પ્રયત્નો નીચે મુજબ છે:

સ્ટાર્ટ અપ ઇન્ડિયા: સ્ટાર્ટ અપ ઇન્ડિયા પહેલના માધ્યમથી ભારત સરકાર સ્ટાર્ટ અપ્સને તેમના સંપૂર્ણ કાર્યકાળ દરમિયાન તેમની દેખરેખ રાખીને, તેમનું સંવર્ધન કરીને અને તેમને જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડીને પ્રોત્સાહન આપી રહી છે. જાન્યુઆરી ૨૦૧૬માં તેના પ્રારંભથી લઈને આ પહેલે ઘણા બધા મહત્વાકાંક્ષી ઉદ્યોગકારોને શરૂઆત કરવાની પ્રેરણા પૂરી પાડી છે. સ્ટાર્ટ અપને સફળ બનાવવા માટેના ૩૬૦ ડીગ્રીની પહોંચ સાથે આ પહેલ ચાર

અઠવાડિયાનો એક વ્યાપક મફત ઓનલાઈન કાર્યક્રમ પૂરો પાડે છે, તેમજ શિક્ષણવિદો અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના એક મજબૂત માળખાનું નિર્માણ કરીને સમગ્ર દેશમાં એક સંશોધન પાર્ક, ઇન્ક્યુબેટર્સ અને સ્ટાર્ટ અપ્સ કેન્દ્રોની પણ સ્થાપના કરી છે.

મહિલાઓ માટે તાલીમ અને રોજગારી કાર્યક્રમને સહાયતા (STEP):

ભારત સરકારના મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય દ્વારા એવી મહિલાઓ કે જેમની પાસે કોઈ પણ ઔપચારિક કૌશલ્ય તાલીમની સુવિધા નથી પાસ કરીને ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં તેમને તાલીમ પૂરી પાડવા માટે સ્ટેપની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગસાહસિકતા મંત્રાલય તેમજ નીતિ આયોગ દ્વારા તાજેતરમાં જ ૩૦ વર્ષ જુની પહેલની માર્ગદર્શિકાઓને વર્તમાન સમયની માંગણીઓને પહોંચી વળવા માટે ફરીથી તૈયાર કરવામાં આવી. આ પહેલ ૧૬ વર્ષથી ઉપરની તમામ ભારતીય મહિલાઓને આવરી લે છે. આ કાર્યક્રમ અનેક ક્ષેત્રોમાં કૌશલ્ય પૂરું પાડે છે જેમ કે કૃષિ, બાગાયતી, ખાદ્યાન્ન પ્રક્રિયા, હેન્ડલુમ, પારંપરિક કાફ્ટ જેવા કે એમ્બ્રોઇડરી, મુસાફરી અને પ્રવાસન, આતિથ્ય, કમ્પ્યુટર અને આઈટી સેવાઓ.

સ્ટેન્ડ અપ ઇન્ડિયા: ૨૦૧૫માં જાહેર કરવામાં આવેલ સ્ટેન્ડ અપ ઇન્ડિયા સંસ્થાગત મૂડીને ભારતના વંચિત સમુદાયના લાભ માટે મહત્તમ ઉપયોગ કરવા માંગે છે. તે મહિલા ઉદ્યોગકારો, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોને આર્થિક ભાગીદારી માટે સક્ષમ બનાવવા અને તેમની વચ્ચે ભારતના વિકાસના ફાયદાઓની વહેંચણી કરવા તરફ લક્ષિત છે. આ સંદર્ભમાં ઓછામાં ઓછી એક મહિલા અને એસસી અથવા એસસી સમુદાયમાંથી એક વ્યક્તિને ઉત્પાદન, સેવાઓ અથવા વેપાર ક્ષેત્રમાં એક ગ્રીનફિલ્ડ ઉદ્યોગ શરૂ કરવા માટે ૧ મિલિયનથી લઈને

૧૦ મિલિયન રૂપિયા સુધીની લોન આપવામાં આવે છે. સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા પોર્ટલ એ નાના ઉદ્યોગકારો માટે એક ડીજીટલ મંચ પણ પૂરું પાડે છે અને નાણાંકીય તેમજ કેડીટ બાહેધરીને લગતી માહિતી પૂરી પાડે છે.

ટ્રેડ સંબંધી એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ આસીસ્ટન્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ (TREAD):

ભારતની વંચિત મહિલાઓને નાણાંકીય મદદ પૂરી પાડવાના ગંભીર મુદ્દાને સંબોધવા માટે ટ્રેડ કાર્યક્રમ રસ ધરાવતી મહિલાઓને બિન સરકારી સેવાભાવી સંસ્થાઓ (એનજીઓ)ના માધ્યમથી નાણાંકીય મદદ મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. તદ્દનુસાર, મહિલાઓ લોન સુવિધાઓ મેળવવા અને પ્રસ્તાવિત ઉદ્યોગોને શરૂ કરવા માટે તાલીમની તકો તથા માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવા એમ બંને માટે નોંધાયેલ એનજીઓની સહાયતા મેળવી શકે છે જેથી કરીને મહિલાઓને બિન કૃષિને લગતી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવા માટે એક પથપ્રદર્શન મળી શકે. **પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના (પીએમકેવીવાય):**

કૌશલ્ય વિકાસ અને ઉદ્યોગસાહસિક મંત્રાલય (એમએસડીઈ)ની એક ફ્લેગશીપ પહેલ એવી આ સ્કીલ સર્ટીફિકેશન પહેલ કે જે આજીવિકા રળવા તેમજ રોજગારી નિર્માણ કરવા માટે ઉદ્યોગને સંલગ્ન કૌશલ્યમાં તકો વધારવા માટે યુવાનોને તાલીમ આપવા ઉપર લક્ષિત છે. અગાઉ શિક્ષણનો અનુભવ અથવા કૌશલ્ય ધરાવતા લોકો પણ તેમાં સામેલ થઈ શકે છે અને તેમને પણ પ્રાયર લર્નિંગના રીકગ્નીશન તરીકે પ્રમાણભૂત કરવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત તાલીમ અને મુલવણીની ફી સંપૂર્ણ રીતે સરકાર દ્વારા ભોગવવામાં આવે છે.

સાયન્સ ફોર ઈકિવટી એમ્પાવરમેન્ટ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ (SEED):

સીડ એ ઉત્સાહી વૈજ્ઞાનિકો અને ફિલ્ડ લેવલના કાર્યકરોને તકો પૂરી પાડવા તરફ લક્ષિત છે કે જેઓ મહિલાઓ આધારિત પ્રક્રિયા કેન્દ્રી, સામાજિક આર્થિક ફાયદા માટે

ચોક્કસ સ્થાન લક્ષિત છે અને ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં. રાષ્ટ્રીય લેબોરેટરી અને અન્ય વિશેષજ્ઞ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીને લગતી સંસ્થાઓને તદ્દન નીચલા સ્તરે નવીનીકરણ સાથે મેળવવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે જેથી કરીને નિષ્ણાતો અને ગુણવત્તાયુક્ત માળખાગત બાંધકામ પાસેથી ઈનપુટ મેળવી શકાય. સીડ વિકાસમાં ઈકિવટી ઉપર ભાર મુકે છે જેથી કરીને ટેકનોલોજીના ફાયદાઓ વસ્તીના વિશાળ વિસ્તારને અને ખાસ કરીને વંચિતો સુધી આવરી શકાય.

નીતિ આયોગ: દ્વારા વીમેન એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ પ્લેટફોર્મ (ડબ્લ્યુઈપી)નો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. આ પહેલ સમગ્ર ભારતમાં મહિલાઓ માટે એક ઈકોસીસ્ટમનું નિર્માણ કરવા ઉપર કેન્દ્રિત છે કે જે તેમની ઉદ્યોગને લગતી મહત્વાકાંક્ષાઓને ઓળખી શકે, નવીનીકરણ યુક્ત પહેલો સુધી પહોંચી શકે અને તેમના ઉદ્યોગો માટે સંતુલિત, લાંબા ગાળાની વ્યૂહરચનાઓ ઘડી શકે. આ મંચ નોંધપાત્ર રીતે એવી મહિલા ઉદ્યોગકારોની સંખ્યાને વધારવા માંગે છે કે જેઓ બહુઆયામી ન્યુ ઈન્ડિયાનું નિર્માણ કરશે અને તેને સશક્ત બનાવશે. આ મહત્વાકાંક્ષાઓ ત્રણ પાયા ઉપર રચાયેલ જોવા મળે છે કે જેના આધાર પર ડબ્લ્યુઈપીનું નિર્માણ થયું છે: ઈચ્છા શક્તિ (પ્રયત્નશીલ ઉદ્યોગકારોને તેમના વ્યવસાયો શરૂ કરવા માટે પ્રેરણા આપવી), જ્ઞાન શક્તિ (મહિલા ઉદ્યોગકારોને તેમના વ્યવસાયને વિકસિત કરવા માટે જ્ઞાન અને ઈકોસીસ્ટમ સપોર્ટ પૂરો પાડવો) અને કર્મ શક્તિ (ઉદ્યોગકારોને તેમના વ્યવસાયોની સ્થાપના કરવા અને તેના વિસ્તૃતીકરણ માટે હાથોહાથ સહાયતા કરવી).

મહિલાઓ માટે મુદ્રા યોજના:

આ યોજના ભારત સરકાર દ્વારા એવી વ્યક્તિગત મહિલાઓ માટે પ્રારંભ કરવામાં આવી છે કે જેઓ નાના નવા ઉદ્યોગ એકમો અને વ્યવસાયો શરૂ કરવા માંગે છે જેમ કે બ્યુટી પાર્લર, ટેઈલરીંગની દુકાન, ટ્યુશન કેન્દ્રો વગેરે, સાથે સાથે એવા મહિલાઓના

સમુદાયને પણ કે જેઓ સાથે મળીને કોઈ કામ શરૂ કરવા માંગે છે. આ લોન મેળવવા માટે કોઈ સમાંતર સુરક્ષાની જરૂર નથી પડતી અને તે ૩ યોજના અંતર્ગત મેળવી શકાય છે.

- શિશુ—લોનની રકમની મર્યાદા ૫૦૦૦૦ રૂપિયા સુધીની છે અને તે એવા વ્યવસાયો માટે મેળવી શકાય છે કે જે તેના પ્રારંભના તબક્કામાં છે.
- કિશોર — આ શ્રેણીમાં લોનની રકમ ૫૦૦૦૦થી ૫ લાખ રૂપિયા સુધી વિસ્તૃત છે અને તે એવા લોકો દ્વારા મેળવી શકાય છે કે જેમની પાસે સ્થાપિત કરેલો સારો એવો ઉદ્યોગ છે.
- તરુણ — તેમાં લોનની રકમ ૧૦ લાખ રૂપિયા છે અને તે એવા લોકો દ્વારા મેળવી શકાય છે કે જેઓ સારી રીતે સ્થપાયેલા છે પરંતુ તેમના વ્યવસાયના વિસ્તરણ માટે તેમને વધુ નાણાંની જરૂરિયાત છે.

સારાંશ:

મહિલા ઉદ્યોગશીલતાને આર્થિક વૃદ્ધિના મહત્વના સ્ત્રોત તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે. મહિલા ઉદ્યોગકારો પોતાની અને બીજાઓની માટે નવી રોજગારીનું નિર્માણ કરે છે તેમજ સાથે સાથે સમાજને વ્યવસ્થાપન, સંકલન અને વ્યવસાયને લગતી સમસ્યાઓ માટે જુદા જુદા ઉપાયો પણ પૂરા પાડે છે. આમ છતાં, તેઓ તમામ ઉદ્યોગકારોની એક લઘુમતીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

મહિલાઓની ઉદ્યોગશીલતા એ પરિવાર અને સમુદાયના આર્થિક કલ્યાણ, ગરીબી નિવારણ અને મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે એક મજબુત અને વિશેષ યોગદાન આપી શકે છે અને આ રીતે સંતુલિત વિકાસના લક્ષ્યાંકોમાં ફાળો આપે છે. આમ, સમગ્ર વિશ્વમાં સરકારો તેમજ સાથે સાથે અનેકવિધ વિકાસ સંસ્થાઓ સક્રિયપણે વિવિધ યોજનાઓ, પ્રોત્સાહનો અને પ્રમોશનલ માપદંડોના માધ્યમથી મહિલા ઉદ્યોગકારોને પ્રોત્સાહિત કરી રહી છે.

સંદર્ભો :

- અગ્રવાલ એસ. (૨૦૦૩). ટેકનોલોજી મોડલ ફોર વુમેન્સ એમ્પાવરમેન્ટ. કુરુક્ષેત્ર, મે (૪) પી.પી. ૧૮-૨૮.
- કબીર, એન. (૨૦૦૧). રીફ્લેક્શન્સ ઓન ધી મેઝરમેન્ટ ઓફ વુમેન્સ એમ્પાવરમેન્ટ, ડિસ્કસિંગ વુમેન્સ એમ્પાવરમેન્ટ - થીયરી એન્ડ પ્રેક્ટીસ. સીદા સ્ટડીઝ, ૩, સ્ટોકહોમ.
- અંજલી શર્મા, બીકાશ રોય અને દીપા ચક્રવર્તી (૨૦૧૭) “પોટેન્શિયલ ઓફ સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ્સ એઝ એન એન્ટરપ્રિન્યોર: એ કેસ સ્ટડી ઓફ ઉત્તર દિનાજપુર ડીસ્ટ્રીક્ટ ઓફ વેસ્ટ બેંગાલ” <https://doi.org/10.1080/09718923.2012.11892985>
- સંજય કાંતિ દાસ (૨૦૧૨)

“એન્ટરપ્રિન્યોરીયલ એક્ટીવીટીઝ ઓફ સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ્સ ટોવર્ડ્સ વુમેન એમ્પાવરમેન્ટ: એ કેસ સ્ટડી ઓફ ટુહિલ ડીસ્ટ્રીક્ટ્સ ઈન આસામ” જર્નલ ઓફ એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ મેનેજમેન્ટ, વોલ્યુમ ૧, ઈશ્યુ ૨, જૂન ૨૦૧૨.

● સબીહા ફઝલભોય (૨૦૧૪) “વુમેન એન્ટરપ્રિન્યોરશીપ ઈઝ ધી વે ફોર ઈકોનોમીક ડેવલપમેન્ટ” એન્યુઅલ રીસર્ચ જર્નલ ઓફ સીઆયોસીસ સેન્ટર ફોર મેનેજમેન્ટ સ્ટડીઝ, પુણે, વોલ્યુમ ૨, ઈશ્યુ ૧, માર્ચ ૨૦૧૪, પીપી ૧૧૭-૧૨૭

<https://www.ges2017.org/govt-of-india-support-for-entrepreneurs/>
<https://www.news18.com/news/indiwo/work-and-career-9-schemes-for-women->

entrepreneurs-in-india-1522125.html

લેખિકા સેન્ટર ફોર જેન્ટર સ્ટડીઝ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ, નેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ અને પંચાયતી રાજના એસોસિએટ પ્રોફેસર અને હેડ છે. તેમના વિશેષ અભ્યાસના વિષયોમાં માર્કેટ એન્ટરપ્રાઇઝીઝને પ્રોત્સાહન અને ઉદ્યોગસાહસિકતા વિકાસ, ગ્રામ્ય મહિલા આધારિત આજીવિકા, ગ્રામ વિકાસની વ્યૂહરચના તરીકે સ્વ-સહાય જૂથો, ગ્રામ વિકાસમાં જેન્ટર મેઈનસ્ટ્રીમીંગ અને જેન્ટર બજેટીંગનો સમાવેશ થાય છે.

E-mail:

madhurinv5@gmail.com

“યોજના”
ગુજરાતી માસિક
છેલ્લા ૪૫ વર્ષથી પ્રકાશિત થાય છે.

યોજના

વિકાસને સમર્પિત માસિક
યોજનાનું લવાજમ
આજે જ ભરો

લવાજમના દર

છુટક નકલ	₹ . ૨૨.૦૦
વિશેષાંક	₹ . ૩૦.૦૦
એક વર્ષનું લવાજમ	₹ . ૨૩૦.૦૦
બે વર્ષનું લવાજમ	₹ . ૪૩૦.૦૦
ત્રણ વર્ષનું લવાજમ	₹ . ૬૧૦.૦૦

લવાજમ મનીઓર્ડર, ચેક, ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ, એ-૨/૩ & ૨/૪, આકાશદર્શન કોલોની, ભાઈકાકાનગરની પાછળ, આસોપાલવ બંગ્લોઝની બાજુમાં, જનસેવા કેન્દ્ર થલતેજની પાસે, સોમવિલા બંગ્લોઝ રોડ, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮. ના સરનામે મોકલવું. ચેક, ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટ દ્વારા લવાજમ મોકલનારે કવરીંગ લેટરમાં પૂરું નામ, સંપૂર્ણ સરનામું, પીનકોડ નંબર, મોબાઈલ નંબર અને ઈમેલ એડ્રેસ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખીને ઉપરના સરનામે મોકલવું.

યોજના ગુજરાતીનું ઓનલાઈન લવાજમ :

(1) <https://bharatkosh.gov.in/1/1/PD/Yojana>

(2) <http://yojana.gov.in/>

(3) <http://publicationsdivision.nic.in/Subscription.aspx> વેબસાઈટ

પરથી પણ ભરી શકાશે. યોજના માસિકની વધુ માહિતી મેળવવા માટે

yojanagujarati@gmail.com પર ઈમેલ કરવો.

આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ : સમસ્યાઓ અને આગળનો માર્ગ

દીપક ખાંડેકર

આદિવાસી મહિલાઓ સામાજિક માળખામાં હંમેશા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. શિડ્યૂલ ટ્રાઈબ્સ ના આર્થિક વિકાસ માટે આદિવાસી બાબતોના મંત્રાલય હેઠળ નેશનલ શિડ્યૂલ ટ્રાઈબ્સ ફાઈનાન્સ અને ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન એક સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. આ કોર્પોરેશન 'આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ યોજના' (AMSY)ના શીર્ષક હેઠળ શિડ્યૂલ ટ્રાઈબ્સ મહિલાઓના આર્થિક વિકાસ માટે વિશેષ યોજનાઓ ચલાવે છે.

ભારતમાં અંદાજે ૭૦૫ અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) સૂચિત છે. તેમાં અંદાજે ૭૫

વિશેષરૂપે વિનાશના આરે પહોંચેલા આદિવાસી જૂથો (પર્ટીક્યુલર્લી વલ્નેરેબલ ટ્રાઈબલ ગ્રૂપ્સ - PVTG)નો પણ સમાવેશ થાય છે. વર્ષ ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરી મુજબ દેશની કુલ વસ્તીમાં અનુસૂચિત જનજાતિ સમાજની વસ્તી અંદાજે ૮.૬ % છે. આંકડાકીય દૃષ્ટિએ આદિવાસીઓની વસ્તી ભારતમાં વર્ષ ૧૯૬૧માં ૩ કરોડથી વધીને વર્ષ ૨૦૧૧માં ૧૦.૪ કરોડ થઈ છે. આદિવાસી મહિલાઓની વસ્તી ૫.૧૯ કરોડ છે, જે કુલ આદિવાસી વસ્તીમાં ૪૯.૭% છે.

આદિવાસી મહિલાઓ સામાજિક માળખામાં હંમેશા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશમાં સામાન્ય વસ્તીનો જાતીય દર (પ્રતિ ૧૦૦૦ છોકરાઓ સામે છોકરીઓની સંખ્યા) ચિંતાની બાબત છે ત્યારે આદિવાસી સમાજને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તે વર્ષ ૨૦૦૧માં ૯૭૮થી વધીને ૨૦૧૧માં ૯૯૦ થયો છે. દેશમાં સામાન્ય સમાજમાં પણ જાતીય દર એકંદરે નીચો રહ્યો છે. ભારતના આદિવાસીઓમાં સાક્ષરતાનો દર ૭૩%ની રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં નીચો છે. એટલું જ નહીં આદિવાસી સમાજમાં પુરુષોના ૬૯ %ની સરખામણીમાં મહિલાઓનો સાક્ષરતા દર ૪૯ % છે, જે પ્રમાણમાં ઓછો છે.

ભારતમાં આદિવાસી વસ્તીનો સામાજિક આર્થિક દરજ્જો વધારવા, તેમની સંસ્કૃતિ અને ગૌરવ જાળવી રાખવા,

પ્રક્રિયાઓની પુનઃ બનાવટ અને ઉપલબ્ધ સંશોધનોના કેન્દ્રીકરણ દ્વારા પરીણામલક્ષી અભિગમ દ્વારા અન્ય સામાજિક જૂથો સામે આદિવાસીઓના માનવ વિકાસ ભાવાંક (HDI)માં રહેલું અંતર દૂર કરવા માટે એક મિશન સાથે વર્ષ ૧૯૯૯માં સામાજિક ન્યાય અને સશક્તિકરણ મંત્રાલયમાંથી આદિવાસી બાબતોનું મંત્રાલય (MoTA) અલગ કરવામાં આવ્યું. આદિવાસી બાબતોનું મંત્રાલય વિશેષ રીતે બનાવાયેલી શૈક્ષણિક, માળખાકીય અને આજીવિકા યોજનાઓના અસરકારક અમલ મારફત આદિવાસીઓના વિકાસ માટે કટીબદ્ધ છે.

ભારતીય બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓ મહિલાઓને માત્ર સમાનતાનો અધિકાર જ નથી આપતી, પરંતુ તેમની તરફેણમાં સકારાત્મક ભેદભાવોને અપનાવવા રાજ્યોને સક્ષમ બનાવે છે. આ ઉપરાંત બંધારણની કલમ ૩૩૮માં બંધારણીય (૮૯મા સુધારા) કાયદા, ૨૦૦૩ દ્વારા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે રાષ્ટ્રીય પંચ (NCST)ની સ્થાપના કરાઈ હતી. NCST બંધારણ હેઠળ અનુસૂચિત જનજાતિને પૂરી પાડવામાં આવતી સલામતીઓના વિવિધ અમલ પર નજર રાખે છે. MoTAની મોટાભાગની નીતિઓનો આશય ST પુરુષો અને મહિલાઓ બંનેના એકંદર વિકાસની ખાતરી કરવાનો છે.

આદિવાસી મંત્રાલય(MoTA)ની ફ્લેગશિપ યોજનાઓમાંથી એક એકલવ્ય મોડેલ રેસિડેન્શિયલ સ્કૂલ્સ (EMRS) છે, જે ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણની ઉપલબ્ધતા સુધારવા

પર કેન્દ્રીત છે. આ સ્કૂલોમાં ૫૦ %થી વધુ વિદ્યાર્થીનીઓ અભ્યાસ કરે છે અને તેમણે શૈક્ષણિક, સ્પોર્ટ્સ અને ઈતર પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રમાં વર્ષોવર્ષ અભૂતપૂર્વ દેખાવ કર્યો છે. એ જ રીતે આશ્રમ શાળાઓ ST કન્યાઓના અભ્યાસ પર કેન્દ્રીત છે. ST સિવાયની ચોક્કસ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓને પર્યાપ્ત વાતાવરણ પૂરું પાડવા માટે વિવિધ જગ્યાઓ પર ST ગર્લ્સ હોસ્ટેલ્સ બનાવવામાં આવી છે. ST વિદ્યાર્થીનીઓને તેમના અભ્યાસ માટે વિવિધ સ્તર પર નાણાકીય સહાય પૂરી પાડવામાં આવી છે. ST વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રી અને પોસ્ટ મેટ્રિક સ્કોલરશિપ પણ આપવામાં આવે છે અને તેમાંથી મોટાભાગની વિદ્યાર્થીનીઓ ૧૨મા ધોરણ સુધીનો તેમનો અભ્યાસ પૂરો કરવા સક્ષમ બની છે.

‘ST વિદ્યાર્થીઓના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય અધ્યયન વૃત્તિ અને શિષ્યવૃત્તિ’ હેઠળ કોલેજ/યુનિવર્સિટી સ્તરે ST વિદ્યાર્થીઓને એમ.ફિલ અને પીએચ.ડી. જેવું ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું શિક્ષણ મેળવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની કુલ અધ્યયન વૃત્તિ (ફેલોશિપ)માંથી ૩૦% ST કન્યાઓ માટે છે. એ જ રીતે વિદેશમાં પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન, પી.એચ.ડી. અને પોસ્ટ-ડોક્ટરલ અભ્યાસ માટે નેશનલ ઓવરસીસ સ્કોલરશિપ્સ (NOS) હેઠળ ST વિદ્યાર્થીનીઓને ૩૦% એવોર્ડ્સ અપાય છે. ‘લો લિટરસી ડિસ્ટ્રીક્ટ્સમાં અનુસૂચિત જનજાતિઓ (ST) કિશોરીઓમાં શિક્ષણને મજબૂત બનાવવા’ની યોજના હેઠળ ST કન્યાઓમાં ઓછી સાક્ષરતા ધરાવતા જિલ્લાઓમાં NGO દ્વારા ચલાવાતી શાળાઓને પણ સહાય કરવામાં આવે છે.

STના આર્થિક વિકાસ માટે આદિવાસી બાબતોના મંત્રાલય હેઠળ નેશનલ શિડ્યુલ્ડ ટ્રાઈબ્સ ફાઈનાન્સ અને ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન એક સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. આ કોર્પોરેશન ‘આદિવાસી મહિલા સશક્તિકરણ યોજના’ (AMSY)ના શીર્ષક હેઠળ ST મહિલાઓના આર્થિક વિકાસ માટે વિશેષ

યોજનાઓ ચલાવે છે. આ યોજના હેઠળ, કોર્પોરેશન ૪%ના વ્યાજ દર પર રૂ. ૧ લાખના મૂડીરોકાણ સાથેના પ્રોજેક્ટ્સમાં ૮૦% સુધીની નાણાકીય સહાય પૂરી પાડે છે. કોર્પોરેશને અન્ય આવક ઉપાર્જન યોજનાઓ હેઠળ લાભાર્થી મહિલાઓ માટે નાણાકીય સહાય લંબાવી છે. આ બધા ઉપરાંત ગૌણ વન પેદાશો માટે લઘુત્તમ ટેકાના ભાવ (MSP ટુ MFP) જેવી યોજનાઓ અને ટ્રાઈબલ કોઓપરેટીવ માર્કેટિંગ ડેવલપમેન્ટ ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (TRIFED) દ્વારા આદિવાસી કલાકારોને સહાયનો પણ ST મહિલાઓને લાભ મળી રહ્યો છે.

અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પરંપરાગત વન્ય રહેવાસીઓ (રિકગ્નિશન ઓફ ફોરેસ્ટ રાઈટ્સ) કાયદો, ૨૦૦૬ બધા જ સ્તર પર મહિલાઓની પૂર્ણ અને અનિયંત્રિત ભાગીદારીનું સમર્થન કરે છે. આ કાયદામાં અન્ય મહત્વની જોગવાઈ એ છે કે ‘અધિકારોની પતિ-પત્ની બંનેના નામથી સંયુક્ત રીતે નોંધણી કરવામાં આવશે.’ વન અધિકાર સમિતિ અનુસૂચિત જનજાતિમાં ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ અને આવા સભ્યોમાં ઓછામાં ઓછા એક તૃતીયાંશ મહિલા સભ્યોને સહાય પૂરી પાડે છે.

વિશેષ કેન્દ્રીય સહાયથી આદિવાસી પેટા સહાય (SCA ટુ TSS) અને બંધારણની કલમ ૨૭૫ (૧) હેઠળ ગ્રાન્ટ્સની યોજનાઓ હેઠળ સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ અને ST મહિલાઓના ક્ષમતા વિસ્તરણની યોજનાઓને આદિવાસી મંત્રાલય (MoTA)ની સહાયથી રાજ્યો દ્વારા પૂરી કરવામાં આવે છે. આદિવાસી સંશોધન સંસ્થાઓ નેતૃત્વ વિકાસ, મહિલા સશક્તિકરણ, PESA, FRA વગેરે અંગે જાગૃતિ જેવા કેટલાક મુદ્દાઓ પર ST મહિલા પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓ (PRI)નાં સભ્યો માટે તાલિમ અને જાગૃતિ કાર્યક્રમો તેમજ વર્કશોપ્સ ચલાવે છે. રસ્તાઓના જોડાણ, આદિવાસી હાટ (બજારો)ના આધુનિકરણ, પ્રોસેસિંગ અને સ્ટોરેજ સુવિધાઓમાં સુધારો સહિતના કામો માટે આદિવાસી વિસ્તારોમાં

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સુધારવા માટે પણ પગલાં લેવાઈ રહ્યા છે. આદિવાસી બાબતોનું મંત્રાલય (MoTA) વિવિધ કળા સ્વરૂપોમાં મહિલાઓની કુશળતા અને પ્રતિભાઓની સમૃદ્ધિ દર્શાવવા આદિવાસીઓ માટે એક બારી તરીકે રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે આદિવાસી તહેવારોને પ્રોત્સાહન આપે છે.

આદિવાસી મંત્રાલય અન્ય મંત્રાલયોના પ્રયાસોથી ચાલતા વિવિધ કાર્યક્રમોના અમલીકરણમાં રહેલું અંતર દૂર કરવા માટે કટીબદ્ધ છે. મંત્રાલયનું ૫૦%થી વધારે બજેટ આદિવાસી વસ્તી ખાસ કરીને આદિવાસી મહિલાઓના લાભાર્થી શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પોષણ અને આજીવિકા સહિતના ક્ષેત્રોમાં ખર્ચ કરવામાં આવે છે. સરકાર દ્વારા પહોંચી ન શકાય તેવા ભાગોમાં પહોંચીને કામ કરી સ્વયંસેવી સંસ્થાઓ (NGO) દ્વારા ભજવાતી ભૂમિકાના મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને મંત્રાલય વિવિધ વિસ્તારોમાં આદિવાસીઓને સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની સુવિધા પૂરી પાડતી સ્વયંસેવી સંસ્થાઓ (NGO)ને સહયોગ કરે છે.

મહિલા સશક્તિકરણ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે અને આદિવાસી મંત્રાલય (MoTA) તેના માટે કટીબદ્ધ છે. શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો છતાં મંત્રાલયે અનેક પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે અને તેનો ઉકેલ લાવવો પડે છે. સામાન્ય વસ્તી અને અનુસૂચિત જનજાતિ તેમજ અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં આંતરિક અંતર દૂર કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે. તાજેતરના ભૂતકાળમાં આદિવાસી મંત્રાલય (MoTA) દ્વારા લેવામાં આવેલા પગલાંથી પ્રોત્સાહનજનક પરીણામો મળ્યા છે અને આદિવાસીઓને દેશના મુખ્યપ્રવાહમાં લઈ આવવા માટે મંત્રાલય તેમના પ્રયાસો બમણા કરશે. જોકે, આ સાથે આદિવાસી મંત્રાલય આદિવાસીઓ તેમના મૂળ સાથે જોડાયેલા રહે અને તેમની સાંસ્કૃતિક અને પારંપરીક અખંડતા જળવાઈ રહે એ બાબતની પણ ખાતરી કરશે.

લેખક ભારત સરકારના આદિવાસી બાબતોના મંત્રાલયના સચિવ છે.
E-mail: secy-tribal@nic.in

આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણ

ચંદ્રકાંત લાહરિયા

ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ અને શ્રેષ્ઠ સ્વાસ્થ્યમાં સમન્વય અને ઝડપી સફળતા હાંસલ કરવા ઉચ્ચ સ્તરીય અને સ્થાયી રાજકીય ઇચ્છાશક્તિની જરૂર પડશે, વિવિધ ક્ષેત્રો, વિવિધ પક્ષો અને સક્ષમ વાતાવરણ વચ્ચે સંકલિત કામગીરીની જરૂર પડશે. આરોગ્યક્ષેત્રએ મહિલાઓનાં સશક્તિકરણમાં ઔપચારિક અને સંગઠિત વર્કફોર્સમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે.

એ તિહાસિક, પરંપરાગત અને સામાજિક રચનાઓ અને પૂર્વગ્રહોને પરિણામે ભારતનાં મોટાં ભાગનાં રાજ્યો (અને દુનિયાનાં અન્ય દેશોમાં) છોકરીઓ અને મહિલાઓ પ્રત્યે ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે. છોકરીઓ અને મહિલાઓને એમનાં જીવનકાળ દરમિયાન મર્યાદિત સ્વતંત્રતા આપવાને કારણે મહિલા સશક્તિકરણનાં પ્રયાસોને આંશિક સફળતા મળી હતી. આ સ્વાયત્તાનાં અભાવે શિક્ષણમાં નોંધણી અને એને જાળવી રાખવામાં, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આરોગ્યલક્ષી સેવાઓની સુલભતામાં ઘટાડો, સામૂહિક માધ્યમોમાં ઓછી ભાગીદારી, લાભદાયક રોજગારીમાં ભાગીદારી, નાણાંની સુલભતા અને તેમની અવરજવરમાં નિયંત્રણ જેવા પરિણામો મળ્યાં છે, જેથી મહિલાઓની સક્ષમતામાં વધારે ઘટાડો થયો છે.

ચોક્કસ, મહિલા સશક્તિકરણ અને ગુણવત્તાયુક્ત આરોગ્યલક્ષી સેવાઓની સરકારી જોગવાઈ સરકારની સામાજિક જવાબદારીઓ છે. આ લેખમાં ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણમાં આરોગ્ય ક્ષેત્રની ભૂમિકા અને અસર વિશે વાત કરવામાં આવી છે.

ઈજિપ્ટનાં કેરો શહેરમાં વર્ષ ૧૯૫૪માં વસ્તી અને વિકાસ પર

આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ (આઈસીપીડી) પછી મહિલા સશક્તિકરણ સાથે આરોગ્યનાં સંબંધ પર વધારે ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હતું, જેમાં આ બંને વચ્ચેનાં સીધા સંબંધમાં સુધારો થવાથી સમાજને લાભ થઈ શકશે એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. આ પરિષદનાં જાહેરનામામાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, “મહિલાઓનું સશક્તિકરણ અને સ્વાયત્તા તથા તેમનાં રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને સ્વાસ્થ્ય દરજ્જાનો સુધારો અતિ મહત્વપૂર્ણ છે. મહિલાઓ અને પુરુષો એમ બંનેની સંપૂર્ણ ભાગીદારી અને જોડાણ રચનાત્મક જીવન માટે જરૂરી છે, જેમાં બાળકોનાં પાલનપોષણ અને કુટુંબનાં જતન માટે સહિયારી જવાબદારી સામેલ છે.” પછી મહિલાઓનાં સ્વાસ્થ્યનો એજન્ડા અને સશક્તિકરણ સાથે એનું સીધું જોડાણ ધીમે ધીમે સ્થાપિત થઈ ગયું છે.

આરોગ્ય સેવાઓ વધારે સુલભ કરીને મહિલાઓનું સશક્તિકરણ:

ભારતમાં વિવિધ સરકારી નીતિ અને કાયદાકીય પગલાઓ દ્વારા આરોગ્ય સેવાઓની સુલભતા વધારવા અને મહિલા સશક્તિકરણનાં સ્થાયી પ્રયાસો કરવામાં આવ્યાં છે. છતાં વસ્તીજન્ય અને આરોગ્યનાં સર્વે એટલે કે રાષ્ટ્રીય કુટુંબ આરોગ્ય સર્વે (એનએફએચએસ) અને જિલ્લા સ્તરીય કુટુંબ

સર્વે (ડીએલએચએસ)નાં સફળ અભ્યાસોમાં દેશનાં તમામ વિસ્તારોમાં મહિલાઓ વચ્ચે (પુરુષોની સરખામણીમાં) સેવાઓનાં ઉપયોગમાં મોટી અસમાનતા હોવાની જાણકારી મળી છે. ઉપરાંત મહિલાઓનો મોટો વર્ગ તેમનાં પોતાનાં સ્વાસ્થ્યની સમસ્યાઓ માટે આરોગ્યલક્ષી સેવાઓનાં ઉપયોગ અને સુલભતા વિશે નિર્ણય લેવામાં સ્વતંત્ર નથી. ભારતીય મહિલાઓનાં આરોગ્ય અને સુખાકારીમાં માહિતીની ઊણપ અને વ્યાપક બેદરકારીથી એમનું પર્યાપ્ત સશક્તિકરણ થઈ શકતું નથી. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ (મહિલાઓ દ્વારા)ની સુલભતા (અને વપરાશ) ઘણી વખત ઘટે છે, એમાં વિલંબ થાય છે. જોકે આ માટેનાં કારણો અલગઅલગ હોઈ શકે છે.

નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (એનએસએસઓ)નાં ૭૧માં રાઉન્ડનાં અહેવાલમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભારતમાં સરકારી આરોગ્ય સુવિધાઓમાં સેવાઓ નિઃશુલ્ક હોવાની ધારણા હોવા છતાં આ સુવિધાઓ મેળવવા માટે લોકોને અલગ-અલગ પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવો પડે છે. આરોગ્ય સેવાઓ, ખાસ કરીને મહિલા અને બાળકો માટેની આરોગ્ય સેવાઓ પર કોઈ પણ ખર્ચથી આ બંને વર્ગ આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ મેળવવાથી બાકાત રહી જાય છે અથવા એમાં વિલંબ થાય છે. બાળકો અને મહિલાઓ સહિત વિવિધ નબળાં વર્ગો માટે આરોગ્યલક્ષી સેવાઓની સુલભતા અને ઉપલબ્ધતામાં વધારો મહિલાઓનું સશક્તિકરણનું માધ્યમ છે. આ દલીલનાં ટેકામાં તાજું ઉદાહરણ દિલ્હીનાં મોહલ્લા કે સામુદાયિક દવાખાના છે, જેમાં અડધાથી વધારે લાભાર્થીઓ મહિલાઓ, બાળકો અને

વયોવૃદ્ધ છે, જેમાંથી ઘણાંએ પહેલી વાર સરકારી દવાખાનાનો લાભ લીધો હતો. મહિલાઓની અંગતતા જાળવીને અને તેમને અસર થતી સેવાઓનો અવકાશ વધારીને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ વધારે સુલભ બનાવી શકાશે. પરંપરાગત માતૃત્વ અને બાળક સ્વાસ્થ્ય (એમસીએચ)થી વિસ્તૃત જાતીય અને પ્રજોત્પાદક આરોગ્ય (એસઆરએચ) સુધીનાં આવશ્યક પેકેજમાં વધારા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. તાજેતરમાં જાતિ આધારિત હિંસા (જીબીવી) માટે સેવાઓ ઉમેરવા પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે.

ઔપચારિક રોજગારી દ્વારા મહિલા સશક્તિકરણ

મહિલાઓનાં સશક્તિકરણમાં આર્થિક સ્વનિર્ભરતા મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. જોકે ભારતમાં ઔપચારિક વર્કફોર્સ અને લાભદાયક રોજગારીમાં મહિલાઓની ભાગીદારી પરંપરાગત રીતે ઓછી છે. આપણી કુલ વર્કફોર્સમાં આશરે ૨૮ ટકા ભાગ મહિલાઓનો છે (ટેબલ ૧). આ દ્રષ્ટિએ અન્ય તમામ ક્ષેત્રો કરતાં આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની ભાગીદારી પ્રમાણમાં વધારે છે. આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં ઔપચારિક વર્કફોર્સ અંદાજે ૧૨.૦૫ લાખ (અથવા ૧.૨ મિલિયન) છે, જેમાં ૫૮૧,૦૦૦ (૪૮.૨ ટકા) મહિલાઓ અને ૬.૨૪ લાખ પુરુષ કાર્યકર્તાઓ છે. (સ્ત્રોત: ભારતમાં રોજગારીની સ્થિતિ પર પ્રથમ ત્રિમાસિક રિપોર્ટ. શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય. ૨૦૧૬). અન્ય ઔપચારિક સેવાઓની સરખામણીમાં આરોગ્ય અને શિક્ષણ ક્ષેત્રોમાં ઔપચારિક વર્કફોર્સમાં મહિલાઓની ભાગીદારી નોંધપાત્ર રીતે ઊંચી છે (ટેબલ ૧). આ સ્થાયી પ્રવાહ છે અને જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭ (માર્ચ ૨૦૧૮માં જાહેર

થયો હતો) માટે ભારતમાં રોજગારીનાં ક્ષેત્ર પર સાતમો ત્રિમાસિક અહેવાલ છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬માં પ્રથમ ત્રિમાસિક અહેવાલ જાહેર થયા પછી દરેક ત્રિમાસિક ગાળામાં વધુને વધુ મહિલા કાર્યકર્તાઓ (પુરુષ કાર્યકર્તાઓની સરખામણીમાં)ની સંખ્યા વધી રહી છે. ઉદાહરણ તરીકે, જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭માં આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં કુલ ૧,૦૦૦ રોજગારી વધી હતી, જેમાં તમામ વધારો મહિલા વર્કફોર્સને આભારી હતો. જ્યારે આ ક્ષેત્રની સાઈઝની સરખામણીમાં આ અહેવાલમાં અન્ય ૭ ઔપચારિક ક્ષેત્રો સાથે સરખામણીમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે વધારે રોજગારી આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં થઈ છે. સ્પષ્ટ છે કે, આરોગ્યક્ષેત્રએ મહિલાઓનાં સશક્તિકરણમાં ઔપચારિક અને સંગઠિત વર્કફોર્સમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે.

કામ કરવાની તકો દ્વારા મહિલાઓનું સશક્તિકરણ

ભારતમાં ગ્રામીણ સ્તરે સ્વાસ્થ્યલક્ષી સારસંભાળની વિસ્તૃત વ્યવસ્થાનો પાયો ઔપચારિક અને સ્વૈચ્છિક મહિલા કાર્યકર્તાઓ છે. એમાં આશરે ૧૮૭,૦૦૦ સરકારી પ્રાથમિક આરોગ્ય સુવિધાઓ સામેલ છે. આરોગ્ય સુવિધાઓનાં આ નેટવર્કનો આશય દેશમાં ૬૫૦,૦૦૦થી વધારે ગામડાઓને સેવા પ્રદાન કરવાનો છે. આ સેવાઓ પ્રદાન કરવાની વ્યવસ્થામાં મહિલાઓ કેન્દ્રમાં છે. ગ્રામીણ સ્તરે ટ્રિપલ “એ” કે ‘AAA’ – બાળકોને જન્મ આપવામાં સહાય કરતી મહિલા નર્સ (એએનએમ), આંગણવાડી કાર્યકર્તા (એડબલ્યુડબલ્યુ)* અને માન્યતાપ્રાપ્ત સામાજિક આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓ (આશા)** સંકલિતપણે ડિલિવરી સુનિશ્ચિત કરવા કામ કરે છે તથા સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ

સેવાઓની સુલભતા વધારે છે (ગર્ભાવસ્થાનું નિયંત્રણ કરવા સ્વાસ્થ્ય શિક્ષણથી કુટુંબ આયોજન સેવાઓ વગેરે સામેલ છે).

માર્ચ, ૨૦૧૮નાં અંતે ભારતમાં ગ્રામીણ આરોગ્ય સુવિધાઓમાં આશરે ૨૧૦,૦૦૦ એએનએમ છે. એ જ રીતે રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ આરોગ્ય અભિયાન (એનઆરએચએમ) હેઠળ ગ્રામીણ અને શહેરી એમ બંને સ્તરે આશરે ૧,૦૦,૦૦૦ સ્વયંસેવક મહિલા કાર્યકર્તાઓ એટલે કે માન્યતાપ્રાપ્ત સામાજિક આરોગ્ય કાર્યકર્તાઓ (આશા) છે, જે દેશભરમાં કાર્યરત છે. ઉપરાંત આશરે ૫૩૦,૦૦૦ ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય, સ્વચ્છતા અને પોષણ સમિતિ (વીએચએસએનસી) છે, જેમાં આશા અને એએનએમ સામેલ છે તથા નિર્ણય લેવામાં મહિલાઓની ભૂમિકા સુનિશ્ચિત કરે છે. વળી મહિલાઓને સક્ષમ બનાવી આરોગ્ય સેવાઓની જોગવાઈને અસરકારક બનાવવા અને પોતાનાં આરોગ્ય પર નિયંત્રણ મેળવવા આશરે ૭૩,૦૦૦ મહિલા આરોગ્ય સમિતિ (એમએએસ) અને ૩૩,૦૦૦ રોગી કલ્યાણ સમિતિ (આરકેએસ) બનાવવામાં આવી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય કટિબદ્ધતા:
મહિલાઓનાં સશક્તિકરણ અને આરોગ્ય માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરની સાત રાષ્ટ્રીય નીતિગત માળખું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સ્થાયી વિકાસ લક્ષ્યાંકો (એસડીજી) ૨૦૩૦ પર સંમતિ સાધવામાં આવી છે, જેમાં આરોગ્ય (લક્ષ્યાંક ૩) અને જાતિગત સમાનતા (લક્ષ્યાંક ૫) પર પ્રતિબદ્ધ લક્ષ્યાંકો છે. એસડીજી-૫માં સ્પષ્ટપણે “તમામ મહિલાઓ અને છોકરીઓ માટે જાતિગત સમાનતા અને સશક્તિકરણ”નો સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આરોગ્ય પર એસડીજી-૩

યોજના ઓક્ટોબર - ૨૦૧૮

સાર્વત્રિક આરોગ્ય કવચ (યુએચસી) પર ૩.૮નો લક્ષ્યાંક નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે, જેનો ઉદ્દેશ તમામ માટે ગુણવત્તાયુક્ત અને વાજબી સેવાઓની સુલભતા વધારવાનો છે. યુએચસી હાંસલ કરવાથી મહિલાઓ માટે આરોગ્યલક્ષી સેવાઓની સુલભતા વધવાથી તેમનું સશક્તિકરણ જળવાઈ રહેશે તથા સેવાઓનાં ઉપયોગ અને આરોગ્યનાં પરિણામોમાં અસમાનતા ઘટશે. ભારતની નવી રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ ૨૦૧૭નો ઉદ્દેશ દેશમાં યુએચસી હાંસલ કરવાનો છે.

આયુષ્માન ભારત પ્રોગ્રામ દ્વારા સંભવિતતા અને તકો

ભારતમાં પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર (પીએચસી) વ્યવસ્થાનું વિસ્તૃત નેટવર્ક છે, જે મજબૂત કરી શકાય. ઘણી ગ્રામીણ અને આદિવાસી મહિલાઓ માટે પીએચસી વ્યવસ્થા તેમને બહારનાં વાતાવરણનો પરિચય કરાવે છે અને તેમનાં સ્વાસ્થ્ય વિશે શીખવાની પ્રથમ તક આપે છે. પ્રાથમિક આરોગ્ય વ્યવસ્થા ચેપી અને બિનચેપી રોગો (એનસીડી) એમ બંનેનું નિવારણ કરવા, સાફસફાઈ, સ્વચ્છતા, સ્વસ્થ જીવનશૈલી, કુટુંબ આયોજન પર જાણકારીને પ્રોત્સાહન છે તેમજ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં વધારો કરે છે, સ્વયં-સહાય કાર્યક્રમો અને આરોગ્યલક્ષી શિક્ષણ મહિલાઓનાં સશક્તિકરણમાં મહત્વપૂર્ણ માધ્યમ પુરવાર થશે. કેન્દ્ર સરકારે વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯નાં બજેટમાં જાહેર કરેલો આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમ દેશભરમાં ૧૫૦,૦૦૦ હેલ્થ એન્ડ વેલનેસ સેન્ટર્સ (એચડબલ્યુસી) સ્થાપિત કરવાની દરખાસ્ત છે, જેથી પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવાઓની સુલભતામાં વધારો થશે. એનાથી મહિલાઓની સુલભતામાં વધારો થશે અને

તેમને તેમનાં પોતાનાં સ્વાસ્થ્ય પર નિયંત્રણ મેળવવામાં સક્ષમ બનાવશે.

આયુષ્માન ભારત કાર્યક્રમનું બીજું ઘટક પ્રધાનમંત્રી જન આરોગ્ય યોજના (પીએમજેએવાય) છે, જેનો ઉદ્દેશ આશરે ૧૦.૭૪ કરોડ (૧૦૭.૪ મિલિયન) ભારતીય કુટુંબોને રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦નું વીમાકવચ પ્રદાન કરવાનો છે, જેના લાભાર્થી માટે હોસ્પિટલમાં દાખલ થઈને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ મેળવવાનું વાજબી અને સુલભ બનાવશે અને મુખ્ય લાભાર્થી મહિલાઓ હશે એવી અપેક્ષા છે. અગાઉનાં અનુભવ મુજબ, હોસ્પિટલમાં ભરતી થઈને સેવા મેળવવાની સુલભતામાં વધારો થવાથી મહિલાઓને વધારે લાભ થશે અને તેઓ વધારે સશક્ત થશે એવી શક્યતા છે. વર્તમાન આરોગ્યલક્ષી પહેલો સાથે એબીપીનાં આ બંને ઘટક સરકારી આરોગ્ય વ્યવસ્થા ઊભી કરવા તરફ ભારત માટે વધુ એક તક પ્રદાન કરે છે, જે મહિલાઓની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવા અને યુએચસી હાંસલ કરવા માટે આવશ્યક છે.

પ્રધાનમંત્રી જન આરોગ્ય યોજના ૨૫ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮નાં રોજ શરૂ થશે, જેમાં ૧૦૦,૦૦૦ આરોગ્ય મિત્રની ભરતી કરવાનો પ્રસ્તાવ છે, જે આ કાર્યક્રમ અંતર્ગત સામેલ દરેક આરોગ્ય સુવિધા માટે એક છે. આ પોઝિશન માટે મહિલાઓની ભરતીને પ્રાધાન્ય આપવાથી મહિલાઓ માટે રોજગારીનું સર્જન થશે.

નિષ્કર્ષ:

નવી જાહેર થયેલી ભારતની રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિ (૨૦૧૭), તાજેતરમાં જાહેર થયેલી એબીપી (૨૦૧૮) તથા સ્થાયી વિકાસ લક્ષ્યાંકો (એસડીજી) પર આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી તેમજ

સાર્વત્રિક આરોગ્ય કવચ (યુએચસી)માં મહિલાઓનાં સ્વાસ્થ્યમાં સુધારો કરવાની અને એને સક્ષમ બનાવવાની સંભવિતતા ધરાવે છે. આ બંને પાસાં એકબીજા સાથે વધારે જોડાયેલા હોવાની ઓળખ થઈ છે. જોકે ભારતમાં મહિલા સશક્તિકરણ અને શ્રેષ્ઠ સ્વાસ્થ્યમાં સમન્વય અને ઝડપી સફળતા હાંસલ કરવા ઉચ્ચ સ્તરીય અને સ્થાયી રાજકીય ઈચ્છાશક્તિની જરૂર પડશે, વિવિધ ક્ષેત્રો, વિવિધ પક્ષો અને સક્ષમ વાતાવરણ વચ્ચે સંકલિત કામગીરીની જરૂર પડશે.

સંદર્ભ:

*આંગણવાડી કાર્યકર્તાઓ મહિલા અને બાળ વિકાસ મંત્રાલય હેઠળ સંકલિત બાળક વિકાસ સેવાઓ (આઈસીડીએસ)ની માન્યતા ધરાવે છે, છતાં તેઓ આરોગ્ય ક્ષેત્ર સાથે ગાઢપણે કામ કરે છે અને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓમાં પ્રદાન કરે છે.

**આશા આરોગ્ય વ્યવસ્થાનો ઔપચારિક કર્મચારી નથી અને સ્વયંસેવક છે, જે પ્રવૃત્તિઓ/કામગીરી સાતે સંબંધિત વેતન મેળવે છે.

વધુ વાંચન:

- ભારત સરકાર. ભારતમાં રોજગારીની સ્થિતિ પર પ્રથમ ત્રિમાસિક અહેવાલ (૨૦૧૬), (શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલય, ૨૦૧૬; શ્રમ બ્યૂરો, ચંદીગઢ, સપ્ટેમ્બર; ૨૦૧૬).

- આયોજન, આંકડાકીય અને અમલીકરણ મંત્રાલય. આરોગ્ય પર સર્વેનાં ૭૧મા રાઉન્ડનો અહેવાલ. નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન; જૂન, ૨૦૧૪.

પરિશિષ્ટ:

ટેબલ ૧: જાતિમુજબ આઠ ક્ષેત્રોમાં અંદાજિત રોજગારી (૧૦૦,૦૦૦માં) (એપ્રિલ ૨૦૧૬માં)

ક્ષેત્ર	કુલ રોજગારી	કુલ વર્કફોર્સમાં પ્રદાન %માં	મહિલા કાર્યકર્તાઓ	કુલ વર્કફોર્સમાં મહિલા વર્કફોર્સ %માં
ઉત્પાદન	૧૦૧.૨	૪૯.૩	૧૮.૫૭	૧૮.૪
નિર્માણ	૩.૬૭	૦૧.૮	૦.૫૬	૧૫.૩
વેપાર	૧૪.૪૫	૦૭.૦	૨.૬૩	૧૮.૨
પરિવહન	૫.૮૦	૦૨.૮	૦.૬૬	૧૧.૩૮
મકાન અને રેસ્ટોરાં	૭.૭૪	૦૩.૮	૧.૨૧	૧૫.૬
આઈટી/બીપીઓ	૧૦.૩૬	૦૫.૧	૩.૨૪	૩૧.૩
શિક્ષણ	૪૯.૯૮	૨૪.૪	૨૪.૪૭	૪૮.૯
સ્વાસ્થ્ય	૧૨.૦૫	૦૫.૯	૫.૮૧	૪૮.૨
કુલ	૨૦૫.૨૨	૧૦૦.૦	૫૭.૧૫	૨૭.૮

નોંધ: ભારત અંદાજે ૪૭ કરોડ કે વધારે કાર્યકર્તાઓ ધરાવતો હતો. ક્યુઈએસનાં તારણો એ ગાળા દરમિયાન ભારતમાં ૨.૪ કરોડ કામદારો કે (અંદાજિત વર્કફોર્સનાં ૫ ટકા) ધરાવવાની જાણકારીમાંથી અંદાજો પર આધારિત હતાં.

લેખક નવી દિલ્હી સ્થિત વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા નેશનલ પ્રોફેશનલ પ્રોફેસર છે. તેઓ ફિઝિશિયન, પોલિસી સ્ટ્રેટેજિસ્ટ અને પબ્લિક હેલ્થ સ્પેશ્યાલિસ્ટ છે.

E-mail: c.lahariya@gmail.com

અગત્યની સૂચના

યોજના ગુજરાતી, અંગ્રેજી તથા હિન્દી તેમજ કુરુક્ષેત્ર અંગ્રેજી અને હિન્દીનું લવાજમ ઓનલાઈન ભરી શકાશે. આ માટેની વિગતો નીચેની વેબસાઈટ પરથી મળી રહેશે :

(1) <http://yोजना.gov.in/>

(2) <http://publicationsdivision.nic.in/Subscription.aspx>

(3) <https://bharatkosh.gov.in/1/1/PD/Yोजना>

મહિલા, આરોગ્ય અને વિકાસ

પ્રેમા રામચંદ્રન

આ લેખ મહિલાઓમાં કુપોષણના ત્રણ ગણા (કુપોષણ, વધુ પડતું પોષણ અને એનીમિયા) બોજ અને તેની સાથે સંકળાયેલ આરોગ્યને લગતા જોખમો અંગે સમીક્ષા કરે છે. વિશ્વમાં ભારતીય મહિલાઓની અંદર સૌથી વધુ એનીમિયાનો પ્રસાર પહેલા પછી હતો અને હજુ પણ તે યથાવત રહ્યો છે. ખોરાકની વિવિધતા, આયર્ન ફોર્ટીફાઈડ આયોડાઈઝડ મીઠું તથા આઈએફએ પુરક ખોરાકનો ઉપયોગ તેમજ એનીમિયાની શોધ અને ઈલાજ આ ત્રિમુખી વ્યૂહરચના એ એનીમિયામાં ઘટાડો કરવાની ગતિમાં ઝડપ લાવશે.

પ્રા ચીન સમયથી જ એવું સમજવામાં આવ્યું છે કે મહિલાઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સગર્ભા અને સ્તનપાન કરાવતી મહિલાઓ પોષણની દ્રષ્ટીએ સૌથી વધુ સંવેદનશીલ હિસ્સાઓમાંનો એક ભાગ ધરાવે છે. ઓછો પોષણયુક્ત આહાર, અવારનવારની ગર્ભવસ્થા અને સ્તનપાન તેમજ ચેપ એ કુપોષિત અને એનીમિયા ગ્રસ્ત મહિલાઓ માટે જવાબદાર મુખ્ય કારણો છે. સગર્ભા મહિલાઓ માં કુપોષણ અને એનીમિયા એ ઓછું વજન ધરાવતા શિશુઓના જન્મ પાછળનું મોટું જવાબદાર કારણ છે. નવી સદીમાં કુપોષણ અને એનીમિયા એ પોષણની મુખ્ય સમસ્યાઓ બની રહી છે. આ ઉપરાંત શહેરી અને ગ્રામ્ય બંને વિસ્તારોમાં વસ્તીના તમામ વિભાગોની અંદર મહિલાઓમાં વધુ પડતા પોષણની સમસ્યામાં પ્રગતિકારક વધારો થયો છે. વધુ પડતા પોષણમાં થયેલ વધારો એ બિન ચેપી રોગોને અટકાવવામાં થતા વધારા સાથે સંકળાયેલ છે. આ લેખ મહિલાઓમાં અંદર કુપોષણના ત્રણ ગણા (કુપોષણ, વધુ પડતું પોષણ અને એનીમિયા) બોજ અને તેની સાથે સંકળાયેલ આરોગ્યને લગતા જોખમો અંગે સમીક્ષા કરે છે. આ લેખ એ પણ સૂચવે છે કે મહિલાઓમાં શાં માટે પોષણના આ ત્રણગણા બોજની અટકાયત, પ્રારંભિક શોધ અને અસરકારક વ્યવસ્થાપન એ શક્ય છે અને કઈ રીતે આ પ્રકારની દરમિયાનગીરી પરિવાર અને રાષ્ટ્રનાં વિકાસમાં મહિલાને પોતાની સંપૂર્ણ

ક્ષમતાને ઓળખવામાં સક્ષમ બનાવે છે. **મહિલાઓમાં આહાર વપરાશ**

૧૯૭૫થી ૨૦૧૨ની વચ્ચે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આહારના વપરાશને દર્શાવતા નેશનલ ન્યુટ્રીશન મોનીટરીંગ બ્યુરો (એનએનએમબી) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા એક સર્વેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ સમયગાળા દરમિયાન અનાજના વપરાશમાં નાનો પણ સંતુલિત ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો. ૧૯૮૭ સુધી કઠોળના વપરાશમાં ઘટાડો નોંધાયો હતો. પરંતુ ત્યારબાદ પ્રવાહ વિપરીત બની ગયો. ચરબીયુક્ત અને તૈલી આહારના વપરાશમાં નાનો છતાં પ્રગતિકારક વધારો જોવા મળ્યો હતો. શાકભાજીઓનો વપરાશ ખાસ કરીને લીલા પાંદડાવાળા શાકભાજીઓ અને દૂધનો ઉપયોગ નિર્દેશિત વપરાશ કરતા ઓછો જોવા મળ્યો હતો. કઠોળ અને શાકભાજીના વપરાશમાં વધારો કરવાની જરૂર છે જેથી કરીને મહિલાઓની પ્રોટીન અને સૂક્ષ્મ પોષકતત્વોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળાય. વર્ષો સુધી ઈંડા સિવાય પશુ ઉત્પાદનોના વપરાશમાં પણ કોઈ વધારો જોવા મળ્યો નહોતો. શાકાહારીઓ અને બિન શાકાહારીઓની વચ્ચે આહાર વપરાશના મામલે કોઈ ખાસ તફાવત જોવા મળ્યો નહોતો કારણ કે બિન-શાકાહારીઓ પશુ ઉત્પાદનો (મરઘા, માંસ અને માછલી જેવા)નો ઉપયોગ કાં તો ઓછા પ્રમાણમાં કરતા હતા અથવા અઠવાડિયે કે પંદર દિવસે એક વાર કરતા હતા.

શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ

૧૯૫૦ અને ૧૯૬૦માં રોજિંદા ઘરના કામકાજ કરવા માટે સામાન્ય શારીરિક પ્રવૃત્તિઓની જરૂર પડતી હતી. મહિલાઓ પીવાનું પાણી ભરવા, બળતણ એકઠું કરવા અને પશુઓ માટે ઘાસચારો ભેગો કરવા લાંબુ અંતર કાપતી હતી. સમયાંતરે કરવામાં આવતી કૃષિને લગતી પ્રવૃત્તિઓ પણ આકરી હતી. એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવા માટે ચાલીને જવું એ જ એકમાત્ર મુખ્ય સાધન હતું. આટલી હદની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ માટે તેમનો આહારનો વપરાશ પૂરતો નહોતો અને મહિલાઓમાં ઊંચા કુપોષણ દરના અનેક કારણોમાનું આ એક મોટું કારણ હતું. સમય જતા મશીન સંચાલિત વાહનવ્યવહાર સુધીની પહોંચમાં મોટા પાયે સુધારો થયો. પરિણામે ચાલવાની પ્રવૃત્તિમાં એકદમ જ ઘટાડો નોંધાયો. પાણી અને બળતણની પહોંચ સરળ બની તેમાં સુધારો થતા મહિલાઓમાં આ કાર્યોને લગતી શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ નોંધપાત્ર ઘટાડો નોંધાયો. ઈડલી અને ઢોંસા માટે લોટ દળવા માટે, કપડા ધોવા માટે, વાસણ ઘસવા માટે યંત્ર સંચાલિત સાધનો તાત્કાલિક ઉપલબ્ધ છે. મધ્યમ આવક ધરાવતા જૂથની મહિલાઓ આ પ્રકારના સાધનો વાપરતી થઈ છે અને પરિણામે ઘરકામને લગતા કામો માટે શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડો થઈ ગયો છે. લગભગ દરેક ઘરની અંદર ટીવીની વ્યાપક હાજરી અને મનોરંજન માટે ડીજીટલ સેવાઓના ઉપયોગના પરિણામે લોકો વધુમાં વધુ સમય બેસી રહીને વીતાવે છે અને તેમના પગ પર ચાલીને સૌથી ઓછો સમય વીતે છે (ફિગર ૧). શહેરી વિસ્તારોમાં સંશોધનના અભ્યાસો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં નેશનલ ન્યુટ્રીશન મોનીટરીંગ બ્યુરો (એનએનએમબી) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ સર્વેના તારણો દર્શાવે છે કે ૧૯૯૦ના મધ્ય ભાગ સુધીમાં મોટા ભાગની ભારતીય મહિલાઓ બેઠાં જીવન વ્યતિત કરવા લાગી છે. ઉત્તમ વજન, સ્નાયુઓ અને હાડકાઓની તથા સાંધાઓની તંદુરસ્તી જાળવી રાખવા માટે અને બિન ચેપી રોગોના પ્રસારને અટકાવવા

માટે સાધારણ શારીરિક પ્રવૃત્તિ જરૂરી હોય છે. વર્તમાન સમયમાં એ બાબતની ખાતરી કરવાની ત્વરિત જરૂરિયાત છે કે તમામ મહિલાઓ સાધારણ શારીરિક પ્રવૃત્તિ કરતી થાય. તેમાં સૌથી સરળ અને સુગમ એ રોજનું ૩૦ થી ૪૫ મિનિટ ચાલવાની કસરત છે. જો તેઓ એકસાથે ૪૫ મિનિટનો સમય ના ફાળવી શકતી હોય તો તેઓ તેમને જયારે અને જે અનુકૂળ સમય હોય તેમાં બે કે ત્રણ વખત ૧૦-૧૫ મિનિટ સુધી ચાલી શકે છે.

આર્થિક વૃદ્ધિ અને ઉર્જા વપરાશ

વર્ષ ૧૯૬૦થી લઈને ૧૯૯૦ દરમિયાન ભારતીય અર્થતંત્ર અમુક અંશે ધીમી ગતિએ વૃદ્ધિ પામ્યું. નવી સદીમાં ભારત વિશ્વમાં સૌથી ઝડપથી વિકસતા અર્થતંત્રોમાંનું એક બની ગયું. વૈશ્વિક અનુભવે દર્શાવ્યું છે કે જયારે વિકાસશીલ દેશો ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિ અનુભવે છે ત્યારે કુલ ઉર્જાના વપરાશ અને પ્રાણીજન્ય ખોરાકના વપરાશમાં વધારો જોવા મળે છે. પરંતુ આવું ભારતમાં જોવા ના મળ્યું. ભારતમાં સ્થિર કિંમતો (૨૦૦૪-૦૫) ઉપરના કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન (જીડીપી)ના આંકડાઓ અને શહેરી તથા ગ્રામ્ય પરિવારોમાં માથાદીઠ ઉર્જાનો વપરાશ કે જે નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (ફિગર ૨) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા સર્વેમાંથી તારવવામાં આવ્યો હતો તેણે દર્શાવ્યું કે છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં ઉંચો જીડીપી દર અને માથાદીઠ આવકમાં થયેલો વધારો એ શહેરી અને ગ્રામ્ય બંને વિસ્તારોમાં માથાદીઠ ઉર્જાના વપરાશમાં થયેલા પ્રાગતિક ઘટાડા સાથે સંકળાયેલ હતો. નેશનલ ન્યુટ્રીશન મોનીટરીંગ બ્યુરો (એનએનએમબી) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા સર્વેમાંથી નીકળેલા તારણના આંકડાઓ પણ આ જ પ્રકારનો પ્રવાહ દર્શાવે છે. એ શક્ય છે કે સંવેદનશીલ ભારતીયોએ એ બાબતનો અનુભવ કર્યો હતો કે તેમની શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં તીવ્ર ઘટાડો થયો છે અને તેથી તેમણે સ્વેચ્છાએ તેમનો પોતાનો ઉર્જાનો વપરાશ ઘટાડી નાખ્યો હતો. આ સંદર્ભમાં અન્ય વિકાસશીલ દેશો કે જેઓ તીવ્ર આર્થિક સંક્રમણમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં છે તેમની

સરખામણીએ ભારતમાં વધુ પડતા પોષણના દરમાં થયેલ ધીમા વધારાને સમજી શકાય તેમ છે.

મહિલાઓનો પોષણને લગતો દરજ્જો

એનએનએમબીનો પુનરાવર્તિત થયેલ સર્વે દર્શાવે છે કે ૧૯૭૫થી ૨૦૧૨ની વચ્ચે મહિલાઓની અંદર કુપોષણના દરમાં ૫૨% થી લઈને ૩૩%નો ઘટાડો નોંધાયો હતો. તે જ સમયગાળા દરમિયાન મહિલાઓમાં વધુ પડતા પોષણનો પ્રસાર ૩૫% થી વધીને ૧૬% સુધી વધી ગયો. એનએફએચએસ ૨, ૩ અને ૪ના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે ૧૯૯૮થી ૨૦૧૫ (ફિગર ૩)ની વચ્ચે મહિલાઓમાં કુપોષણના દરમાં એક સંતુલિત ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો અને વધુ પડતા પોષણમાં સતત વધારો નોંધાયો હતો. તે ચિંતાની બાબત છે કે કુપોષણમાં ઘટાડો એ વધુ પડતા પોષણમાં વધારા સાથે મેળ ખાય છે અને તેથી સામાન્ય પોષિત વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ ૬૦% એ બદલાયા વિનાનું રહ્યું છે.

મહિલાઓમાં પોષણનો દરજ્જો ઉંમરની સાથે બદલાય છે. મહિલાઓમાં તેમના વીસ વર્ષની ઉંમર (ફિગર ૪)ના સમયગાળા દરમિયાન કુપોષણનો દર ઉંચો રહે છે. કુપોષણના દરો ઉત્તર અને પૂર્વીય રાજ્યોમાં ઊંચા જોવા મળે છે (ફિગર ૫). મહિલાઓમાં કુપોષણ એ નવજાત શિશુઓના ઓછા વજન સાથે સંકળાયેલું છે. વર્તમાન સમયમાં તમામ સગર્ભા મહિલાઓ પાસે પૂર્વપ્રસૂતિ કાળજી ઉપલબ્ધ છે અને ઈન્ટ્રાવેટ યાઈલ્ડ ડેવલપમેન્ટ સર્વિસીસ (આઈસીડીએસ) અંતર્ગત ઘરે લઈ જઈ શકાય તેવી રાશન ચીજવસ્તુઓ સગર્ભા મહિલાઓને પૂરી પાડવામાં આવે છે. પૂર્વ પ્રસૂતિ કાળજીના એક ભાગ રૂપે તમામ મહિલાઓનું વજન કરવામાં આવે છે. જો કુપોષિત મહિલાઓ અને ગર્ભાવસ્થામાં ઓછું વજન ધરાવતી મહિલાઓ કે જેઓ આહારના સંદર્ભમાં અસુરક્ષિત પરિવારોમાંથી આવતી હોય તેવી ઓળખી કાઢવામાં આવે તો તેમને નિયમિતપણે ઘરે લઈ જવા માટે કેટલાક પૂરક આહાર આપવામાં આવે છે અને તેનાથી

તેમના ગર્ભાવસ્થા દરમિયાનના વજનના વધારામાં સુધારો અને ઓછું વજન ધરાવતા બાળકોના જન્મમાં ઘટાડો થઈ શકે છે.

વધતી ઉંમર સાથે મહિલાઓમાં વધુ પડતા પોષણના દરમાં એક સંતુલિત અને નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળે છે (ફિગર ૪). વધુ પડતા પોષણનો દર એ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભારતમાં રહેતી મહિલાઓમાં વધુ જોવા મળ્યો છે (ફિગર ૫). વર્ષો સુધી મહિલાઓમાં ઊર્જા વપરાશમાં કોઈ વધારો જોવા મળ્યો નથી પરંતુ શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં તીવ્ર ઘટાડો નોંધાયો છે. તેથી એવું કહી શકાય કે શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં થયેલ તીવ્ર ઘટાડો એ મહિલાઓમાં વધી રહેલા વધુ પડતા પોષણનું સૌથી મોટું કારણ હોઈ શકે છે.

વધુ પડતું પોષણ એ હાયપરટેન્શન અને ડાયાબિટિસ જેવા બિનસંક્રમક રોગો (એનસીડી)ના વધતા જોખમ સાથે સંકળાયેલ છે. તે દ્રષ્ટીએ જોતા વધુ પડતા પોષણની અટકાયત, પ્રારંભિક શોધ અને અસરકારક વ્યવસ્થાપન એ સર્વોપરિ મહત્વ ધરાવે છે. એનસીડી એ:

- શરૂઆતના તબક્કે તેના કોઈ ચિહ્નો જોવા મળતા નથી (નિત્યક્રમના સ્ક્રિનિંગ કાર્યક્રમના અભાવે પ્રારંભિક શોધમાં વિલંબ થાય છે)
- તેમાં સંપૂર્ણ જીવન પર્યંત જીવનશૈલીમાં બદલાવ લાવવાની જરૂર પડે છે (જે સહેલું નથી) અને
- જીવન પર્યંતની દવાઓ (કિંમત અને પરેજી પાલનની અસરો સાથે)
- જો તેની શોધ કરવામાં ના આવે અને અસરકારક રીતે તેને ઉકેલવામાં ના આવે તો તે દીર્ઘકાલીન હૃદય, મગજ, કિડની અને આંખોને થતી બિમારો સુધી દોરી જાય છે.

આથી મહિલાઓ સમયાંતરે નિયમિત આરોગ્યની તપાસણી કરાવતી રહે તે ખૂબ જરૂરી છે.

તમામ મહિલાઓ પૂર્વ પ્રસુતિની કાળજી અંગે જાણે છે અને તેમાંથી મોટાભાગનીએ જોયું છે કે પૂર્વ પ્રસુતિ કાળજી

દરમિયાન એનીમિયા અને ડાયાબિટિસ માટે વજનની તપાસ, બ્લડ પ્રેશર અને લોહીની તપાસ હાથ ધરવામાં આવે છે જેથી કરીને આરોગ્યની સમસ્યાઓ સાથેની મહિલાઓને શોધી શકાય. તેઓ એ પણ જાણે છે કે જ્યારે આ સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં આવે છે તો તે માતા અને બાળક બંનેને ફાયદો કરાવે છે. આમ છતાં, ગર્ભાવસ્થા બાદ મહિલાઓ કોઈ આરોગ્યની કાળજી લેતી નથી. ૪૦ની ઉંમરમાં રહેલ મહિલાઓ વધુ પડતા વજનને પણ અવગણે છે કારણ કે તેમને લાગે છે કે તે મેનોપોઝના લીધે હશે.

મહિલાઓને આરોગ્યને લગતું શિક્ષણ તેમને એ બાબતની માહિતી આપે છે કે વજનમાં થયેલ બિનજરૂરી વધારો એ નુકસાનકારક છે અને તેથી તે ખૂબ જરૂરી છે કે પ્રારંભિક તપાસ થઈ શકે તે માટે અને બિનસંક્રમક રોગોના અસરકારક વ્યવસ્થાપન માટે તેઓ કમ્યુનિકેશનના તમામ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને નિયમિતપણે ચેકઅપ કરાવતા રહે. આ સાથે જ ગ્રામ્ય/વોર્ડસ્તરે પણ ચેકઅપ માટેની વ્યવસ્થા પૂરી પાડવામાં આવે કે જે હાલના સમયમાં માતૃત્વ અને શિશુ કાળજી (ફિગર ૬) માટે અગાઉથી જ કરવામાં આવી રહી છે. જે રીતે બાળકોના રસીકરણ માટે કરવામાં આવી રહ્યું છે તેમ એક સમયપત્રક બનાવવું જોઈએ અને કયા દિવસે વધુ પડતા પોષણ અને એનસીડીની તપાસણી કરવા

માટેની સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે તે અંગેની માહિતીનો પ્રસાર કરવો જોઈએ. એકવાર મહિલાઓ સુધી સંદેશ પહોંચી જાય તો પછી તેઓ ઉપલબ્ધ સેવાઓનો અસરકારક ઉપયોગ કરી શકશે. તમામ તબક્કે અવરોધાત્મક આરોગ્ય કાળજીના એક મહત્વના ભાગ રૂપે મહિલાઓમાં (ફિગર ૭) વધુ પડતા પોષણ અને એનસીડી માટે તપાસણી માટેના હાથ ધરવામાં આવતા પ્રયત્નો એ નિર્દેશિત વધુ પડતા પોષણ અને એનસીડીના વધારાને ઘટાડવામાં સહાયરૂપ બનશે અને દેશને એનસીડીના કારણે અપરિપક્વ અવસ્થામાં જ બાળમૃત્યુના દરને ઘટાડવાના વર્લ્ડ હેલ્થ એસેમ્બલીના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ બનાવશે.

મહિલાઓમાં એનીમિયા

સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતીય મહિલાઓની અંદર એનીમિયાનો સૌથી વધુ ફેલાવો અગાઉ પણ હતો અને હાલ પણ યથાવત છે. એક બિલીયનથી વધુ વસ્તી ધરાવતો હોઈ ભારત એ વિશ્વમાં સૌથી વધુ એનિમિક લોકોની સંખ્યા ધરાવતો દેશ છે. ભારતમાં એનીમિયાનો ફેલાવો વધુ છે કારણ કે:

- સરેરાશ ઓછો ખોરાકનો વપરાશ, નિમ્ન આયર્ન અને ફોલિક એસિડનો વપરાશ.
- ફાયટેટ (phytate) ફાયબર રીચ ભારતીય આહારમાં આયર્નની ખાસી

મહિલાઓમાં આરોગ્ય શિક્ષણ:

- વજનમાં બિનજરૂરી વધારો એ આરોગ્ય માટે નુકસાનકારક છે.
- વધુ પડતું પોષણ એ હાયપરટેન્શન, હૃદય અને રક્તવાહિનીઓને લગતી બીમારીઓ અને ડાયાબિટિસ સાથે સંકળાયેલું છે.
- આ રોગો ભારતીય મહિલાઓમાં ચાલીસની ઉંમરથી શરૂ થઈ જાય છે.
- આ તમામ રોગો શરૂઆતના તબક્કે કોઈપણ ચિહ્નો દર્શાવતા નથી.
- માત્ર નિયમિત આરોગ્ય તપાસણી કરાવતા રહેવાથી આ બિમારીઓને પ્રારંભિક તબક્કે ઓળખી શકાય છે અને તેને અસરકારક રીતે સાજી કરી શકાય છે.
- મહિલાઓમાં ૩૦ વર્ષની ઉંમર વિતાવ્યા પછી આરોગ્યની તપાસ ઓછામાં ઓછી વર્ષમાં એક વાર કરાવવી જોઈએ.
- એનસીડીની પ્રારંભિક શોધ અને અસરકારક ઈલાજ બિનખર્ચાળ છે.
- પ્રારંભિક શોધ અને વ્યવસ્થાપન એ જીવનની ગુણવત્તા અને દીર્ઘાયુષ્ય બંનેને નોંધપાત્ર રીતે સુધારશે.

ઓછી બાયો ઉપલબ્ધતા કે જે આયર્ન અને ફોલિક એસિડની વ્યાપક ખામીમાં પરિણમે છે અને.

- મેલેરિયા અને હૂકવોર્મ (કૃમિના) જેવા ઉપદ્રવના ચેપને કારણે લોહીમાં લાંબા ગાળાનો ઘટાડો.

એનીમિયા એ બહુ જલ્દી થાક, ઓછી એકાગ્રતા અને ચેપના વધેલા જોખમ સાથે સંકળાયેલ છે. ગર્ભવતી મહિલાઓમાં એનીમિયા એ ઓછું વજન ધરાવતા બાળકના જન્મ સાથે જોડાયેલ છે. ગયા દશકમાં એનીમિયાના પ્રસારમાં કેટલેક અંશે ઘટાડો થયો હતો પરંતુ હજુ પણ મહિલાઓમાં એનીમિયાનો ફેલાવો એ અસ્વીકાર્યપણે ખૂબ ઉંચો છે. એનીમિયાનો પ્રસાર એ દક્ષિણ અને પશ્ચિમના રાજ્યોની સરખામણીએ ઉત્તર અને પૂર્વના રાજ્યોમાં વધુ જોવા મળે છે (ફિગર ૮). ભારતમાં એનીમિયાની શરૂઆત શિશુકાળથી જ થઈ જાય છે, બાળપણમાં તે યથાવત રહે છે અને છોકરીઓમાં તેમના કિશોરવસ્થામાં તીવ્રતાથી વધારો થાય છે અને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન તેમજ મોટી ઉંમરની અંદર તે એકદમ ઉલ્ટાબની જાય છે. એનીમિયાનો પ્રસાર એ માત્ર કુપોષિત વ્યક્તિઓમાં જ નથી જોવા મળતો પરંતુ સામાન્ય અને વધુ પડતું પોષણ ધરાવતા વ્યક્તિઓમાં પણ જોવા મળે છે.

એનીમિયાના પ્રસારને ઘટાડવા માટેની ગતિને ઝડપી બનાવવા માટે ઉપલબ્ધ તમામ કામગીરીઓએ તાત્કાલિક ઉપયોગમાં લેવાની તીવ્ર જરૂરીયાત છે. તે માટેની ત્રિમુખી વ્યૂહરચના છે:

- ભોજનમાં વૈવિધ્યતાના માધ્યમથી અને આયર્ન ફોર્ટીફાઈડ આયોડાઈઝ મીઠાના ઉપયોગ દ્વારા પરિવારના તમામ સભ્યોનો આયર્નનો વપરાશ વધારવો,
- મહિલાઓમાં આયર્ન અને ફોલિક એસિડના પૂરવઠા પૂરા પાડવા અને
- જ્યારે અને જે પણ મહિલાઓ કોઈ પણ કારણસર આરોગ્ય કેન્દ્રની

મુલાકાત લે ત્યારે તેની એનીમિયાની શોધ અને ઈલાજ કરવા માટે તપાસણી કરવામાં આવવી જોઈએ.

તેનાથી એનીમિયામાં ઘટાડો કરવાની ગતિમાં ઝડપ આવશે અને એનીમિયામાં ઘટાડો કરવાના એસડીજીના લક્ષ્યાંકને પહોંચી વળવા માટે દેશને સક્ષમ બનાવશે.

સારાંશ અને ઉપસંહાર

પાછલી સદીમાં ગરીબી, ઓછો ખોરાકનો વપરાશ, અવારનવાર પ્રસૂતિ અને સ્તનપાન તથા ચેપ એ સામાન્ય પરિબળો હતા અને તેના પરિણામે કુપોષણ અને એનીમિયા એ મહિલાઓમાં સૌથી મોટી પોષણની સમસ્યાઓ હતી. નવી સદીમાં કુપોષણ અને એનીમિયા એ મોટી પોષણની સમસ્યાઓ બનવાનું યથાવત ચાલુ રહ્યું છે; અને આ ઉપરાંત શહેરી અને ગ્રામ્ય બંને વિસ્તારોમાં વસ્તીના તમામ હિસ્સાઓમાં મહિલાઓની અંદર વધુ પડતા પોષણમાં સતત વધારો જોવા મળ્યો છે જેનું મુખ્ય કારણ શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં થયેલો નોંધપાત્ર ઘટાડો છે.

મહિલાઓમાં પોષણનો દરજ્જો એ ઉંમરની સાથે બદલાતો રહે છે. મહિલાઓમાં તેમની વીસ વર્ષની ઉંમરની આસપાસ કુપોષણના દરો વધુ ઊંચા રહે છે. મહિલાઓમાં કુપોષણ એ નવજાત શિશુઓના ઓછા વજન સાથે સંકળાયેલ છે. પ્રસૂતિ પૂર્વની તપાસના ભાગ રૂપે દરેક મહિલાઓના વજનની તપાસ કરવામાં આવે છે. જો કુપોષિત મહિલાઓ અને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન નિર્ધારિત કરતા ઓછું વજન ધરાવતી મહિલાઓ કે જેઓ ખોરાકની અસુરક્ષા ધરાવતાં પરિવારોમાંથી આવતી જોવા મળે તો તેમને નિયમિતપણે ઘરે લઈ જવા માટેનો આહારનો પૂરક જથ્થો આપવામાં આવે છે. અને તેનાથી તેમના ગર્ભાવસ્થાના વજનમાં સુધારો અને ઓછું વજન ધરાવતા નવજાત શિશુઓની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ શકે છે.

મહિલાઓમાં વધતી ઉંમરની સાથે વધુ પડતા પોષણના દરોમાં સંતુલિત અને

નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળે છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ રાજ્યોમાં રહેતી મહિલાઓની અંદર વધુ પડતા પોષણનો દર ઉંચો જોવા મળે છે. વધુ પડતા પોષણમાં વધારો એ બિનસંક્રામક રોગો (એનસીડી)ના ફેલાવામાં થતા વધારા સાથે જોડાયેલ છે.

એનસીડી એ પ્રારંભિક તબક્કે કોઈ સંકેત આપનાર નથી હોતા. માત્ર નિયમિત તપાસના કાર્યક્રમોના માધ્યમથી જ તેની પ્રારંભિક શોધ થઈ શકે છે. મહિલાઓને આપવામાં આવતા આરોગ્ય શિક્ષણમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવે છે કે બિનજરૂરી વજનમાં વધારો એ નુકસાનકારક છે અને તેથી તે ખૂબ જરૂરી છે કે પ્રારંભિક શોધ થઈ શકે તે માટે અને બિનસંક્રામક રોગોના અસરકારક વ્યવસ્થાપન માટે તેઓ કમ્યુનિકેશનના તમામ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને નિયમિતપણે ચેકઅપ કરાવતા રહે છે.

વિશ્વમાં ભારતીય મહિલાઓની અંદર સૌથી વધુ એનીમિયાનો પ્રસાર પહેલા પણ હતો અને હજુ પણ તે યથાવત રહ્યો છે. ખોરાકની વિવિધતા, આયર્ન ફોર્ટીફાઈડ આયોડાઈઝ મીઠું તથા આઈએફએ પુરક ખોરાકનો ઉપયોગ તેમજ એનીમિયાની શોધ અને ઈલાજ આ ત્રિમુખી વ્યૂહરચના એ એનીમિયામાં ઘટાડો કરવાની ગતિમાં ઝડપ લાવશે.

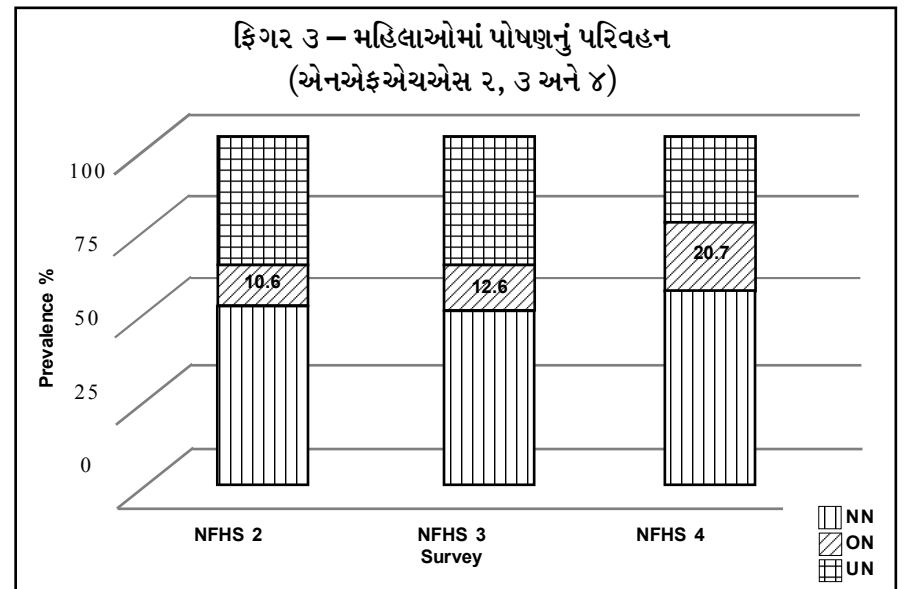
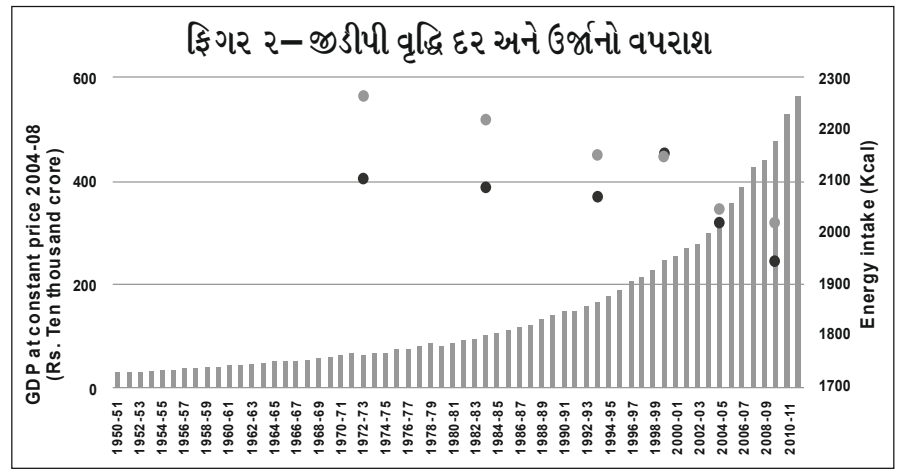
મહિલાઓમાં તમામ તબક્કે અવરોધક આરોગ્ય કાળજીના એક મહત્વના ભાગરૂપે કુપોષણ, વધુ પડતું પોષણ, એનીમિયા અને એનસીડીની તપાસ કરવા માટે હાથ ધરવામાં આવતા પ્રયત્નો એ મહિલાઓને તંદુરસ્ત અને યોગ્ય રીતે પોષણક્ષમ બનાવવા માટેની ગતિને વધુ તીવ્ર બનાવવામાં મદદ કરશે. ત્યાર પછીથી તેઓ પરિવારના સદસ્યોમાં આરોગ્ય અને પોષણના દરજ્જામાં સુધારો લાવવામાં સક્ષમ બની શકશે. જ્યારે મહિલાઓ રાષ્ટ્ર વિકાસના એજન્ટ તરીકેની તેમની ભૂમિકાને નિભાવશે ત્યારે રાષ્ટ્રને તેમાંથી લાભ પ્રાપ્ત થશે.

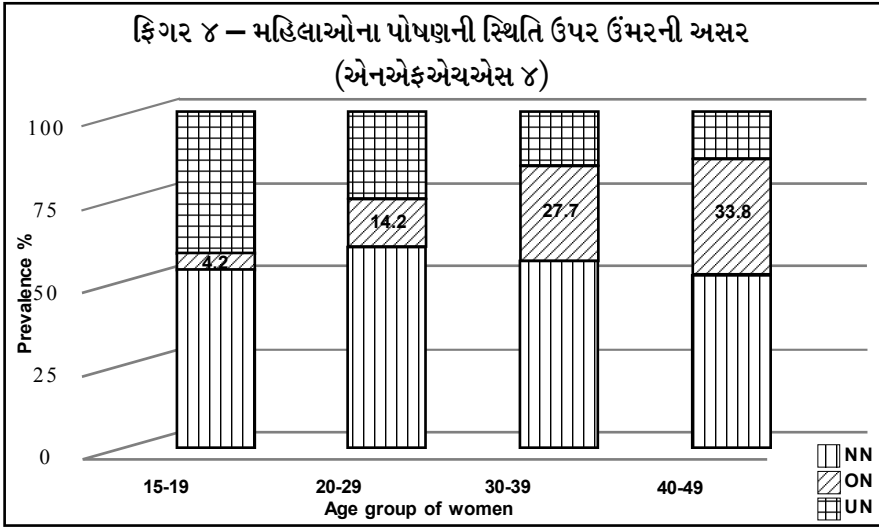
સંદર્ભો:

૧. નેશનલ ન્યુટ્રીશન મિશન બ્યુરો (એનએનએમબી). એનએનએમબીના તમામ ટેકનિકલ અહેવાલો <http://nnmbindia.org/downloads.htm>, accessed on ૧૦.૭.૨૦૧૮.
૨. કેન્દ્રીય બજેટ: આર્થિક સર્વેક્ષણ ૨૦૧૭ - ૧૮ mofapp.nic.in:8080/economicsurvey accessed on ૧૦.૭.૨૦૧૮.
૩. નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન (એનએસએસઓ) એનએસએસઓના સર્વેના વિવિધ રાઉન્ડના અહેવાલો http://mospi.nic.in/Mospi_New/site/inner.aspx?status=3&menu_id accessed on ૧૦.૭.૨૦૧૮.
૪. ઈન્ટરનેશનલ ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ પોપ્યુલેશન સાયન્સ (આઈઆઈપીએસ). નેશનલ ફેમીલી હેલ્થ સર્વે - ૧, ૨, ૩ અને ૪ http://rchiips.org/NFHS/factsheet_NFHS-4.shtml, http://rchiips.org/nfhs/pub_nfhs-3.shtml, http://rchiips.org/nfhs/pub_nfhs-2.shtml, http://rchiips.org/nfhs/pub_nfhs-1.shtml, accessed on ૧૦.૭.૨૦૧૮.
૫. રામચંદ્રન પી (૨૦૦૬). ભારતમાં કુપોષણનો ભ્રમણો બોજ. <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/009/a0442e/a0442e01.pdf>. રોમ, ઈટલી; ફૂડ એન્ડ એગ્રીકલ્ચર ઓર્ગેનાઈઝેશન; accessed on ૧૦.૭.૨૦૧૮.

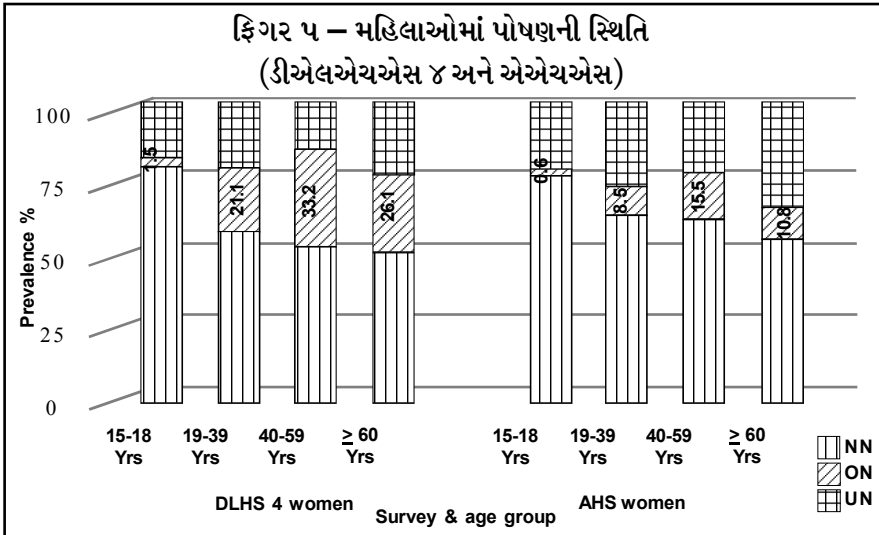
ફિગર ૧ – શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન : ૧૯૬૦ અને ૨૦૧૦

સ્થાનિક	વ્યવસાયિક	વાહનવ્યવહાર	વિવેકાધીન ખર્ચ
ભારત ૧૯૬૦			
સામાન્ય	સામાન્ય	સામાન્ય	બેઠાડું
ભારત ૨૦૧૦			
બેઠાડું	બેઠાડું	બેઠાડું	બેઠાડું

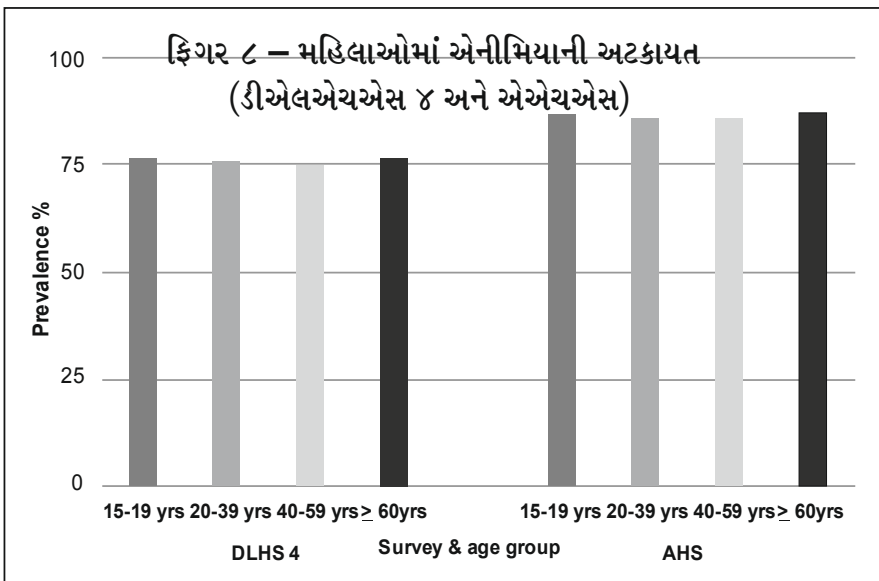

ફિગર ૬ – આંગણવાડીઓમાં સગર્ભા મહિલાઓના લોહીના દબાણની તપાસણી

ફિગર ૭ – આંગણવાડીઓમાં વધુ પડતું વજન ધરાવતી મહિલાઓના લોહીના દબાણની તપાસણી

લેખિકા ન્યૂટ્રિશન ફાઉન્ડેશન ઓફ ઈન્ડિયા, નવી દિલ્હીના ડિરેક્ટર છે. તેઓ અગાઉ આયોજન પંચ (આરોગ્ય, પોષણ અને પરિવાર કલ્યાણ)ના સલાહકાર હતા.

Email: premaramachandran@gmail.com

સમાવેશી વિકાસ માટે આર્થિક નાગરિકતા

બ્રીન્દા વિશ્વનાથન
સંજના શર્મા

મહિલાઓની આર્થિક નાગરિકતા મજબૂત બનાવવા માટે તેમની વ્યક્તિગત મહેચ્છાઓ પાર પાડવી જરૂરી છે. તે પરિવારમાં આવક પૂરી પાડવાની સાથે સાથે પરિવારની કાળજી લેવાનું પણ કામ કરે છે. સમાવેશી વિકાસ માટેની ખેવનામાં રાજ્યની એક નિયંત્રક ભૂમિકા છે, જ્યારે જાહેર માલસામાન અને સેવાઓની સાથે સાથે પારિવારિક /સામુદાયિક ઉદાર, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ધોરણો જરૂરી બને છે.

ભારતમાં પુખ્ત વયની મહિલાઓ મુખ્યત્વે ગૃહિણી તરીકે કામ કરતી હોવાના કારણે અર્થપૂર્ણ રોજગારીમાં તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે અને તે ઉંચી વૃદ્ધિના ગાળા દરમ્યાન પણ ઘટતી જાય છે. એક સરખું બીબાઢાળ કામ કરવાની મહિલાઓની પ્રવૃત્તિ, પુરુષોની તુલનામાં ઓછા વેતનો તથા ઉત્પાદકીય જોતોની મર્યાદાના કારણે આર્થિક સમાનતાને અસર થઈ છે અને તેના કારણે સંપૂર્ણ નાગરિકતા પ્રાપ્તિમાં અવરોધ ઉભો થયો છે (pp3: Kessler-Harris, 2003.)^૧ પ્રતિભા અને માનવ મૂડીની અપ્રમાણસર વહેંચણીને કારણે જીડીપીના વૃદ્ધિ દરને અસર થાય છે. મહિલાઓની સામેલગીરીને ૧૦ ટકા પોઈન્ટ સુધી સુધારવા માટે વર્ષ ૨૦૨૫^૨ સુધીમાં USD ૭૦૦ અબજનો ઉમેરો કરવો પડે તેમ છે.

મહિલાઓને શ્રમ બજાર ઉપલબ્ધ કરવાથી ભેદભાવ ઓછો થશે અને આ નોંધમાં ભારતમાં મહિલા રોજગારીની હકીકતો અને પરિબળો દર્શાવ્યા છે, જે સરકાર અને અન્ય સહયોગીઓના ચોક્કસ શૈલી મુજબના પ્રયાસો દર્શાવે છે.

ભારતની સ્ટાઈલાઈઝ્ડ હકીકતો

શ્રમ દળમાં મહિલાઓની સામેલગીરીનો ઓછો દર (FLFPR) દુનિયાના અન્ય કોઈપણ પ્રદેશની તુલનામાં ઘટતો જાય છે. પુરુષ અને સ્ત્રીના દરમાં જે ઊણપ વર્તાય છે તે શહેરી દર તરીકે ઓછી અને સ્થગિત છે તથા ગ્રામ્ય સ્તરે ઘટતી જાય છે. તમામ પ્રદેશો અને ક્ષેત્રોના શ્રમ બજારોમાં મહિલાઓનો ઘટાડો એ એક પ્રાથમિક પાસો છે. દિલ્હીમાં ૧૭ ટકા FLFPR છે, જે અન્ય મોટા શહેરોમાં ૨૪ ટકા છે, જ્યારે લુધિયાણામાં પુરુષોની સામેલગીરીનો સૌથી ઉંચો દર (૮૩ ટકા) છે, પરંતુ FLFPR માત્ર ૧૨ ટકા છે.

વધારાના કામ માટે વધુ મહિલાઓ ઉપલબ્ધ છે અને આવકમાં વૃદ્ધિ થાય તેવા મહત્વના કારણથી આવું બને છે. મહિલાઓમાં હજુ પણ નોકરી માટેની મહેચ્છા અને જરૂરિયાત ઘણી છે તથા પુરુષોની તુલનામાં બેરોજગારીનો દર ઊંચો છે મહિલાઓમાં બેરોજગારીના દરનો મુખ્ય દરજ્જો આશરે ૨ થી ૩ ટકા જેટલો છે, જે ગ્રામ્ય (શહેરી) વિસ્તારોમાં (૩ થી ૪ ટકા) અને મહિલાઓના બેરોજગારીના દરની સ્થિતિ અંદાજે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ૩

થી ૪ ટકા છે અને શહેરી વિસ્તારોમાં ૭ થી ૯ ટકા જેટલી તફાવતકારી જણાય છે.

ભારતના વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨^૩ નો હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ સર્વે ઉલ્લેખ કરે છે કે શ્રમ બજારમાં કામ માટે વ્યક્તિગત અને પરિવારના અવરોધો અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

વિવિધ પ્રદેશો, પ્રકારો અને ઉદ્યોગના ક્ષેત્રો મુજબ રોજગારીના પ્રકારમાં ફેરફાર જોવા મળે છે. ઉત્તરના રાજ્યોમાં દક્ષિણના રાજ્યની તુલનામાં નીચો FWPR જોવા મળે છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારોમાં મહિલાઓમાં નોકરીનું પેટા સ્તર જોવા મળે છે અને તે કૃષિ ક્ષેત્રમાં પ્રબળ છે.^૪ તે પછીનો સૌથી મોટો FWPR જાહેર સેવાઓ કે જેમાં રાજ્ય મુખ્ય નોકરી આપનાર છે તેમાં જોવા મળે છે. તે પછીના ક્રમે કાપડ ઉદ્યોગ^૫ જેવા ઉત્પાદક ઉદ્યોગો આવે છે.

FWPR નક્કી કરવા અંગે:

ડિમાન્ડ સાઈડ અથવા તો માળખાગત પરિબળો અને સપ્લાય સાઈડ અથવા તો પરિવારમાં ભૂમિકાઓ અને સામાજિક ધોરણો જેવા સાંસ્કૃતિક પરિબળો FWPR^૬ ને અસર કરે છે.

કાળજી રાખવાની ભૂમિકા અને ઘરનાં કામમાં સમય ફાળવવાની પુરુષોની મર્યાદિત ભૂમિકા એ FWPR ઘટવાના પ્રાથમિક પરિબળો છે અને વિવિધ અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું છે કે પરિવારના અન્ય સભ્યોનો બિન ઔપચારિક ટેકો અને ઘરેલું મદદને કારણે FWPR માં સુધારો થાય છે.

વાહન વ્યવહારની આસાન ઉપલબ્ધી હોય તો મહિલાઓના સમયની બચત થાય છે. અને તેના કારણે તેમને ઘરની કાળજીના કામોની સાથે સાથે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સશક્તિકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારો કે જ્યાં રાજ્ય દ્વારા પરિવહનની સુવિધાઓ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે ત્યાં મહિલાઓની સામેલગીરી બિન કૃષિ રોજગારીમાં વધી છે તેવું અવલોકન પ્રાપ્ત થયું છે, પરંતુ તે પણ પરિવાર અને સમુદાયમાં જાતીય ધોરણોને કારણે સંયમિત પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.^૮

જાહેર ક્ષેત્રની નોકરીઓ ઘટતી જતી હોવાના કારણે કેટલાક રાજ્યોમાં સરકારી નોકરીઓમાં ૩૦ ટકા અનામત (આસામ, ગુજરાત, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર અને તામિલનાડુ) થતાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો જોવા મળ્યો નથી.^૯

દુનિયાભરમાં કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ નીતિઓના હિસ્સા તરીકે ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૩ થી મહિલાઓ માટે ક્વોટા નક્કી કરાયો છે. મહિલાઓની હાજરીમાં વધારો હોય તો કંપનીના મૂલ્ય અને કામગીરીમાં સુધારો થાય છે, પરંતુ તેનાથી પારિવારિક કંપનીમાં નિયંત્રણના પ્રકારને અસર થાય છે.^{૧૦}

ગુનાખોરીના દર અને જાતીય સતામણી તરફ બહેતર પ્રતિભાવ, મહિલાઓ માટે રાત્રે નોકરી કરવાના કલાકોમાં વધારો અને મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહનને કારણે આંતર રાજ્ય FWPR^{૧૧} માં ફેરફાર

જોવા મળે છે. પોલિસ/ ન્યાય તંત્રમાં વધુ વિશ્વાસ હોય તેવા વિસ્તારોમાં મહિલાઓના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે.^{૧૨}

આખરે, મહિલાઓનું રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ ડામરના પાકા રસ્તા, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને બેંકો જેવી જાહેર સુવિધાઓની ઉપલબ્ધિને કારણે મહિલા રોજગારીને પ્રોત્સાહિત કરે છે. મહિલા નેતાગીરીની ગ્રહણશીલતામાં વધારાના કારણે તેમના મહિલા ઘટકો^{૧૩} ને સમાવવા માટેનું વાતાવરણ વધુ સુધરે છે.

અંતિમ ટિપ્પણીઓ

મહિલાઓની આર્થિક નાગરિકતા મજબૂત બનાવવા માટે તેમની વ્યક્તિગત મહેચ્છાઓ પાર પાડવી જરૂરી છે. તે પરિવારમાં આવક પૂરી પાડવાની સાથે સાથે પરિવારની કાળજી લેવાનું પણ કામ કરે છે. સમાવેશી વિકાસ માટેની ખેવનામાં રાજ્યની એક નિયંત્રક ભૂમિકા છે, જ્યારે જાહેર માલસામાન અને સેવાઓની સાથે સાથે પારિવારિક /સામુદાયિક ઉદાર, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ધોરણો જરૂરી બને છે.

ઓછા કર દર જેવી નાણાકીય નીતિઓથી મહિલાઓની રોજગારીમાં વધારો થતો નથી, કારણ કે આ પ્રકારનો ફાયદો કદાચ તેમાં જે ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે તેને કારણે સરભર થતો નથી. ઔપચારિક ક્ષેત્રની રોજગારીમાં સ્થગિત અને નીચો દર, કેન્દ્ર સરકારના વર્ષ ૨૦૧૮ના અંદાજ પત્રમાં એવી જાહેરાત કરાઈ છે કે નવી મહિલા રોજગારીમાં

યોગદાન આપવાથી EPFO ૧૨ ટકાથી ઘટાડીને ૮ ટકા કરાશે અને તેનાથી ઘરે લઈ જવાતા પગારમાં વધારો થશે. આ પરિબલની પ્રોત્સાહનોમાં સામેલગીરી પ્રાપ્ત થતી નથી અને નોકરી જાળવી રાખવાનું પણ શક્ય બનતું નથી.

સરકારી નીતિઓ તથા સમાનતા અને વૃદ્ધિ વાર્ષિક ધોરણે કામ કરતી હોય છે. મનરેગાથી FWPR ઘટે છે. અન્ય બજારોમાં જાતીય અસમાનતામાં ઘટાડો થતાં ગરીબી, બાળકો અને પોતાના પોષણના દરજ્જામાં તેમજ સશક્તિકરણમાં હકારાત્મક અસર થાય છે.

NRHM, ASHA વર્કસમાં વધારો થવાથી FWPR^{૧૪} ને અસર થઈ છે. સાથે સાથે ICDS ની ઘોડિયા ઘરની યોજનાને વધુ મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે. આ બંને યોજનાઓને કારણે ભારતના તમામ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં મહિલાઓનો સર્વિસ પ્રોવાઈડર તરીકે વ્યાપક ઉમેરો થયો છે. ઘોડિયા ઘર નાના બાળકોને ૩ કેર પૂરી પાડીને મહિલાઓ માટે શ્રમ બજારમાં સામેલ થવાનું આસાન બનાવે છે.

કેન્દ્ર સરકારના બજેટ ૨૦૧૮માં મહિલાઓ અને જાહેર પરિવહન માટે વધારાની રૂ.૧૭૩ કરોડની ફાળવણી અને સમાન પ્રકારે તામિલનાડુમાં કામકાજ મહિલાઓ માટે સબસીડી ધરાવતી સ્કૂટર યોજના એ મહત્વના પગલા છે અને તેનાથી કેવા લાભ થાય છે તેની પ્રતિક્ષા કરવાની રહે છે.

કામકાજ મહિલાઓની યોજના હેઠળ હોસ્ટેલનો સમાવેશ કામકાજ માટેનું સલામત વાતાવરણ ઉભુ કરવા માટે અને પોસાય તેવા દરે કામકાજ મહિલાઓને પોતાના વતનથી દૂર નિવાસ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવા માટે કરાયું છે.^{૧૫}

૧૯૬૧નો મેટર્નિટી બેનિફિટ એક્ટ વર્ષ ૨૦૧૭માં સુધારવામાં આવ્યો છે (મેટર્નિટી બેનિફિટ એમેન્ડમેન્ટ બીલ ૨૦૧૭) અને તે દ્વારા મહિલાઓને મેટર્નિટી લીવ ૧૨ સપ્તાહથી વધારીને ૨૬ સપ્તાહની કરાઈ છે. ૨૬ સપ્તાહ પછી ઘરેથી કામ કરવાનો વિકલ્પ પૂરો પાડવાથી તથા ઘોડિયા ઘરની સુવિધા પૂરી પાડવાથી તેમજ બાળકોના ઉછેર^{૧૬} માટે વધુ રજાઓ આપવાથી મહિલા રોજગારીમાં વધારો થશે.

આ સુધારા હેઠળ સંગઠીત ક્ષેત્રને આવરી લેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અસંગઠીત ક્ષેત્રમાં આવી જોગવાઈ નહીં હોવાથી તેની અસરોનું વિશ્લેષણ કરવાનું રહે છે.

મેક ઈન ઈન્ડિયા અને ડિજિટલ ઈન્ડિયાના હિસ્સા તરીકે મહિલાઉદ્યોગ સાહસિકો માટે ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મની સાથે સાથે ઈ-માર્કેટ પ્લેસને મહિલા ઈ-હાટ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે, જેનાથી બજાર ઉપલબ્ધિ વધશે.^{૧૭} પ્રધાન મંત્રી મુદ્રા યોજના (PMMY) નોન-કોર્પોરેટ નાના બિઝનેસને નાણાંકીય સહયોગ પૂરો પાડે છે અને રી-ફાયનાન્સના વ્યાજ દરમાં ધિરાણ લેનાર મહિલાઓને ૦.૨૫ ટકા રિબેટ આપવાના કારણે મહિલા ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહન મળે છે.

આ પ્રકારની પહેલથી વધતી જતી જાગૃતિ અને સરળ અમલીકરણથી મહિલાલક્ષી (women-friendly) અર્થતંત્રના સર્જનમાં સહાય થશે. દા.ત. સેવા બેંક દ્વારા પણ નાણાંકીય સહાય આપવાની સાથે સાથે અને સ્વ-

રોજગારની^{૧૮} સારી અસર ઉપરાંત પ્રારંભિક વર્કશોપનું આયોજન કરીને સામુદાયિક નેટવર્કમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

વધુમાં, સ્વચ્છ ભારત યોજનાની જેમ વર્તણૂંકના મુદ્દાઓ તરફ પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, કારણ કે સામાજિક ધોરણો બદલાતા ઘણો સમય લાગે છે, પરંતુ સમુદાયની સામેલગીરીને કારણે કેટલાક લાભ થાય છે. ટાઈમ યુઝ ડેટા એક્ટ્ર કરીને માહિતી આપી શકાય કે મહિલાઓ તેમનો સમય સામાજિક ઉત્પાદનમાં કેવી રીતે વાપરી શકે, પરંતુ પુરુષો પરિવારના કામમાં કેટલો હાથ લંબાવે છે તે સમજ પણ મહત્વની બની રહે છે.

પરિવારની કાળજી રાખવી અને આજીવિકા મેળવવી તે દેશ અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાં બંને સરખુ મહત્વ ધરાવે છે. એકંદરે જ્યારે નીતિઓ અને સંસ્થાઓ વિકાસમાં સુધારાની તરફેણ કરતી હોય ત્યારે આર્થિક નાગરિકત્વ મહિલાઓ સહિત સમાજના તમામ વંચિત જૂથો માટે મહત્વનું બની રહે છે.

સંદર્ભો :

- 1) Kessler-Harris, Alice (2003), 'In Pursuit of Equity: Women, Men, and the Quest for Economic Citizenship in 20th Century America', Oxford University Press, New York.
- 2) <http://www.mckinsey.com/>

global-themes/employment-and-growth/the-power-of-parity-advancing-womens-equality-in-india

3) <https://doi.org/10.3886/ICPSR36151.v5>

4) Source: IHDS 1 and 2 for figures 3 and 4.

5) <https://www.epw.in/journal/2014/29/special-articles/gendered-labour-india.html>

6) Viswanathan, Brinda (2018), 'Inclusive Growth and Women's Employment' mimeograph.

7) <https://www.demographic-research.org/volumes/vol38/31/38-31.pdf>

8) <https://ihds.umd.edu/sites/ihds.umd.edu/files/publications/papers/Lei%20Village%20Infrastructure%20and%20Women%27s%20Work.pdf>

9) <http://www.ihdindia.org/pesconference/pdf/Neha.pdf>

10) <http://www.igidr.ac.in/pdf/publication/WP-201-026.pdf>

11) <https://www.csis.org/analysis/wadhwaninathan-breakthrough-index-labor-reform>

12) <https://www.isid.ac.in/~epu/acegd2014/papers/SaraniSaha.pdf>

13) https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/13244606/ghani%20Ckerr%20Co%27connell_political-reservations.pdf?sequence=1

14) https://mpra.ub.uni-muenchen.de/85217/1/MPRA_paper_85217.pdf

15) www.nationaljournals.com/download/125/2-3-75-120.pdf

16) <http://pib.nic.in/newsite/PrintRelease.aspx?reid=159039>

17) <https://blog.mygov.in/infographics/mahila-e-haat-online-marketing-platform-for-women-entrepreneurs/>

18) <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/pol.20140215>

બ્રિન્દા વિશ્વનાથન મદ્રાસ સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમિક્સ, ચેન્નાઈના પ્રોફેસર છે.

E-mail: brinda@mse.ac.in

સંજના શર્મા ડેટા એનાલિટીક્સ, રોયલ બેંક ઓફ સ્કોટલેન્ડ, નવી દિલ્હીના એસોસિએટ છે.

E-mail: sanjanasharma339@gmail.com

અમારું નવું સરનામું

એ-૨/૩ & ૨/૪, આકાશદર્શન કોલોની, ભાઈકાકાનગરની
પાછળ, આસોપાલવ બંગ્લોઝની બાજુમાં, જનસેવા કેન્દ્ર
થલતેજની પાસે, સોમવિલા બંગ્લોઝ રોડ,
થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯. ગુજરાત.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮ ૮૬૬૯.

Our New Address

A-2/3 & 2/4, Akashdarshan Colony, B/h. Bhaikaka
Nagar, B/s Asopalav Bungalows, Nr. Janseva Kendra
Thaltej, Somvilla Bungalows Road,
Thaltej, Ahmedabad - 380059. Gujarat.
Phone : 079-2658 8669.

જાતીય સશક્તિકરણના પડકારોને પહોંચી વળવા અંગે

નીલિમા શ્રીવાસ્તવ,
લીન્ડા લેન અને સુનિતા ધાલ

જાતીય સમાનતા માટેની સ્થિતિ ઉભી કરવા માટે સશક્તિકરણ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો આવશ્યક બની રહે છે તેમાં મહિલા સશક્તિકરણ માટેનો અવાજ અને એજન્સી હોવી તે મૂળભૂત શરત છે.

નૂતન ભારતના નિર્માણમાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણનાં ધ્યેય હાંસલ કરવાનો પડકાર છે પણ તે આંતરિક તાકાત, જ્ઞાન અને ભારતની ૪૮ ટકા વસ્તીને જાતીય સશક્તિકરણની કામગીરીમાં જોડ્યા વગર તે હાંસલ થઈ શકશે નહીં.

સ રકાર અને યુએન એજન્સીઓ મહિલાઓની સમાનતા અને સશક્તિકરણ, શોષણ સામે લડત અને જાતીય પરીક્ષણ માટે કામ કરી રહ્યા છે. જીવશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ મહિલાને નીચું સ્થાન આપવાનું સામાજિક વલણ અપનાવાતું હોય છે. આમ છતાં વિકાસ પ્રક્રિયાઓને કારણે સમાન વિતરણ વગરનો વિકાસ આગળ વધ્યો છે અને સમૃદ્ધિની સાથે સાથે જાતીય અસમાનતા વધતી જાય છે. આ લેખમાં મહિલાઓએ પોતાના રોજબરોજના જીવનના અનુભવો સમાન પરિસ્થિતિમાં અન્ય મહિલાઓ સાથે વ્યક્ત કરીને મહદ અંશે વાસ્તવિક સ્થિતિ વર્ણવવા પ્રયાસ કર્યો છે અને એ દ્વારા સશક્તિકરણને સમજવા માટે બિનપશ્ચિમી અને વૈકલ્પિક થિયોરાઈઝેશનનો પ્રયાસ કર્યો છે.

છેક ૧૯૯૦ના દાયકાથી મહિલાઓની સમાનતા અને સશક્તિકરણ સાતત્યપૂર્ણ વિકાસની સાથે સાથે પછાતપણાને કારણે કંગાલિયત, ગરીબી અને સામાજિક ભેદભાવનો અનુભવ ગામડાંની અને શહેરોની મહિલાઓને એક સરખો થઈ રહ્યો છે. સરકાર દ્વારા વિવિધ પ્રયાસો દ્વારા આ સ્થિતિ નિવારવાની કામગીરી થઈ રહી છે. આ પ્રક્રિયામાં, શર્મા (૨૦૦૮) એવી દલીલ કરે છે કે વિકાસના ક્ષેત્રે કામ કરતી મહિલા કાર્યકરોએ જાતીય સમાનતા અને

ન્યાયી વિકાસ હાંસલ કરવા માટે સાનુકૂળ વ્યૂહરચનાતથા સશક્તિકરણના અભિગમનું વૈશ્વિકરણ કરવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે. તેમના કામથી પ્રેરાઈને વિશ્વ બેંકે સૂચન કર્યું કે મહિલાઓનું સશક્તિકરણ તમામ સામાજિક વિકાસ કાર્યક્રમોમાં કેન્દ્ર સ્થાને રહેવું જોઈએ (વિશ્વ બેંક ૨૦૦૨).

ભારતમાં સરકારી કાર્યક્રમો મહિલા સશક્તિકરણનું લક્ષ્ય રાખે છે, પરંતુ અપેક્ષિત પરિણામો હાંસલ થયા નથી. મહિલાઓ ભારતની વસ્તીનો ૪૮ ટકા (વસ્તી ગણતરી ૨૦૧૧) હિસ્સો ધરાવતી હોવા છતાં મહિલાઓ માટેની સશક્તિકરણ નીતિમાં મહિલાઓની જરૂરિયાતો અને હિતોની વાત થયા છે તથા આર્થિક પછાતપણું અને સામાજિક પછાતપણું એક બાજુએ રહી જાય છે. આને પરિણામે ઘણી મહિલાઓ અને તેમની સંસ્થાઓ દ્વારા સશક્તિકરણ ભંડોળ મેળવવા માટેનો એક સરળ ઉપાય બની રહ્યો છે.

ઘણીવાર પ્રોજેક્ટસના ઉદ્દેશો અને દરમ્યાનગીરી શંકાસ્પદ હોય છે. મહિલાઓનું સશક્તિકરણ એ એક એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં મહિલાઓની પસંદગીઓ અને ભાગ લેવાની સ્વતંત્રતા, વાટાઘાટ કરવાની ક્ષમતા, પ્રભાવ અને તેમના જીવનને સ્પર્શતી બાબતોમાં યોગ્ય પગલાં દ્વારા જવાબ આપી ઠરાવી શકે તેવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આમ છતાં જ્યારે

મહિલાઓ સાચા અર્થમાં જે ધ્યેય માટે પ્રયત્નશીલ છે તે હાંસલ થશે ત્યારે જ મહિલાઓનું સશક્તિકરણ થશે. આવી સ્થિતિ પેદા કરવા માટે મહિલાઓની શક્તિમાં વધારો કરવો જોઈએ, તેમની ક્ષમતાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને મહિલાઓના નિર્ધારિત ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ. એવી પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવું જોઈએ કે જેમાં આવા ધ્યેય હાંસલ કરવાની માંગ વધે અને મહિલા સશક્તિકરણની નીતિઓ અને કાર્યક્રમોમાં મહિલાઓનો અવાજ ધ્યાનમાં લેવાય તે સ્થિતિ સુધારવા માટેની પૂર્વ શરત છે (વર્લ્ડ બેંક, ૨૦૧૪).

સશક્તિકરણની વ્યાખ્યા કરવી

મહિલા સશક્તિકરણની માંગણી કરતાં પહેલાં આપણે યોગ્ય રીતે મહિલા સશક્તિકરણની વ્યાખ્યા બાંધવી જોઈએ. આ કામ સરળ નથી, કારણ કે મહિલા સશક્તિકરણની ભાવનાને ઘણાં લાંબા સમયથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે કાનૂની કાયદેસરતા પ્રાપ્ત થઈ છે. હકીકતમાં સશક્તિકરણમાં જે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તેમાં તેનું માપ કઈ રીતે કાઢવું તેની ચર્ચા વિકાસ સાહિત્યમાં થતી રહી છે. (Malhotra et al ૨૦૦૨).

વિશ્વ બેંક (૨૦૦૨) સશક્તિકરણને લોકોની પસંદગીઓ અને કામ કરવાની તથા સામેલ થવાની વાટાઘાટો કરવાની, પ્રભાવક બનવાની, નિયંત્રણની તથા તેમના જીવનને અસર કરતી સંસ્થાઓની જવાબદેહિતા નક્કી કરવાની આઝાદી તરીકે ઓળખે છે. સશક્તિકરણની વિભાવના અંગે આ લેખમાં કેટલાક સવાલો કરાયા છે. આમ છતાં અમે કબીરના (૨૦૦૧) વિભાવનાકરણને ઉપયોગી ગણીએ છીએ.

“લોકોના જીવનની વ્યૂહાત્મક પસંદગીઓનું વિસ્તરણ એ એવી સ્થિતિમાં રજૂ થાય છે કે જ્યાં અગાઉ તેની અવગણના કરવામાં આવી હતી. કબીરના અભિગમનો ઉપયોગ કરીને સશક્તિકરણનો અભ્યાસ કરીએ તો તેને થિયરી સાથે જોડી શકાય છે અને સશક્તિકરણના સમર્થન માટે અનુભવ આધારિત વ્યવસ્થા ગોઠવી શકાય તેમ છે. મહિલાઓ જે જીવન જીવે છે તેની ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ તો સશક્તિકરણના હેતુલક્ષી પાસાંઓને ઊંડાણપૂર્વક સમજવાની સંભાવના ઉભી થાય છે અને એ દ્વારા મહિલાઓ જેની સાથે જોડાયેલી છે, તે સાંસ્કૃતિક, આર્થિક-સામાજિક અને રાજકીય સંદર્ભે અભિપ્રાય ઉભો કરવાની તક પ્રાપ્ત કરે છે.”

વિભાવનાની આલોચના

એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે સશક્તિકરણનું સીધી રીતે અવલોકન થઈ શકતું નથી, પરંતુ વ્યક્તિઓના વિષયલક્ષી અભિપ્રાયોને આધારે અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં તેનું મૂલ્યાંકન થતું રહેતું હોય છે. જાતીય બાબતો સહિતની વિવિધ કેટેગરીમાં જે પરસ્પર સંબંધો છે તેનાથી મહિલાઓની જરૂરિયાતો, અગ્રતાઓ અને માન્યતાઓના સંદર્ભમાં સશક્તિકરણનો કયો અભિગમ કેટલી હદે અપનાવવો તે બાબતે સવાલ ઉભા થાય છે. વર્તમાન સમયમાં સરકારી તથા અન્ય સશક્તિકરણની નીતિઓમાં જાતીય સંબંધો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે, પરંતુ પરસ્પર વિરોધાભાસ ધરાવતા આ જૂથો એ બાબત પારખવામાં નિષ્ફળ જાય છે કે મહિલાઓ ભિન્ન પ્રકારના અભિપ્રાયો ધરાવતું જૂથ છે. ગતિશીલ અને ભાવનાશીલ વ્યક્તિ તરીકે તથા તેમની ભરપૂર પ્રતિભા અને ગુણવત્તા તરફ ઓછું ધ્યાન અપાયું છે.

આ બધી બાબતો મહિલાઓના

સશક્તિકરણમાં યોગદાન આપી શકે તેમ છે, એટલે કે મહિલાઓના સશક્તિકરણમાં તેમનો જ સ્ત્રોત તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આને પરિણામે પરંપરાગત રીતે એક જ પ્રકારના બીબા ઢાળ સશક્તિકરણના કાર્યક્રમો હાંસિયામાં રહેલી મહિલાઓની સમસ્યા હલ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, કારણ કે મહિલાઓની અપેક્ષાઓ અને જરૂરિયાતો સંકુલ પ્રકારની છે અને ઘણીવાર વિરોધાભાસી પણ હોય છે અને એકસરખી ચાલી રહેલી પરિસ્થિતિને પડકારવી કે નહીં પડકારવી તે બાબતે મહિલાઓના ભિન્ન ઉદ્દેશો હોય છે (Nightingale ૨૦૧૧).

આવા પ્રોજેક્ટસમાં મહિલાઓ પોતાની જરૂરિયાતો વ્યક્ત કરે તેવા પ્રયાસનો સમાવેશ નહીં થતો હોવાના કારણે સશક્તિકરણના અવરોધો દૂર કરવામાં નિષ્ફળતા મળે છે. મહિલાઓની ભિન્ન પ્રકારની ઓળખમાં જાતિ, વર્ગ, વંશીય સ્થિત તથા વિવિધ સામાજિક સ્થળોએ તથા પરિવારોમાં કન્યાઓ, વહુઓ, માતાઓ, સાસુઓ, પત્નીઓ અને વિધવાઓ મહિલાઓને હાંસિયામાં ધકેલી દે છે અને પાયાના માનવ અધિકારોની બાબતે તથા તકો તેમજ સ્ત્રોતો અંગે તેમની સ્થિતિ ભેદભાવપૂર્ણ વર્તન કરીને દયનીય બનાવી મૂકે છે. જુઓ (Crenshaw ૧૯૯૧; McCall ૨૦૦૫).

ઊંચનીચના ભેદભાવ તથા પિતૃ પ્રધાન સમાજ વ્યવસ્થા અને શક્તિ માટેના રાજકારણમાં સશક્તિકરણની નીતિ અને કાર્યક્રમો વિવિધ ઓળખોના રૂપાંતરને કઈ રીતે સમજવું અને મહિલા સશક્તિકરણ અંગે કેવી નીતિ અપનાવવી તે સવાલ રહે છે. એવા કાર્યક્રમો કે જેમાં નીચેથી ઉપરની તરફ જવાનું હોય (“bottom up”) તેમાં મહિલાઓના અવાજ અને અભિપ્રાયો

તકલીફ ઉભી કરે તેવા નિર્દેશકો ઉપર આધાર રાખીને તથા વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અને મહિલાઓની સ્થિતિ અંગે ભાગ્યે જ પ્રતિબિંબ પાડે તેને બદલે કબીરની વિભાવના પ્રમાણે સહયોગીઓને સશક્તિકરણની પ્રક્રિયામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની તક આપે છે.

પોતાનો અવાજ હોવો તે નાગરિકતા છે (Dreze and Sen ૨૦૦૨) પરંતુ સાંભળવામાં ના આવે તે પ્રકારનો અવાજ હોવો તે નાગરિકતાના ઈન્કાર બરોબર છે. મહિલા સશક્તિકરણના ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે આપણે મહિલાઓને સાંભળવી જોઈએ અને તે જે કંઈ કહે તે બાબતે ગંભીરતા દાખવવી જોઈએ. જો જાતીય સશક્તિકરણ હાંસલ કરવું હોય તો વ્યાપકપણે મહિલાઓનો અવાજ પરિવારથી માંડીને દેશની સંસદ સુધીના દરેક નિષ્ણાયક મંચને સંભળાવો જોઈએ. મહિલાઓ પોતાની જરૂરિયાતો અંગે અવાજ ઉઠાવી શકે તથા જાતીય ધોરણોને પોતાના સમુદાયમાં વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે ભય વગર પડકારી શકે તેવું સ્થાન મહિલાને મળવું જોઈએ (Markham ૨૦૧૩).

ઉપર ચર્ચા કર્યા મુજબ મહિલાઓની દયનીય સ્થિતિ ભેદભાવયુક્ત સામાજિક

ધોરણોને કારણે છે અને તેને પરિણામે વિવિધ ઓળખોનો પરસ્પર છેદ ઉઠાવી સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓની અસરકારક સામેલગિરીને રોકે છે. આથી ખાસ કરીને મહિલાઓ અને કન્યાઓને લક્ષમાં રાખીને હાથ ધરાતા કાર્યક્રમોમાં સામાજિક શિક્ષણ અને વ્યવહારને સ્થાન હોવું જોઈએ (Elias et al ૨૦૧૭).

આ સ્થિતિ અંશતઃ જવાબદારીઓના વિકેન્દ્રીકરણ અને મહિલાઓ તથા તેમના સ્વ-સહાય જૂથો, મહિલા મંડળો, સહકારી મંડળીઓ વગેરેને મોખરાના અમલ કરનાર પાયાના સંગઠનો તરીકેનું સ્થાન આપીને હાંસલ કરી શકાય. આમ છતાં એ બાબત સ્વીકારવી જોઈએ કે ગરીબ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી મહિલા પણ જીવનના અનુભવો તરીકે મૂલ્યવાન સ્ત્રોત બની શકે છે અને તેના દ્વારા પરિવર્તનલક્ષી ફેરફારો શક્ય બની શકે છે.

વધુમાં, મહિલાઓના રોજ બરોજના જીવનના અનુભવો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને સશક્તિકરણની પસંદગી કરવાથી સંખ્યાબંધ પ્રત્યાઘાત પડી શકે છે. મહિલા જ્યારે બીજા મહિલા સાથે પોતાના વ્યક્તિગત અનુભવ અંગે વાત કરતી હોય ત્યારે તેને માન્યતા પ્રાપ્ત

થાય છે અને એક નવી હકીકત ઉભી થાય છે. મહિલાઓ જ્યારે પોતાના અનુભવો વર્ણવતી હોય છે ત્યારે પોતાની દુનિયામાં અને તેમની વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપવામાં એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. આ પરિભળ મૂલ્યવાન છે અને તે સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે. વધુમાં અવાજ અને એજન્સીની સાધન તરીકે અને ઉપયોગ માટે પણ મૂલ્ય છે. મહિલાઓના અવાજને વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપવું અને તેમની એજન્સીમાં વધારો કરવાથી વિકાસના વ્યાપક લાભ તેમને અને તેમના પરિવાર, સમુદાય અને સમાજને પ્રાપ્ત થાય છે.” (World Bank ૨૦૧૪: ૨).

સ્વ સહાય જૂથો : માઈક્રો ક્રેડીટ અને માઈક્રો સશક્તિકરણ (કાચુ-પાકુ સશક્તિકરણ)

આ રીતે થીયરીને સિદ્ધાંતને આધારે ટેકો આપીને સાંકળવા, આપણે ગ્રામ્ય સંદર્ભમાં હાંસિયામાં ધકેલાયેલી મહિલાઓને તેમના મૂળભૂત હકો જેની સાથે વણાયેલા છે તે સામાજિક- સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં રોજબરોજનો અનુભવ વહેંચવામાં સંગઠીત ક્ષેત્રે સ્વ સહાય જૂથોની ભૂમિકાને તપાસીશું. વિવિધ સ્વ સહાય જૂથો સાથે સંકળવાથી આ મહિલાઓમાં સામૂહિક સભાનતા પ્રવેશે છે. તે સશક્તિકરણ આપે છે અને તેમને પારિવારિક નિર્ણયોમાં સક્રિય એજન્ટ બનાવે છે. તે અભિપ્રાયના સ્વરૂપમાં અવાજ ઊંચો કરી શકે છે , પણ મર્યાદિત વર્તુળમાં.

વિકસતી દુનિયામાં સ્ત્રી હોવાને કારણે મહિલાઓએ જે ભેદભાવનો સામનો કરવો પડતો હતો તે અને ગરીબી નિવારવાની વ્યૂહરચના તરીકે ૧૯૮૦ના દાયકામાં અને ૧૯૯૦ના દાયકાની શરૂઆતમાં સ્વ સહાય જૂથોને ભેળવી દેવામાં આવ્યાં. મહિલાઓના આર્થિક દરજ્જામાં પરિવર્તન લાવવા માટે ધીરાણની ઉપલબ્ધીને નોંધપાત્ર દરમ્યાનગીરી

ગણવામાં આવે છે, અને તે મહિલાઓના આર્થિક દરજ્જાને સામાજિક સશક્તિકરણ તરફ દોરી જાય છે અને સમાંતરપણે સ્વ સહાય જૂથો એકતા, એક બીજાને મદદ તથા લોકશાહી પધ્ધતિથી (Kolloju ૨૦૧૩; Sugana ૨૦૦૬)કામ કરવાને કારણે જાગૃતિ તરફ આગળ વધે છે. મહિલાઓ ધીમે ધીમે સંગઠિત થઈ છે. એક બીજાને નામાં આપીને ટેકો આપે છે આ રીતે સામૂહિક બચતો તેમના ક્રમશઃ વિકાસ માટે તથા આર્થિક અને સામાજિક પ્રગતિનો માર્ગ બની રહે છે (Parthasarathy ૨૦૧૨).

ફીલ્ડમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રતિભાવો

ફીલ્ડમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોથી સંશોધકોનાં કેટલાંક અવલોકનો એકત્ર સ્વરૂપે મૂકીને જોઈ શકે છે કે સ્વસહાય જૂથો કે જેમણે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી મહિલાઓને સામાજિક મોકળાશ પૂરી પાડીને પરિવારની અંદર બહુતર નિર્ણય લેવા માટે અથવા તો વાટાઘાટો કરી ચોકકસ પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવા માટે તેમના અવાજને ઉંચો લઈ જઈ શકે છે. ફીલ્ડમાં ચાલી રહેલા સંશોધનના હિસ્સા તરીકે પ્રાથમિક ડેટા ઓડિશાના મયૂરભંજ અને કંધમાલ જિલ્લામાંથી મેળવાયા છે. ફીલ્ડમાંથી જે અવલોકનો પ્રાપ્ત થયાં છે તે પાંચ સ્વ સહાય જૂથોના સભ્યોની સમૂહ બેઠકો યોજીને મેળવેલાં તારણો ઉપર આધારિત છે.

સ્વ સહાય જૂથના સભ્યો પોતાની બેઠકોમાં દારૂના દૂષણ, રોજબરોજની રસોઈમાં વૈકલ્પિક બળતણના લાભ, બાળકોની સંભાળ અંગેની બાબતો અને માતાના આરોગ્ય અને તેના શરીર સૌંદર્ય વગેરે અંગે પોતાને સંબંધિત બાબતે દૃઢપણે વાત કરે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં મહિલાઓ પોતાના દારૂડિયા પતિના હાથે થતી ઘરેલુ

હિંસાનો પ્રતિકાર કરવા લાગી છે. સમાન પ્રકારે મહિલાઓએ પોતાના ગામમાં પીવાના પાણીની સગવડ પૂરી પાડવા માટે, જંગલની પેદાશોના બળતણ તરીકે વપરાશ માટે, ખાસ કરીને પાણી તેમજ બળતણ મેળવવામાં પોતાનો વ્યય થતો સમય બચાવવા માટે વહીવટી તંત્ર સામે અવાજ ઉઠાવ્યો છે.

સ્વ સહાય જૂથોને તમામ સભ્યોને સામાજિક ઓળખ પૂરી પાડતા “મહિલાઓ માટેના સમુદાય” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ માળખું મહિલાઓ પોતે જ્યારે સમુદાય સ્તરનાં કામોમાં જોડાઈ હોય ત્યારે વાટાઘાટો કરવાની અને નિર્ણય લેવાની પ્રાથમિક સામાજિક ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવાની તક પૂરી પાડે છે. તે ઘણી વાર પોતાના પરિવારની સરહદ વટાવીને પોતાને દારૂના દૂષણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં, દેશી બિયારણની જાળવણી, માતાના આરોગ્ય માટે ઝુંબેશ તથા સલામત રસીકરણ તથા ઈમારતી લાકડા સિવાયની વન્ય પેદાશોના માર્કેટિંગ (NTFs)જેવી સામૂહિક પ્રવૃત્તિમાં જોડે છે. આ પ્રવૃત્તિઓને કારણે તેમનામાં સ્વ અંગેની ભાવના ઉભી થાય છે જે વ્યક્તિગત અથવા અથવા સામૂહિક ભાવના તરીકે હોઈ શકે છે અને તે રીતે આ અભિગમની બાબતે સશક્તિકરણ થાય છે.

આવી રીતે ફીલ્ડનાં ક્ષેત્રોમાં સ્વ સહાય જૂથો સંગઠિત બન્યાં છે , જેનાથી હાંસિયામાં રહેલી ગ્રામ વિસ્તારોની મહિલાઓમાં એકતા તથા સંગઠિત ઓળખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમને ઘરઆંગણે ધિરાણ આપવા માટેની શક્યતા વધી જાય છે. તેનાથી તદ્દન ઊલટુ ફીલ્ડમાંથી મળેલો ડેટા બતાવે છે કે તેમણે માર્ઈકો ફાયનાન્સ સંસ્થા પાસેથી લીધેલુ ધીરાણ ચૂકવવાનુ દબાણ વધતુ જાય છે. આપણે એવુ તારણ બાંધી શકીએ કે

મહિલાના આર્થિક દરજ્જામાં થયેલો વધારો અને તે અંગેનો તેમનો હક્ક, પરિવારમાં ચાલ્યા આવતા પિતૃપ્રધાન અભિગમને કારણે પ્રતિકાત્મક અથવા તો મર્યાદિત સ્વરૂપનો હોય છે.

સમાપન:

સમાપનમાં કહીશ કે જાતીય સમાનતા માટેની સ્થિતિ ઉભી કરવા માટે સશક્તિકરણ નીતિઓ અને કાર્યક્રમો આવશ્યક બની રહે છે તથા અને તેમાં મહિલા સશક્તિકરણ માટેનો અવાજ અને એજન્સી હોવી તે મૂળભૂત શરત છે. મહિલાઓને તમામ સ્તરે સાંભળવામાં આવે તેની ખાતરી થાય તે માટે વ્યક્તિગત સ્તરે, સમુદાયોમાં અને દેશમાં સશક્તિકરણની વ્યાપ્તિ એ રીતે ઘડવી જોઈએ કે જે આ કામગીરી માટે યોગ્ય હોય. જો ધ્યેયને સમજવામાં આવે તો એ તરફ દોરી જતી પ્રક્રિયાને થિયરીનું સ્વરૂપ આપવું પડે અને પ્રયોગમૂલક રીતે સિધ્ધાંતોને આધારે તેનુ વિશ્લેષણ જરૂરી બને છે.

આ પ્રકારની નિષ્ઠામાં એ બાબત સ્વીકારવાની રહે છે કે મહિલાઓ એવાં ભિન્ન પ્રકારનાં જૂથોમાંથી આવે છે કે જ્યાં ભિન્ન પ્રકારના વિસ્તારોમાં અને અલગ અલગ સમયે ભેદભાવ અને પિતૃપ્રધાન વ્યવસ્થાને કારણે પીડાવુ પડતુ હોય છે. આ બાબતને આપણે જો વ્યાપક સ્વરૂપે સમજવા પ્રયાસ કરીએ તો માત્ર મહિલાઓનો અવાજ સંભળાવાને કારણે અથવા તો એજન્સી માટે કામ કરવાનો અવકાશ ઉભો કરવાને કારણે જાતીય સશક્તિકરણ હાંસલ થતુ નથી.

કારણ કે ખાઈ ખોદીને કિલ્લાબંધી ઉભી કરવાની તરાહ વડે હાંસિયાની સ્થિતિ નાબૂદ કરવી તે પૂરતુ નથી. આમ છતાં માત્ર શાબ્દિક સર્વિસ પૂરી પાડવાને બદલે મહિલાઓની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરીને એક

વિઝન પેદા કરવા તરફનું કદમ જરૂરી બની રહે છે. નૂતન ભારતના નિર્માણમાં મહિલાઓનું સશક્તિકરણનાં ધ્યેય હાંસલ કરવાનો પડકાર છે પણ તે આંતરિક તાકાત, જ્ઞાન અને ભારતની ૪૮ ટકા વસ્તીને જાતીય સશક્તિકરણની કામગીરીમાં જોડ્યા વગર તે નહીં હોય ત્યાં સુધી તે હાંસલ થઈ શકશે નહીં.
સંદર્ભો :

- Crenshaw, K. (1991) Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color, Stanford Law Review 43 (6): 1241-1299.
- Drèze, J. & Sen, A. (2002) India: Development and Participation, New York: Oxford University Press.
- Elias, M., Jalonen, R., Fernandez, M. & Grosse, A. (2017) Gender-responsive participatory research for social learning and sustainable forest management, Forests, Trees and Livelihoods 26 (1): 1-12.
- Kabeer, N. (2001) Reflections on the Measurement of Women's Empowerment, in, Kabeer, N., McFadden, P., Arnfred, S., Dominguez, E. & Saadallah, S. (eds.) Discussing Women's Empowerment – Theory and Practice, p.17–54, Stockholm: SIDA.
- Kolloju, N. (2013): Sustainable Livelihoods Through Women Entrepreneurial Activities: Prospects and Challenges,

International Journal of Innovative Research and Development 13(2):54-58.

- McCall, L. (2005) The complexity of intersectionality, Signs: Journal of Women in Culture and Society 30 (3): 1771-1800.
- Malhotra, A., Schuler, S. R. & Boender, C. (2002) Measuring Women's Empowerment as a Variable in International Development, Washington, D.C: World Bank.
- Markham, S. (2013) Women as Agents of Change: Having Voice in Society and Influencing Policy, Women's Voice, Agency, and Participation Research Paper 5, Washington, DC: World Bank.
- Nightingale, A. J. (2011) Bounding difference: Intersectionality and the material production of gender, caste, class and environment in Nepal, Geoforum 42 (2): 153-162.
- Parathasarthy, S. K. (2012) The Dream Merchants have no Clothes: Women's Rights and Empowerment in Micro Finance Regime in Harcourt, Wendy (ed.) Women Reclaiming Sustainable Livelihoods Spaces Lost, Spaces Gained, New York: Palgrave Macmillan.
- Sharma, A. (2008) Logics of E m p o w e r m e n t :

Development, Gender and Governance in Neoliberal India, Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Suguna, B. (2006) Empowerment of Rural Women through Self-Help Groups, New Delhi: Discovery Publishing House.
- World Bank Resource Book (2002) Empowerment and Poverty Reduction: A Sourcebook, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/15239>.
- World Bank (2013) Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity, <http://hdl.handle.net/10986/16195>.
- World Bank (2014) Voice and agency: empowering women and girls for shared prosperity, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19036>

નીલીમા શ્રીવાસ્તવ સ્કૂલ ઓફ જેન્ડર એન્ડ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ (SOGDS), ઈંદિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટીના રિરેક્ટર છે.

E-mail:

nilimasrivastav@ignou.ac.in

લીન્ડા લેન યુનિવર્સિટી ઓફ ગોથેનબર્ગના સિનિયર લેકચર છે.

E-mail:

linda.lane@socwork.gu.se

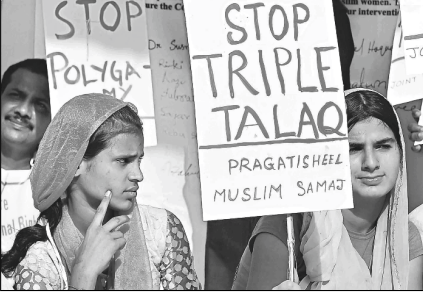
સુનિતા ધાલ ઈગ્નુના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર છે.

E-mail:

sunitadhall@ignou.ac.in

મહિલા સશક્તિકરણ : કાનૂની જોગવાઈઓ

ગીતા લૂથરા

મહિલાઓ કોઈ પણ જાતની મર્યાદા વગર પોતાના નિર્ણયો જાતે લઈ શકે અને પોતાને પુરુષ સમોવડી ગણી શકે તે બાબત દેશના સમગ્રલક્ષી વિકાસ માટે આવશ્યક છે. આપણા બંધારણે સમાનતાની ખાતરી આપી છે અને જાતિ (પુરુષ કે સ્ત્રી)ના આધારે કોઈ ભેદભાવ કરવામાં આવે નહીં તેની પણ ખાતરી આપી છે. મિલકત ધરાવવાનો અધિકાર અને મહિલાઓ મિલકતની માલિક બની શકે તેવો અધિકાર એ ન્યાયીક ચુકાદાઓ, સુધારા અને વૈદ્યાનિક કાયદા, અદાલતો માટે અર્થઘટનનો વિષય બની રહ્યો છે.

લો કોને જાગૃત કરવા માટે મહિલાઓને જાગૃત કરવી આવશ્યક બની રહે છે, એક વાર તે જાગશે એટલે પરિવાર જાગશે, ગામ જાગશે, રાષ્ટ્ર જાગશે.

- પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ

મહિલાઓ કોઈ પણ જાતની મર્યાદા વગર પોતાના નિર્ણયો જાતે લઈ શકે અને પોતાને પુરુષ સમોવડી ગણી શકે તે બાબત દેશના સમગ્રલક્ષી વિકાસ માટે આવશ્યક છે. આપણા બંધારણે સમાનતાની ખાતરી આપી છે અને જાતિ (પુરુષ કે સ્ત્રી)ના આધારે કોઈ ભેદભાવ કરવામાં આવે નહીં તેની પણ ખાતરી આપી છે. આમ છતાં જાતિને આધારે ભેદભાવ રાખવાની બાબત પ્રાચીન કાળથી ભારતીય સમાજના મૂળમાં પડેલી છે.

વર્તમાન લેખમાં ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય બેંચે તાજેતરનાં વર્ષોમાં ચર્ચા કરી હોય તેવા કેટલાક મુદ્દા ઉપસાવવાનો પ્રયાસ કરાયો છે. સુપ્રિમ કોર્ટ જે કાયદાને જૂના પૂરાણા થઈ ચૂક્યા હોય તેવા કાયદા ગણ્યા હોય તેવા કાયદામાં ભારતીય દંડ સંહિતા (Indian Penal Code) ૧૮૬૦ની કલમ ૩૦૬ અને કલમ ૩૦૭ની જોગવાઈઓ કે જેમાં બળાત્કારનો સમાવેશ થાય છે, આ ઉપરાંત કલમ ૪૯૭ કે જેમાં પુરુષો વચ્ચેના જાતીય સંબંધો અને કલમ ૪૯૭ કે જેમાં વ્યાભિચારનો સમાવેશ થાય છે તે સહિતની

જોગવાઈઓ ધરાવતા કાયદાઓની ચકાસણીમાં ખૂબ જ હકારાત્મક ભૂમિકા બજાવે છે. આ અંગે અદાલતની ઘોષણાઓની અહીં ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે જે વર્તમાન સમયમાં ખૂબ જ રસપ્રદ નીવડે તેમ છે.

કલમ- ૪૯૭માં અન્ય પુરુષની પત્ની સાથે તેની સંમતિ વગર અથવા તો મૂક સંમતિ છે તેવું માનીને ગેરકાયદે સંબંધો ધરાવતા કોઈ પણ પુરુષને સજા કરવાની જોગવાઈ છે. આ એક અત્યંત જાતીય પૂર્વગ્રહ ધરાવતી જોગવાઈ છે અને તે બંધારણની કલમ-૧૪ અને કલમ-૧૫ બંનેનો ભંગ કરે છે. સૌ પ્રથમ તો એમાં સ્ત્રીને એક મિલકત હોય તેવું વલણ દાખવવામાં આવ્યું છે. જો આવું કાર્ય પતિની સંમતિથી કે મૂક સંમતિ છે એવું માનીને કરવામાં આવ્યું હોય તો તે ગુનો બનતો નથી. બીજું ગેરકાયદેસર સંબંધ ધરાવનાર પુરુષે બીજા પુરુષની પત્ની સાથે ગેરકાયદેસર સંબંધો બાધ્યા હોય તો આ ગૂનામાં મદદગારી માટે પત્ની સજા પાત્ર બનતી નથી, કારણ કે તેને ભોગ બનેલી વ્યક્તિ માની લેવામાં આવે છે. ત્રીજું પુરુષને લગ્નેતર સંબંધો હોય તો તેને અથવા તો જેની સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો હોય તે મહિલા સામે કાયદેસર પગલાં લઈ શકાતાં નથી.

આ કાયદાનો મુસદ્દો સૌ પ્રથમ વાર ૧૮૬૦માં મેકોલે દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે પછી એમાં સમય જતાં કોઈ

સુધારા કરાયા નથી અને તે ચાલુ રહ્યો છે. ૧૯૭૧ના ૪૨મા લો રિપોર્ટ અને વર્ષ ૨૦૦૩ની માલીમથ સમિતિના અહેવાલમાં જાતીય તટસ્થતા માટે ગુનાની વ્યાખ્યામાં સુધારો કરવા માટે ભલામણ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ આ બાબતે કશું થઈ શકતું નથી. વીતેલા વર્ષોમાં અદાલતો દ્વારા જે (ચુકાદાઓ) આપવામાં આવ્યા છે તેમાં આવી કલમોને બંધારણીય રીતે માન્ય ગણવામાં આવી છે. આ બાબત તાજેતરમાં જોસેફ શ્રાઈન વિરૂધ્ધ યુઓઈ (યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા)ના કેસમાં પ્રકાશમાં આવી હતી. જેમાં બંધારણીય યોગ્યતાને પડકારતી અરજી ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટમાં કરવામાં આવી હતી. ન્યાયાધીશોની બંચે એવું અવલોકન કર્યું હતું કે, આ જોગવાઈમાં જાતીય તટસ્થતાનો સિદ્ધાંત ગેરહાજર છે અને જ્યારે પતિની સંમતિની વાત કરવામાં આવે છે તેનાથી મહિલાની વ્યક્તિગત ઓળખને હાનિ પહોંચે છે.

આથી સમાજમાં દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાને પુરુષ સમોવડી ગણવામાં આવે એવી સમજ માટેનો સમય પાકી ગયો છે. આથી આ જોગવાઈ પ્રથમ દ્રષ્ટીએ થોડી પુરાણી લાગે છે. આમ છતાં ભારતમાં લગ્નને નૈતિક પવિત્રતા સાથે સાંકળવામાં આવે છે ત્યારે કેન્દ્રવર્તી વલણ એ રહેવું જોઈએ કે કલમ ૪૯૭ લગ્ન સંસ્થાની સલામતીને સમર્થન આપે છે અને આ કલમને રદ કરવામાં આવે તો એનાથી લગ્ન સંસ્થાને અત્યંત મહત્વ આપતા ભારતીય સમાજની આંતરિક ભાવનાને વિપરીત અસર થશે. વિશિષ્ટ બાબત એ છે કે હિંદુ મેરેજ એક્ટ - ૧૯૫૫ હેઠળ અદાલત દ્વારા લગ્ન વિચ્છેદ માટે વ્યભિચારને ક્રિમિનલ ગુનો ગણવામાં આવ્યો છે. પુરુષ અને સ્ત્રી માટે આ કાયદાને તટસ્થ

બનાવવાની બાબત ધ્યાન ઉપર લેતાં પહેલાં સવાલ એ આવે છે કે આ બાબતને ક્રિમિનલ ગૂનો ગણવાની જરૂર છે ખરી? કે પછી તેને માત્ર લગ્ન વિચ્છેદ માટેની ભૂમિકા ગણવામાં આવે તે પૂરતું છે?

એક અન્ય મુદ્દો કે જે ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા હાથ ધરવો પડે છે તે છે. તરત જ ટ્રિપલ તલાકની કહેવાતી જોગવાઈ. આ બાબત ખરેખર મુસ્લિમ પર્સનલ લોનો એક હિસ્સો છે કે નહીં તે બાબત અદાલત સમક્ષ એક મહત્વનો મુદ્દો બની ગયો છે. તરત જ ટ્રિપલ તલાક એ સુન્ની મુસ્લિમોમાં અને ખાસ કરીને હનાફી પંથમાં તો વર્ષો જૂની પદ્ધતિ છે. આ જોગવાઈ હેઠળ મુસ્લિમ પુરુષો એક જ બેઠકમાં ત્રણ વખત તલાક શબ્દ બોલીને પોતાની પત્નીને એકતરફી અને નિર્ણયથી અને બદલી શકાય નહીં તે રીતે તલાક આપી દે છે.

વીતેલાં વર્ષો દરમિયાન આ પ્રથાનો મુસ્લિમ પુરુષો દ્વારા દુરુપયોગ થવાના કિસ્સા વધ્યા છે અને મુસ્લિમ પતિઓ ટેક્સ્ટ મેસેજ મોકલાવીને અથવા તો ફોન ઉપર તલાક આપવા માંડ્યા છે. આ અગાઉ તલાક અનિવાર્ય પરિસ્થિતિમાં અથવા તો મશકરીમાં આપવામાં આવતા હતા અને તેને માન્ય અને અસરકારક ગણવામાં આવતા હતા (રાશીદ એહમદ વિરૂધ્ધ અનિતા ખાતૂન [AIR 1932 PC 25]) આવા કિસ્સાઓમાં એક માત્ર શરત એ રહેતી હતી કે પતિ એ સમયે ગંભીર અને મગજની સાબૂત સ્થિતિ ધરાવતો હોવો જોઈએ. એમાં પત્નીને સંબોધન કરવાની કોઈ જરૂર રહેતી નહીં અને તલાક અંગે જાણકારી મળે એ ક્ષણેથી જ અમલમાં આવી જતી હતી (પથાઈ વિરૂધ્ધ મોઈદીન [1968 KLT 763]). આમ છતાં હિના અને અન્ય વિરૂદ્ધ યુ.પી. અને અન્યના [2017 (1) RCR

(Civil) 313] ના કેસમાં અલ્હાબાદ કોર્ટે એવું અવલોકન કર્યું છે કે વાજબી કારણ વગર અને બે લવાદની મધ્યસ્થી દ્વારા સમાધાનના પ્રયાસ વગર આપવામાં આવેલી તલાકને માન્ય લગ્ન વિચ્છેદ ગણી શકાય નહીં. (શમીમ અરા વિરૂધ્ધ યુપી રાજ્ય અને અન્ય [AIR 2002 SC 3551]).

આ રીતે વિચાર્યા વગર કે વચ્ચે વિરામનો સમય રાખ્યા વગર કે પછી આત્મનિરિક્ષણની તક આપ્યા વગર તલાક આપી શકાય નહીં. મુસ્લિમોની બહુમતી વસ્તી ધરાવતા પાકિસ્તાન સહિતના દેશોમાં આ પ્રથા રદ કરવામાં આવી છે. છેક ૨૦૧૭માં તુર્ક જ ટ્રિપલ તલાકની યોગ્યતાનો કિસ્સો ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ આવ્યો ત્યારે (સાયરાબાનુ વિરૂધ્ધ ભારત સરકાર અને અન્ય [(૨૦૧૭) 9 SCC 1]). ૩:૨ની બહુમતિથી આવા તલાકને ગેરબંધારણીય, આપખુદ કલમ-૧૪ના ભંગ સમાન ગણવામાં આવ્યો હતો. આમ છતાં હજુ એ સવાલ રહે છે કે તુર્ક ટ્રિપલ તલાકને ગેરબંધારણીય ગણવાને કારણે ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના ચિત્રમાં કોઈ ફેરફાર થયો છે? તલાકનાં અન્ય સ્વરૂપો હજુ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમાં મુસ્લિમ પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે કાયદાનો આશરો લીધા વગર લગ્ન વિચ્છેદ કરી દે છે. ડિસેમ્બર ૨૦૧૭માં મુસ્લિમ મહિલાઓ (લગ્ન અંગેના અધિકારોની સુરક્ષા) વિધેયક ૨૦૧૭ લોકસભામાં જેમાં તુર્ક ટ્રિપલ તલાકને રજૂ કરવામાં આવ્યું, તુર્ક ટ્રિપલ તલાકને સમજણપૂર્વક કરવામાં આવેલ અને જામીન મળી શકે નહીં તેવા ગૂના તરીકેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો. આ વિધેયક હજુ રાજ્યસભામાં પસાર થવાનું બાકી છે.

હાલમાં આ વિધેયક જે સ્વરૂપે છે.

તેનાથી સમસ્યાઓ દૂર થશે તેમ માની શકાય નહીં. આ ગુનાને સમજપૂર્વકનો ગુનો ગણવામાં આવે તેમાં શું મુસ્લિમ પુરુષોને ન્યાય મળે છે? ભારતીય દંડ સંહિતા ૧૮૬૦ હેઠળ લગ્ન સંબંધી ગુનાઓ કે જેમાં પત્નીને કોઈ શારિરીક હાનિ કરવામાં આવી ન હોય તેને અણસમજમાં કરાયેલો ગુનો ગણવામાં આવે અને વ્યથિત પક્ષકાર દ્વારા ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય તો જ તેને ફરિયાદ ગણવામાં આવે. આમ છતાં તુર્ત ટ્રિપલ તલાકને સમજપૂર્વકનો ગુનો ગણવાને કારણે આખરે એવો અર્થ થશે કે મુસ્લિમ પત્નીનો ફરિયાદ કરવાનો ઈરાદો ના હોય તો પણ, મુસ્લિમ પુરુષો ઉપર કેસ ચલાવવામાં આવશે. જો આવું થશે તો મુસ્લિમ પુરુષોના અધિકારોને અસાવધપણે અન્યાય થશે. અને તેમની સાથે ભેદભાવ રાખવા સમાન ગણાશે.

મિલકત ધરાવવાનો અધિકાર અને મહિલાઓ મિલકતની માલિક બની શકે તેવો અધિકાર એ ન્યાયીક ચુકાદાઓ, સુધારા અને વૈદ્યનિક કાયદા અદાલતો માટે અર્થઘટનનો વિષય બની રહ્યો છે. હિંદુ વારસા ધારો ૧૯૫૬માં મહિલાઓને માતા-પિતા અને સાસરિયા એમ બંને સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતમાં હિસ્સાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. આ અગાઉ મહિલાઓને

મિલકતોમાં મર્યાદિત અધિકાર હતો. જો મહિલાઓ સમાજની બહાર લગ્ન કરે તો તેમને વારસામાં અને પ્રોપર્ટી ધારણ કરવાનો અધિકાર મળતો ન હતો. તેવા વિવિધ આદિવાસી કાયદાઓમાં તથા વિવિધ ધાર્મિક કાયદાઓમાં જોગવાઈ હતી. છોટાનાગપુર ટેનન્સી એક્ટ ૧૯૦૮માં મહિલાઓ સમાજની બહાર લગ્ન કરે તો તેમને “માતા-પિતાની મિલકતમાં અધિકાર” ગુમાવવો પડતો હતો. સમાન પ્રકારે પારસી કાયદાઓમાં પારસી મહિલાઓ જો પોતાના સમાજની બહાર લગ્ન કરે તો તેમની ધાર્મિક ઓળખ ગુમાવવી પડતી હતી. સમાજની બહાર લગ્ન કરનાર પારસી પુરુષના બાળકો પારસી બની શકે છે. આમ છતાં સમાજની બહાર લગ્ન કરનાર પારસી મહિલાનાં બાળકો પારસી બની શકતાં નથી.

સમાજની બહાર લગ્ન કરનાર પારસી મહિલાને “ટાવર ઓફ સાયલન્સ” માં મિલકતમાં અને પોતાના માતા-પિતાની અંતિમ વિધિમાં હાજર રહેવાની મંજૂરી મળતી નથી. આ જોગવાઈને પારસી મહિલા ગૂલરૂખ ગુમાએ ગુજરાત હાઈકોર્ટમાં પડકારી હતી, જેમાં કોર્ટે પારસી મહિલાને ધાર્મિક પ્રણાલીઓમાં હાજરી નહીં આપવા દેવાની જોગવાઈને ખિસ્તી, પારસી કે યહુદી સહિતની અન્ય ધાર્મિક પ્રણાલીઓને આધારે

માન્ય રાખી હતી અને જણાવ્યું હતું કે મહિલાની ઓળખ તેના પતિની ઓળખ સાથે ભળી જાય છે. આ ચુકાદાને જ્યારે ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટમાં પડકારવામાં આવ્યો ત્યારે પારસી ટ્રસ્ટ જૂની પુરાણી પરંપરાની વિરુદ્ધ ગયું હતું અને એવું જણાવ્યું હતું કે તેને “ટાવર ઓફ સાયલન્સ” માં માતા-પિતાની અંતિમ વિધિમાં ભાગ લેવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે.

પારસી મહિલાઓની સમસ્યા અંગે ચર્ચા કરતાં એવો નિર્દેશ કરાયો હતો કે પોતાની સમુદાયની બહાર લગ્ન કરનાર પારસી મહિલાઓ શું પોતાની ધાર્મિક ઓળખ ગુમાવે છે, કોઈ મહિલાને કઈ રીતે જ્ઞાતિ બહાર મૂકી શકાય? એવું કહી શકાય કે મહિલાઓ પુરુષ સાથે લગ્ન કરીને પોતાની જાતને ગીરવે મૂકે છે અને પોતાની ધાર્મિક ઓળખ સહિતની ઓળખ ગુમાવે છે? એવું કહી શકાય કે મહિલા પુરુષ સાથે લગ્ન કરીને પોતાની ઓળખને ગીરવે મૂકે છે અને પોતાની ધાર્મિક ઓળખ સહિત પોતાની ઓળખ ગુમાવે છે?

ભારતમાં જ્યારે બળાત્કારની ઘટનાઓ અતિશય પ્રમાણમાં વધી રહી છે ત્યારે, અદાલતો અને સાથે સાથે કાયદો ઘડનાર સંસ્થાઓએ પણ ૨૦૧૩ અગાઉના કાયદામાં સુધારા કર્યાં છે અને ઈન્ડિયન પીનલ કોડ ૧૮૬૦ ની કલમ-૩૭૫ હેઠળ બળાત્કારની વ્યાખ્યા સંકુચિત સ્વરૂપની હતી. અને તેના વ્યાપમાં માત્ર જાતીય સંભોગનો સમાવેશ થતો હતો. ખૂબ જ કુખ્યાત નિર્ભયા સામૂહિક બળાત્કારનો કેસ બન્યા પછી ક્રિમિનલ લો (એમેન્ડમેન્ટ) એક્ટ-૨૦૧૩ (બળાત્કાર વિરોધિ વિધેયક) ને મંજૂર કરવામાં આવ્યું, જેની હેઠળ વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત બનાવીને તેમાં ચીજવસ્તુઓ

ધૂસાડવાની કે દાખલ કરવા જેવી વગેરે બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

વર્ષ ૨૦૧૮માં ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટે આ કેસમાં ૬ માંથી ૪ આરોપીઓની મૃત્યુદંડની સજા યથાવત્ત રાખી. આરોપીઓમાંની એક વ્યક્તિ કે જેણે અત્યંત હિંસક વર્તન કર્યું હતું તે ૩ વર્ષ પછી છૂટી ગયો અને તે એટલા માટે કે તેની વય ૧૮ વર્ષ કરતાં થોડાંક મહિના ઓછી હતી. આ ઘટના બન્યા પછી જુવેનાઈલ જસ્ટીસ (કેર એન્ડ પ્રોટેક્શન ઓફ ચિલ્ડ્રન) એક્ટ- ૨૦૧૫ ને બહાલી આપવામાં આવી અને એવી જોગવાઈ કરાઈ કે કોઈ સગીર વ્યક્તિ જો ૧૬ વર્ષથી મોટી હોય અને તે જઘન્ય અપરાધ કરે તો (૭ વર્ષ સુધીની જેલ અથવા તો વધુ સજાની જોગવાઈ) હેઠળ પુખ્ત વયની વ્યક્તિ તરીકે તેની સામે કેસ ચલાવાશે. કથુઆ ગંગરેપ પછી ક્રિમિનલ લો (એમેન્ડમેન્ટ) વટહુકમ ૨૦૧૮ને રાષ્ટ્રપતિએ મંજૂરી આપી, જેમાં ખાસ કરીને જો છોકરી ૧૬ વર્ષથી નાની હોય તો તેમાં બળાત્કારના કિસ્સામાં સજાની મુદત વધારવામાં આવી હતી. આ બાબતની નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે સુધારો કરાયા પછી પણ બળાત્કારની વ્યાખ્યામાં ‘લગ્ન વિષયક બળાત્કાર’ ને જો છોકરીની ઉંમર ૧૫ વર્ષથી ઓછી હોય તો ‘બળાત્કાર’ તરીકે ઓળખવામાં આવી નથી. આવા ગુનાઓ સામે જે વલણ લેવામાં આવ્યું છે તે આપણાં સમાજને લગ્ન સંસ્થાના અધઃપતન તરફ દોરી જશે.

ભારતના બંધારણના આમુખમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે “અમે ભારતના લોકો ગંભીરતાપૂર્વક ઠરાવ કરીએ છીએ કે સાર્વભૌમ સામાજિક ધર્મ નિરપેક્ષ લોકશાહી ગણતંત્ર તરીકે અને...” ધર્મ નિરપેક્ષતાનો અર્થ તમામ ધર્મો પ્રત્યે સરકાર દ્વારા એક સરખું

વલણ. સમાન નાગરિક ધારો કે જે કોઈપણ ધર્મ ધરાવતા હોય, તો પણ તમામ નાગરિકોની વ્યક્તિગત બાબતોને પ્રભાવિત કરે છે. તે સાચા અર્થમાં ધર્મ નિરપેક્ષતા દર્શાવે છે.

એવા કાયદાની જરૂર છે કે હાલમાં ભારતમાં જે વિવિધ પ્રકારના પર્સનલ લો અમલમાં છે તે મહિલાઓ પ્રત્યે ભેદભાવ રાખે છે અને સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે હજી ઘણી મજલ કાપવાની બાકી છે. કલમ-૧૪ હેઠળ દરેક નાગરિકને સિવિલ અને ક્રિમીનલ કાયદા સમાન પ્રકારે લાગુ પડે છે, પરંતુ પર્સનલ લો એમાં અપવાદરૂપ છે. કોર્ટના દ્વારા ખખડાવતી મહિલાઓની સંખ્યામાં જ્યારે વધારો થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેમના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે લો કમિશનને ભારતમાં સમાન નાગરિક ધારો લાગુ કરવાની શક્યતા તપાસવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે. અને એ દ્વારા મહિલાઓ અને પુરુષોને પર્સનલ લોના સંદર્ભમાં એક સરખા ગણવાનો ઉદ્દેશ છે.

બંધારણની કલમ-૪૪ (રાજ્યની નીતિના નિર્દેશાત્મક સિધ્ધાંતો) માં સમાન નાગરિક ધારાની જોગવાઈ અંગે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “રાજ્યના નાગરિકો સમાન નાગરિક ધારાથી સુરક્ષિત બને તે માટે રાજ્ય પ્રયત્નશીલ રહેશે.” ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટે મોહંમદ અહેમદ ખાન વિરુદ્ધ શાહ બાનો બેગમ અને અન્યના કેસમાં [AIR 1985 ST 945] અવલોકન કર્યું છે કે બંધારણની કલમ-૪૪ એક મૂત અક્ષરો સમાન બની રહી છે. કોઈ સમુદાય તેમાં નિઃસ્વાર્થ ભાવે આ મુદ્દે છૂટછાટ આપવા તૈયાર નથી. અને રાજ્યો કે જેમની દેશના નાગરિકોને સમાન નાગરિક ધારા હેઠળ સુરક્ષા આપવાની ફરજ છે તેમને કોઈ સવાલ કરાતો નથી.

રાજ્યો આવું કરવાની વૈધાનિક ક્ષમતા ધરાવે છે. આ મુદ્દે અનેક મુશ્કેલીઓ સંકળાયેલી હોવા છતાં બંધારણનો જો કોઈ અર્થ હોય તો શરૂઆત કરવી જરૂરી છે. ફરીથી સરલા મુદ્દગલ વિરુદ્ધ ભારત સરકાર [(1995) SCC 3 635] માં સર્વોચ્ચ અદાલતે સમાન નાગરિક ધારા અંગે ચર્ચા કરી છે. આમ છતાં સમાન નાગરિક ધારો ઘડવાની બાબતમાં મુશ્કેલીઓ ઓછી નથી અને તે પણ ભારત જેવા એવા દેશમાં કે જ્યાં વિવિધ ધર્મો, જ્ઞાતિઓ વગેરેનું વ્યાપક સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે ત્યાં આવા સુધારાને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની અપાયેલી ખાતરી ઉપર પેશકદમી ગણવામાં આવે છે. આપણે ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ હોઈએ તો પણ આવો કોઈ નિર્ણય લોકોને સ્વીકાર્ય ના બને તે રીતે તેમની ઉપર લાદી શકાય નહીં.

આ રીતે વીતેલા વર્ષોમાં ભારતમાં કાનૂની સુધારાઓની જરૂરિયાત પારખવામાં આવી છે. અને કાયદાઓને ફરીથી આકાર આપીને તેમનું જુનુપુરાણુ અસ્તિત્વ નિવારવાની જરૂર છે. આમ છતાં આપણે મહિલાઓને સમાન દરજ્જો આપવા તરફ જવામાં હજુ પણ ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની બાકી છે.

લેખક સુપ્રિમ કોર્ટ તથા હાઈકોર્ટમાં ભારત / કેન્દ્ર સરકારના સિનિયર સ્પેશ્યલ કાઉન્સેલ છે. તેઓ ઈન્ટરનેશનલ અને કોમર્શિયલ આર્બિટ્રેશન, કોન્સ્ટીટ્યુશનલ લો, કોન્ફ્લીક્ટ લો/ પ્રાઈવેટ ઈન્ટરનેશનલ કાનૂનના વિવિધ પાસાં અંગે ૩૫ વર્ષથી વધુનો પ્રોફેશનલ અનુભવ ધરાવે છે. કેટલાક મહત્વના ચૂકાદાઓનો તેમને યશ મળ્યો છે.

E-mail: geetaluthra@gmail.com

સંચાર માધ્યમ અને મહિલા સશક્તિકરણ

અર્યના દત્તા મુખોપાધ્યાય

મહિલાઓનો એક વર્ગ સોશિયો-ઈકોનોમિક વિકાસના ફળો માણી રહ્યો છે, અને તેમણે સમાજમાં પોતાનું એક આગવું સ્થાન ઉભું કર્યું છે. પરંતુ, તેમના જેવી સંખ્યાબંધ અન્ય મહિલાઓ હજી પણ સન્માન સાથે જીવવાના અધિકાર માટે પણ વલખાં મારી રહી છે. મહિલા કેન્દ્રી કાર્યક્રમો, માહિતી, શિક્ષણ અને કમ્યુનિકેશન, એક અભિન્ન અંગનું સર્જન કરે છે.

માનવ સમુદાયમાં કમ્યુનિકેશનની ભૂમિકા ઘણી મોટી રહી છે. માહિતીના આદાનપ્રદાન માટે વિવિધ માધ્યમો, મૌખિક, બિન-મૌખિક, પ્રિન્ટ અથવા ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ ફોર્મેટમાં શબ્દો દ્વારા તે સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની પ્રક્રિયા ખુલ્લી મૂકે છે. ખરેખર તો, કમ્યુનિકેશન આપણા રોજિંદા જીવનમાં લોહી પુરવાનું કામ કરે છે. સુક્ષ્મ સ્તરે, તે લોકોના સંપર્કમાં આવીને, અને સહભાગીતા દ્વારા અથવા વર્તણુંકમાં પરિવર્તન દ્વારા ક્રિયાઓમાં તેમના પર પ્રભાવ પાડીને વિકાસ અને સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાની શરૂઆત કરે છે.

આધુનિક ટેકનોલોજી આધારિત સમાજ માસ મીડિયાની મદદથી હાલમાં જીવી રહેલા લોકોના જીવનમાં ઉન્નતિ લાવવા માટે કમ્યુનિકેશનની શક્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. વર્તમાન યુગમાં માનવ જીવન અને માસ મીડિયાનું એકીકરણ થતા મોટા સમૂહોમાં સમાવેશની લાગણી વધુ ઉત્તેજિત કરવા માટે પ્રચૂર બળમાં વધારો કર્યો છે. સમાજમાં પરિવર્તન માટે તે આવશ્યક પૂર્વશરત છે.

જો આપણે ભૂતકાળ તરફ પાછા વળીને નજર કરીએ તો, આપણા પ્રાચીન લખાણો (ગ્રંથો)માં સ્ત્રીત્વના લક્ષણોની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. ઉપનિષદોમાં જણાવ્યા અનુસાર, પુરુષ અને મહિલા બંને એક જ સર્વોપરી ઈશ્વરની બે અભિવ્યક્તિઓ છે અને બંનેમાં સમાન શક્તિ, બળ અને સ્વભાવ છે.

જેમ જેમ સમય વિકસીતો ગયો તેમ, મહિલાઓ સમાજમાંથી બાકાત થવા લાગી, બહુવિધ પ્રકારે તેને વંચિત રાખવામાં આવવા લાગી, માનસિક અને શારીરિક ગેરવર્તણુંકનો ભોગ બનવા લાગી. અસમાનતાના નીતિભ્રષ્ટ ચક્રના કારણે મહિલાઓનો દરજ્જો હંમેશ માટે નીચે આવી ગયો અને એકતરફી વિકાસને પ્રોત્સાહન મળવા લાગ્યું.

૨૧મી સદીમાં જોકે, ઘણી વિરોધાભાસી સ્થિતિ જોવા મળી રહ્યો છે. હવે, મહિલાઓનો એક વર્ગ સોશિયો-ઈકોનોમિક વિકાસના ફળો માણી રહી છે, અને તેમણે સમાજમાં પોતાનું એક આગવું સ્થાન ઉભું કર્યું છે. પરંતુ, તેમના જેવી સંખ્યાબંધ અન્ય મહિલાઓ હજી પણ સન્માન સાથે જીવવાના અધિકાર માટે પણ વલખાં મારી રહી છે. દીકરી સંતાન, ઘણી વખત જીવનમાં અયોગ્ય માનવામાં આવે છે.

માસ કમ્યુનિકેશન મીડિયાના સમયમાં પણ તમામ આર્થિક અને સામાજિક સેવાઓમાં મહિલાઓની અનિયમિત રજૂઆત આજના સમયમાં પણ છે તે વાત તદ્દન સાચી છે.

માસ મીડિયા, વર્તમાન સમયમાં, સુધારેલા કમ્યુનિકેશન સાધનોથી સજ્જ છે, અને તેને એક શક્તિશાળી બળ પણ ગણી શકાય. તેનાથી આપણા જીવન અને જીવનશૈલી, આપણા વર્તન અને આસ્થા પર ઘણી ઘેરી અસર પડી રહી છે. આધુનિક ભારતમાં, પ્રિન્ટ, વિઝ્યુઅલ અને

ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં એક અસરકારક સંદેશવાહક અને પરિવર્તનકાર તરીકે વિપુલ માત્રામાં સંભાવનાઓ ધરબાયેલી છે અને આ પ્રકારે હાંસિયામાં ધકેલાયેલી સંખ્યાબંધ મહિલાઓને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવીને તેમની ઉન્નતિ કરવાની તેનામાં શક્તિ છે.

બેશકપણે, સેટેલાઈટ ટેકનોલોજીના આ યુગમાં મીડિયા જગત જાહેર ચર્ચા, પ્રવચન અને એકબીજા સાથે સંકળાયેલા રહેવા માટે સંખ્યાબંધ મંચ પૂરા પાડે છે. સોશિયલ મીડિયાના કારણે ઈન્ટરએક્ટિવ કમ્યુનિકેશન અને જોડા માટેનું એક નવું સ્વરૂપ સર્જાયું છે, જેમાં સમય, સ્પેસ, અને માહિતીના આદાનપ્રદાનના જથ્થાની કોઈ જ પરંપરાગત મર્યાદાઓનું બંધન નડતું નથી.

ICT માં વિકાસના કારણે કમ્યુનિકેશન ક્ષેત્રની સંભાવનાઓ હજુ પણ વધી છે અને ઔપચારિક તેમજ અનૌપચારિક શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ, ક્ષમતા ઉભી કરવી, આર્થિક સમાવેશ, સ્વાસ્થ્ય સંભાળ વગેરેમાં વધારો થયો છે.

કમ્યુનિકેશન સુવિધાઓનું અમાપ વિસ્તરણ અસંખ્ય જાતિગત પ્રશ્નોને આગળ લાવવામાં એક મહત્વનું સાધન બન્યું છે. અત્યાર સુધી આ પ્રશ્નો લોકોની નજરથી છુપાયેલા હતા. તેના કારણે અસ્વીકાર, વંચિતતા અને અન્યાયની અત્યાર સુધી વણકહી વાતો કરતી મહિલાઓની સંખ્યામાં ઘણો મોટો વધારો થયો છે જેમાં લક્ષિત વિકાસલક્ષી દરમિયાનગીરીના ફળો મેળવતી મહત્વની લાભાર્થીઓ અને મુખ્યપાત્રતા ધરાવતી મહિલાઓ એમ બંને પ્રકારની મહિલાઓ છે.

મહિલાઓની રૂઢિચુસ્ત સ્થિતિ હજુ પણ ચાલુ જ છે. મહિલાઓ સાથે હિંસા અથવા જાતીય સતામણીની વાતો અખબારોમાં પહેલા પાને મુખ્ય સમાચાર તરીકે જોવા મળે છે, પરંતુ મોટાભાગે તેના રિપોર્ટિંગમાં

પક્ષપાત જોવા મળે છે.

એક ગંભીર નિર્ણયકર્તા તરીકે અથવા એક મહેનતુ પ્રોફેશનલ તરીકે મહિલાઓની મોટાભાગે અનદેખી (અવગણના) કરવામાં આવે છે. તેમની સફળતાની વાતો માત્રને માત્ર ત્યારે જ બહાર આવે છે જ્યારે તેઓ પોતાના પર રહેલા મર્યાદાઓના કાચના બંધનને તોડે છે અને અથવા સફળતાના શિખરે પહોંચે છે. આવી બાકાતી સમાનતાના બળ તરીકેની કમ્યુનિકેશનની ભૂમિકાને ખતમ કરી નાખે છે.

પરંતુ, તેમની વચ્ચે એક આશાનું કિરણ છે. કમ્યુનિકેટર તરીકે મહિલાઓનું સંખ્યાબળ ભલે ગમે તે હોય, તેઓ તબક્કાવાર આગળ આવી રહી છે અને પોતાનો અવાજ ઉઠાવી રહી છે. તેઓ પોતાના જાતિગત પ્રશ્નોને નવો અભિગમ, પરિપ્રેક્ષ્ય અને નવું પાસું આપવા માંગે છે અને તેઓ પોતાની પીડાની તેમજ તેમની સંવેદનાઓ થતા માનવાધિકારોના ભંગની વાતો જાહેરમાં કહેવા લાગી છે. આ લાગણીશીલ ગ્રહણશક્તિના કારણે ચોક્કસપણે માસ મીડિયા (વિશાળ સમુદાય) વંચિતો વચ્ચે નવું જોડાણ સ્થાપિત થશે. વધુને વધુ લોકો હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી મહિલાઓએ ભોગવેલા અનુભવોને સાચા પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે જાણી શકશે.

આવા ધીમી ગતિએ બદલાઈ રહેલા પરિદેશ્યમાં, માસ મીડિયા મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે મહિલા કેન્દ્રિત કાર્યક્રમોની અધિકતાને લોકપ્રિય કરવામાં તબક્કાવાર યોગદાન આપી રહ્યું છે. દાયકાઓના ગાળામાં આવા કાર્યક્રમોનું મુખ્ય લક્ષ્ય જાગૃતિ લાવવા અને સમુદાયોની ગતિશીલતાના પ્રબળ ઘટક સાથે કલ્યાણ પરથી ખસીને સશક્તિકરણ તરફ વધુ કેન્દ્રિત થઈ રહ્યું છે. વધુમાં, સહાયક માહોલ ઉભો કરવા માટે, સંસ્થાકીય અને કાયદાકીય હસ્તક્ષેપો પણ વધી રહ્યાં છે. આવી સક્ષમ સ્થિતિમાં, માસ મીડિયાએ પણ,

અચૂકપણે પ્રસંગ અનુસાર આગળ આવવું જોઈએ અને પોતાની આસપાસના પરિધમાં જીવતા લોકોનું જીવન વધુ સરળ બનાવવા માટે એક મજબૂત ઉત્પ્રેરકની ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.

તાજેતરમાં ઘડવામાં આવેલી નીતિઓના નિવેદનો સૌના સમાવેશ અને સશક્તિકરણના લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાના દેશના અવિરત નિર્ધારને ચિહ્નિત કરે છે. રાષ્ટ્રીય મહિલા નીતિ (NPW) ૨૦૧૬, એક સીમાચિહ્નરૂપ દસ્તાવેજ છે, જે દેશના વિકાસમાં મહિલાઓના રચનાત્મક જોડાણને વાસ્તવિક કરવા માટે ઉકેલો આપે છે. કાર્યસ્થળે મહિલાઓ સાથે જાતીય સતામણી (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને નાબૂદી) એક્ટ, ૨૦૧૩, એવો અનોખો કાયદો છે જે દરેક નોકરીદાતાને કામ કરવા માટે સલામત માહોલ પૂરો પાડવા પર ભાર આગ્રહ કરે છે. આ એક્ટ ખાસ કરીને નોકરીદાતા દ્વારા મહિલાઓની સલામતી માટે ભરવામાં આવતા પગલાં અથવા તેના માટે કરવામાં આવતી જોગવાઈઓ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે.

રાષ્ટ્રીય મહિલા સશક્તિકરણ મિશન (NMEW) યોજના ૨૦૧૬-૧૭, મહિલાઓના કાર્યક્રમના આંતર-ક્ષેત્રિત સંપાતની સંયુક્ત વ્યૂહરચના છે જેમાં, મહિલાઓના સમર્થનમાં હાથ ધરાતા અભિયાનો માટે હલુવિધ કમ્યુનિકેશન સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તણાવમાં હોય તેવી મહિલાઓ સુધી પહોંચવા માટે મહિલા હેલ્પલાઈનનો પણ પ્રારંભ થયો છે. તાલીમ અને રોજગારી કાર્યક્રમને સહાય (STEP), નવી કૌશલ્યપૂર્ણ મહિલાઓનો ઉમેરો કરવા માટે છે. વુમન્સ સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રૂપ (SHG) દ્વારા, પાયાની સંસ્થા તરીકે તેમણે મહિલાઓના વિકાસ માટે, તેઓ માહિતગાર રહે તે માટે અને આર્થિક અથવા સામગ્રી સ્ત્રોતો પૂરા પાડવા અથવા સેવાઓ આપવા

માટે મહિલાઓને ગતિશીલ બનાવી છે અને તેમને સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવી છે.

આવા મહિલા કેન્દ્રી કાર્યક્રમો, માહિતી, શિક્ષણ અને કમ્યુનિકેશન (IEC), એક અભિન્ન અંગનું સર્જન કરે છે. એકીકૃત મીડિયા કમ્યુનિકેશન વ્યૂહરચના, આવી યોજનાઓનો હિસ્સો અને ખંડ છે. ઈલેક્ટ્રોનિક, પ્રિન્ટ, ફિલ્મ, આંતર-વ્યક્તિગત અને સોશિયલ સહિતના મલ્ટી-મીડિયા પ્લેટફોર્મ્સને બોર્ડ પર લાવવામાં તે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકામાં છે. કમ્યુનિકેશન પહેલ પર તાજેતરમાં વધેલા ઝૂકાવના કારણે તબક્કાવાર સકારાત્મક ઉત્તેજના લાવવામાં અને લક્ષિત પ્રેક્ષકોના સર્જનાત્મક જોડાણ માટે મદદ મળી રહેશે અને તેનાથી તેમની પાસેથી પ્રતિભાવો પણ મેળવી શકાશે.

આ સંદર્ભે, પબ્લિક સર્વિસ બ્રોડકાસ્ટરે તેમના દેશવ્યાપી ફેલાવા અને બે પાંખો, ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો (AIR), તેમજ દૂરદર્શનની મદદથી જાહેર કમ્યુનિકેશનમાં એક પ્રહરીની ભૂમિકા ભજવી છે. મહિલાઓના સશક્તિકરણનો મુદ્દે તેમના એજન્ડામાં ટોચે છે.

‘સ્ત્રી શક્તિ’ નામનો ડીડી નેશનલ પર આવતો એક કલાકનો શો, ખાસ કરીને સિદ્ધિ હાંસલ કરનારી મહિલાઓની સાફલ્યગાથા પર પ્રકાશ પાડે છે. ડીડી ન્યૂઝ પર આવતા ‘તેજસ્વીની’ નામના કાર્યક્રમના ૧૦૦થી વધુ એપિસોડ અત્યાર સુધીમાં આવી પણ ગયા છે. આ શોમાં એવી દૃષ્ટાંતરૂપ મહિલાઓની વાત રજૂ કરવામાં આવે છે જેમણે અત્યાર સુધી કોઈએ સાહસ ન કર્યું હોય તેવા માર્ગે આગળ વધીને લક્ષ્ય હાંસલ કર્યું છે. દૂરદર્શન પર આવતો અન્ય એક કાર્યક્રમ ‘મેં કુછ ભી કર સકતી હું’ દુનિયામાં સૌથી વધુ જોવાયેલા કાર્યક્રમ તરીકે બહુમાન મેળવી શક્યો છે, અને અત્યાર સુધીમાં તેની દર્શક સંખ્યા ૫૦થી વધુ દેશોમાં ૪૦૦ મિલિયનનો આંકડો વટાવી ગઈ છે. આ કાર્યક્રમનું ૧૪

ભાષામાં ભાષાંતર થયું છે અને તેમના ૧૭૦થી વધુ એપિસોડ પ્રસારિત થઈ ગયાં છે. ૨૪૦ રેડિયો ચેનલ અને ઈન્ટરનેટ પર પણ તેનું પ્રસારણ થઈ ચૂક્યું છે. આ શો માટે પ્રતિભાવો આપવાની હોટલાઈન પણ શરૂ કરવામાં આવી છે, તેના પરથી ખરેખરમાં એવા પૂરાવા પ્રસ્થાપિત થાય છે કે, વર્તણૂક અને અભિગમમાં ફેરફાર માટે મનોરંજન માધ્યમમાં જાહેર કમ્યુનિકેશન વાસ્તવિક પ્રેરણાસ્ત્રોત તરીકે કામ કરે છે. આ શોના ત્રીજા સત્રનું ફિલ્માંકન થઈ રહ્યું છે, જે તેની વિશાળ વર્ગ પ્રત્યેની અપીલ અને લોકપ્રિયતા સિદ્ધ કરે છે.

AIR દ્વારા તેના દેશવ્યાપી નેટવર્કના માધ્યમ, અને જાહેર કમ્યુનિકેશનમાં તેના ભવ્ય ઈતિહાસ દ્વારા, તે પરિવાર કલ્યાણ, ઉદ્યમશીલતા વિકાસ, અને જાતિગત પ્રશ્નો પર આધારિત સંખ્યાબંધ બહુભાષી કાર્યક્રમો શરૂ કરવામાં મોખરાના સ્થાને રહી શક્યો હતો. વધુમાં, સામુદાયિક રેડિયો, પાયાના સંસ્થાન સાથે, ચોક્કસ ક્ષેત્રના વધતા પ્રશ્નો, સ્વાસ્થ્ય સમસ્યા, સેનિટેશન, શિક્ષણ, ખાદ્ય આદતો, પારિવારિક સિસ્ટમ વગેરેને વાચા આપવા માટે મહિલાઓ માટે નવું વચન આપે છે. ખરેખર તો, તેના કારણે મહિલા શ્રોતાઓને નવા નોકરી કૌશલ્યો અપનાવવા અને તેમને લાભદાયી આજિવિકા તકોમાં સાહસ ખેડવા માટે મદદ કરવા ઉપરાંત નેતૃત્વ વિકાસ અને રાજકીય સહભાગીતામાં તેના કારણે સુક્ષ્મ-સ્તરે એક ચળવળ શરૂ થઈ છે.

વિકાસ કમ્યુનિકેશન આપણા દેશમાં પ્રિન્ટ મીડિયાની દુનિયામાં પણ ધીમી પરંતુ એકધારી નિશ્ચિત ગતિએ ફેલાવો કરી રહ્યું છે. પ્રિન્ટ ઉદ્યોગ દુનિયામાં બાકીના પ્રદેશોમાં ઘટાડાના ટ્રેન્ડમાં છે જ્યારે ભારતમાં હજુ પણ તેની સ્થિતિ આગળ પડતી છે, અને ખાસ કરીને ગ્રામીણ પ્રદેશોમાં પ્રાદેશિક ભાષાના પ્રેસની પકડ ખૂબ સારી છે. આ દિવસોમાં,

મહિલાઓના બનાવો, સમસ્યાઓ અને વિજયોની કહાનીઓ અખબારના પાનાઓમાં પોતાનું સ્થાન જમાવી રહી છે અને કેટલીક વખત તો પહેલા પાને એન્કર રૂપે પણ તેને લેવામાં આવે છે.

ટીવી ઉદ્યોગ પણ ખૂબ જ વિશાળ જનસમુદાયને આકર્ષતો હોવાથી સિદ્ધિ હાંસલ કરનારી મહિલાઓની વાતો દર્શાવવામાં અને જાતિગત પ્રશ્નો મુદ્દે એક ગંભીર ચર્ચા મંચ પૂરો પાડવામાં ક્યારેય પાછી રહી નથી.

વર્ષ ૨૦૧૫ માં હરિયાણા ખાતે પાણીપતમાં વડાપ્રધાન દ્વારા જ્યારે ‘બેટી બચાવો, બેટી પઢાવો’ કાર્યક્રમનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો ત્યારે મહિલા સશક્તિકરણના મુદ્દાએ આખા દેશની કલ્પનાને ઝડપી લીધી હતી, કારણ કે અસમાન જાતિ જન્મદર(SRB)માં સમગ્ર રાજ્યમાં આ જિલ્લો સૌથી ખરાબ અસરગ્રસ્તો પૈકી એક ગણવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમના કારણે SRB, ANC નોંધણી અને સંસ્થાકીય ડિલિવરીની બાબતમાં સકારાત્મક સુધારો પહેલાથી જ દેખાવાનો શરૂ થઈ ગયો છે અને તેના કારણે પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક સ્તરના શિક્ષણમાં છોકરીઓના પ્રવેશમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે. તેની સફળતાના કારણે શોધવા બહુ દૂર જવાની જરૂર નથી. આ સફળતા જાહેર કમ્યુનિકેશન વ્યૂહરચનાનું ફળ હતું જે નવીનતમ સ્થાનિક સ્તરના હસ્તક્ષેપો આધારિત હતી. એક તરફ, આ કાર્યક્રમના લોગો, બ્રાન્ડ અને USP ને લોકપ્રિય કરવામાં સ્થાનિક સેલિબ્રિટી, મંતવ્ય અગ્રણીઓ અને પાયાના સ્તરે કામ કરતા કાર્યકરોની મદદ લેવામાં આવી હતી, તો બીજી તરફ, બાળકોનો જન્મ અથવા શાળામાં તેના પ્રવેશ જેવી ઘટનાઓને ‘સ્કૂલ ચલે હમ’, ‘આઓ સ્કૂલ ચલે’ વગેરે જેવા કાર્યક્રમો દ્વારા ઉજવણી દ્વારા સામુદાયિક સહભાગીતાને પણ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવી હતી.

મહિલાઓની વધુ આર્થિક સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિર્ભરતા માટે માધ્યમો હસ્તગત કરવાના લક્ષ્યને હાંસલ કરવાના દિશામાં આપણો દેશ સતત પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. તાજેતરમાં શરૂ કરવામાં આવેલી પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજના, અંતર્ગત બે વર્ષમાં ૧૬.૩૪ કરોડ મહિલાઓ બેંકિંગ સિસ્ટમ હેઠળ આવી છે અને નવા એકાઉન્ટ ખોલાવવા બાબતે તેઓ પુરુષો કરતા પણ આગળ નીકળી ગઈ છે. તેવી જ રીતે, છોકરીઓનું આર્થિક ભાવિ સુરક્ષિત કરવા માટે શરૂ કરાયેલી સુકન્યા સમૃદ્ધિ યોજના તે શરૂ થયાના માત્ર બે વર્ષમાં આ યોજના હેઠળ નવેમ્બર ૨૦૧૭ સુધીમાં ૧.૨૬ કરોડ નવા એકાઉન્ટ છોકરીઓના નામથી ખુલ્યા છે. ઉદ્યમશીલતા વિકાસ માટે મુદ્રા યોજના હેઠળ લોનની મંજૂરીમાં ફરી એક વખત પુરુષો કરતા મહિલાઓ આગળ નીકળી ગઈ અને ૭૫%થી વધુ લોનની તેમને ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટેની યોજનાઓમાંથી લાભદાયી પરિણામો હાંસલ કરવામાં અને વિશાળ પ્રેક્ષક સમુદાય સમક્ષ જાતિગત અધિકારોના પ્રશ્નો ઉજાગર કરવામાં માસ મીડિયાની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વની રહી છે તેમાં કોઈ જ શંકાને સ્થાન નથી. કમ્યુનિકેશન અને નવી ટેકનોલોજીની અપાર શક્તિએ ખરેખર વધુ સહભાગીતાની પ્રેરણાને બળ પૂરું પાડ્યું છે અને તેના કારણે પરિવર્તનની માંગ ઉઠી છે. આજે, મોટાભાગની મહિલાઓ સમાજમાં તેમના અધિકારપૂર્ણ સ્થાન માટે લડત આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. મહિલાઓને નવો મળેલો આ આત્મવિશ્વાસ તેમના બહુપક્ષી વિકાસના નવા યુગમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી તેમની સાથે રહેશે.

સંદર્ભો:

- <https://www.slideshare.net/DrJBalamuruganPhD/mass->

communication-and-women-empowerment

- https://www.researchgate.net/publication/283792952_Women_empowerment_and_Communication
- http://www.wcd.nic.in/sites/default/files/FINAL%20WCD_AR_English%202016-17.pdf
- <https://www.firstpost.com/india/economic-survey-2017-18-emphasises-on-women-empowerment-highlights-need-to-disaggregate-data-by-gender-4328959.html>
- <https://medium.com/editors-lab-impact/promoting-gender-equality-through-media-coverage-a-few-ideas-to-start-27993b21335a>
- <https://www.theguardian.com/global-development-professionals-network/2016/oct/26/more-hillary-less-donald-how-the-media-can-promote-gender-equality>
- http://jespnet.com/journals/Vol_1_No_1_June_2014/12.pdf
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/38530/9/09_chapter%202.pdf
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/38530/8/08_chapter%201.pdf
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/38530/14/14_chapter%207.pdf
- <https://www.ijcmas.com/7-4-2018/Premlata%20and%20Tanuja%20Jukariya.pdf>
- BBBP:
- http://www.wcd.nic.in/sites/default/files/BBBP%20Booklet.compressed_0.pdf
- <https://www.chanakyaiacademy.com/blog/item/45-beti-bachao-beti-padha>

- <http://bbbp.edishapanipat.in/pdf/WCDReportfinal.pdf>
- <https://www.livemint.com/Politics/p6CEyeHkxxZckdx7RTiWON/Beti-Bachao-delivers-gains-in-Haryana-but-gaps-remain.html>
- SHGs:
- http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/53871/12/12_chapter5.pdf
- ટીવી શ્રેણીઓ:
- <https://www.firstpost.com/entertainment/door-darshans-show-main-kuch-bhi-kar-sakti-hoon-becomes-worlds-most-watched-tv-show-3515163.html>
- <http://www.legalservicesindia.com/article/1657/The-responsibility-of-Women-empowerment-on-media.html>
- https://www.academia.edu/11114895/Representation_of_Women_Characters_Indian_TV_series_in_Modern_Era
- https://www.researchgate.net/publication/271933306_Telelevision_on_Women's_Empowerment_in_India
- http://web.worldbank.org/archive/website00819C/WEB/PDF/CASE_-18.PDF
- <http://corporateethos.com/power-corridor/data-reveals-50-of-jan-dhan-yojana-are-women/>
- <https://pibindia.wordpress.com/tag/ujjwala-yojana/>

લેખક ઈન્ડિયન ઈન્ફોર્મેશન સર્વિસના નિવૃત્ત અધિકારી છે અને સરકારી કોમ્યુનિકેશનનો વિવિધ વરિષ્ઠ સ્તરે ૩૦ વર્ષથી વધુનો અનુભવ ધરાવે છે અને હાલમાં અગ્રણી સંસ્થાઓના મિડિયા એજ્યુકેટર છે.

E-mail:

archanadatta12@gmail.com

ગુજરાતમાં મહિલા સશક્તિકરણ

મહેશકુમાર રાણા

રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે શ્રેષ્ઠ દેખાવ કરનાર ખેલાડીઓને ‘શક્તિદૂત’ યોજના હેઠળ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. તાજેતરમાં જ ઈન્ડોનેશિયાના જાકાર્તા ખાતે યોજાયેલ એશિયન ગેમ્સમાં ૪ x ૧૦૦ રીલે દોડમાં ગોલ્ડમેડલ જીતનાર ડાંગની આદિવાસી કન્યા કુ. સરિતા ગાયકવાડને રૂ. ૧ કરોડનું ઈનામ આપવામાં આવ્યું હતું અને ટેનિસમાં કાંસ્ય પદક જીતનાર કુ. અંકિતા રૈનાને રૂ. ૫૦ લાખનું ઈનામ આપવામાં આવ્યું હતું.

મ

હિલાઓના આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક એમ ચારેય

દિશાઓમાં વિકાસ માટે રાજ્ય સરકારે અનેક યોજનાઓ ઘડી વિકાસનો માર્ગ કંડાર્યો છે. મહિલાઓનો ઉત્કર્ષ થાય તથા સામાજિક દરજ્જો જળવાય તે માટે રાજ્ય સરકાર કટિબદ્ધ છે.

રાજ્યના પૂર્વ મુખ્યમંત્રી શ્રીમતી આનંદીબેન પટેલ અને હાલના ફાસ્ટ ટ્રેક પર ચાલતી મુખ્યમંત્રીશ્રી વિજયભાઈ રૂપાણીની સરકારે વિવિધ કાર્યક્રમો, યોજનાઓ અને નીતિઓ દ્વારા મહિલાઓને પુરુષ સમોવડી બનાવવાનાં પ્રયત્નો કર્યો છે:

આરોગ્ય વિકાસ:

- સગર્ભા માતાઓ, ધાત્રી માતાઓ, કિશોરીઓ, બાળાઓ, આંગણવાડીનાં બાળકોનાં સ્વાસ્થ્ય રક્ષણ માટે વિવિધ યોજનાઓ અમલ બનાવી છે. તેજ દિશામાં આગળ વધતા ગુજરાતે કુપોષણ મુક્ત ગુજરાત અભિયાન યોજનાનો આરંભ કર્યો છે.
- કિશોરીઓમાં લોહતત્વની ઉણપ દૂર કરવા કિશોરી શક્તિ યોજના અમલમાં મૂકી છે. લોહતત્વની ઉણપ દૂર કરી કિશોરીઓનું આરોગ્ય જળવાય અને ભવિષ્યમાં તંદુરસ્ત બને તેવો કિશોરી શક્તિ યોજનાનો હેતુ છે.
- આંગણવાડીમાં કાર્યરત અને તેડાગર મહિલાઓને માતા યશોદા એવોર્ડ આપી યથોચિત સન્માન કર્યું છે.
- આ માટે આંગણવાડી કાર્યકરને રાજ્યકક્ષાનાં એવોર્ડ માટે રૂ. ૫૧,૦૦૦,

જિલ્લા કક્ષાના એવોર્ડ માટે રૂ. ૩૧,૦૦૦, જિલ્લા કક્ષાનાં એવોર્ડ માટે, રૂ. ૩૧,૦૦૦ અને ઘટક કક્ષાના એવોર્ડ માટે રૂ. ૩૧,૦૦૦, જિલ્લા કક્ષાના એવોર્ડ માટે રૂ. ૨૧,૦૦૦ પ્રોત્સાહક ઈનામની રકમ આપી તેમને પ્રોત્સાહન અપાયું છે.

- મમતા દિવસની ઉજવણી દ્વારા ૦ થી ૫ વર્ષના બાળકો, કિશોરીઓ અને સગર્ભા તેમજ ધાત્રી માતાઓના આરોગ્ય અને પોષણ સ્તરની ચકાસણી કરવામાં આવે છે.
- મહિલા અભયમ, ખિલખિલાટ વાન, પ્રસૂતિ સમયે તથા બાદની આરોગ્યલક્ષી કાળજી, મહિલા અદાલતો જેવા પગલાઓ દ્વારા રાજ્યમાં મહિલા સશક્તિકરણની નવી દિશા કંડારી છે.
- છેવાડા સુધી આરોગ્ય સેવા પહોંચાડવા માટે આશા (એકેડિટેડ સોશિયલ હેલ્થ વર્કર) ની નિમણૂક કરવામાં આવી છે.
- તંદુરસ્ત સમાજના નિર્માણ માટે ગુજરાતની નારી ગૌરવ નીતિ અમલમાં મૂકી છે.

સામાજિક વિકાસ:

- મહિલા સુરક્ષા, ચિરંજીવી યોજના, બેટી બચાવો ઝૂંબેશ, મમતા દિવસ, કન્યા કેળવણી રથ, મહિલા આરોગ્યની રચના, કોલેજોમાં મહિલા હેરેસમેન્ટ સેલની રચના જેવાં અનેક મહિલાલક્ષી પગલા લેવાયા છે.
- ઉજવલા યોજના દ્વારા મહિલાઓને ચૂલો ફૂંકવામાંથી મુક્તિ અપાવી છે.
- અભયમ ૧૮૧ મહિલા હેલ્થ લાઈન દ્વારા મહિલાઓને મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી

બચાવવા તથા વિકટ સમયમાં સંકટની સાંકળ ૧૮૧ બન્યું છે. આ યોજના માટે રાજ્યમાં ૪૫ જેટલી રેસ્ક્યુ વાન કાર્યરત છે.

- મહિલા સંમેલનો —નારી ગૌરવ દિનની ઉજવણી જેવા કાર્યક્રમો દ્વારા મહિલાઓમાં પોતાની ક્ષમતા વિશે જાગૃતિ કેળવાય તે માટે રાજ્યભરમાં સંમેલનો યોજી નારી શક્તિનું સશક્તિકરણ કર્યું છે.
- પોલીસ સ્ટેશન બેઈઝ્ડ સ્પોર્ટ સેન્ટર (મહિલા સહાયતા કેન્દ્ર) દ્વારા મહિલાને ટૂંકા અને લાંબા ગાળાનું માર્ગદર્શન અપાયું છે. આ માટે રાજ્યનાં ૩૩ પોલીસ સ્ટેશનોમાં પોલીસ સ્ટેશન બેઈઝ્ડ સ્પોર્ટ સેન્ટર કાર્યરત કર્યા છે.
- કુંવરબાઈનું મામેરું યોજના અંતર્ગત મામેરા માટે રૂ. ૧૦ હજારની સહાય કન્યાના નામે ચેકથી આપવામાં આવે છે. તે જ રીતે માઈ રામાબાઈ આંબેડકર સાત ફેરા સમૂહ લગ્ન યોજના હેઠળ લગ્નમાં બિનજરૂરી ખર્ચા અટકાવવા માટે લગ્નનું આયોજન કરનાર સ્વયંસેવી સંસ્થાને યુગલ દીઠ રૂ. ૨ હજાર તથા યુગલ દીઠ રૂ. ૧૦ હજારની સહાય શ્રીનીધિ બોન્ડ સ્વરૂપે આપવામાં આવી છે.
- સરકારની વિવિધ મહિલાલક્ષી યોજનાઓની પહેલને કારણે આજે રાજ્યની મહિલાઓ સ્વમાનભેર જીવન જીવી રહી છે.

શૈક્ષણિક વિકાસ:

- બેટી — બચાવો , બેટી ભણાવો જેવાં અભિયાન દ્વારા સ્ત્રી સમાનતાને બળ મળ્યું છે.
- સરસ્વતી સાધના યોજના અન્વયે વિદ્યાર્થીઓને સાયકલ આપવામાં આવે છે. જેથી દીકરીઓ પોતાનું શિક્ષણ પૂરું કરી શકે.
- મહિલા આઈ.ટી.આઈ બનાવી તેમના કલા-કૌશલ્યમાં વૃદ્ધિ કરી રોજગારક્ષમ બની છે. તો મહિલાઓ માટે જી.આઈ.ડી.સી બનાવી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પણ મહિલાઓ પાછળ ન રહે તે માટેના પગલા ઉઠાવ્યાં છે.

- પોતાના ગામમાં શાળા કે કોલેજ ન હોય અને અભ્યાસ કરવા માંગતા હોય તેવી કન્યાઓ માટે ડૉ. આંબેડકર સરકારી કન્યા છાત્રાલયોની સુવિધા ઉભી કરવામાં આવી છે.
- કન્યા કેળવણીને પ્રોત્સાહન આપવા ધો. ૧માં પ્રવેશ લેનાર કન્યાને રૂ. ૨ હજારના નર્મદા શ્રીનીધિ બોન્ડ આપવામાં આવે છે. ધો. ૮ માં પ્રવેશ મેળવનાર કન્યાને પણ રૂ. ૨ હજારના નર્મદા શ્રીનીધિ બોન્ડ આપવામાં આવે છે.
- રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરે શ્રેષ્ઠ દેખાવ કરનાર ખેલાડીઓને ‘શક્તિદૂત’ યોજના હેઠળ પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. તાજેતરમાં જ ઈન્ડોનેશિયાના જાકાર્તા ખાતે યોજાયેલ એશિયન ગેમ્સમાં ૪ X ૧૦૦ રીલે દોડમાં ગોલ્ડમેડલ જીતનાર ડાંગની આદિવાસી કન્યા કુ. સરિતા ગાયકવાડને રૂ. ૧ કરોડનું ઈનામ આપવામાં આવ્યું હતું અને ટેનિસમાં કાંસ્ય પદક જીતનાર કુ. અંકિતા રૈનાને રૂ. ૫૦ લાખનું ઈનામ આપવામાં આવ્યું હતું.

આર્થિક વિકાસ:

- વર્ષ — ૨૦૧૮-૧૯ નાં બજેટમાં મહિલા સશક્તિકરણ અંગેની વિવિધ ૭૨૦ જેટલી જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. જેમાંથી ૧૭૮ જેટલી યોજનાઓ તો ફક્ત મહિલાઓ માટેની છે.
- મિશન મંગલમ યોજના દ્વારા મહિલાઓને રોજગારીનાં વ્યાપક અવસરો ઉપલબ્ધ કરાવવાં સાથે મહિલાઓના જીવનમાં આર્થિક ઉજાસ ફેલાયો છે.
- સરકારે મહિલા મિલકતની માલિક બને તો મિલકતની રજિસ્ટ્રેશન ફી માંથી મુક્તિ આપી છે.
- ઘર દિવડા યોજના દ્વારા ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી વિસ્તારની મહિલાઓને આર્થિક સંસ્કરતા પ્રદાન કરી છે.
- નિરાધાર મહિલાઓને પુનઃવસવાટ માટે આર્થિક સહાય, વિધવા પેન્શન જેવી યોજનાઓ દ્વારા મહિલાઓને કોઈપણ રીતે આશ્રિત ન રહેવું પડે તેવા પગલાં ઉઠાવ્યાં છે.

- નોકરી કરતી મહિલાઓ સુરક્ષિત રહી શકે તે માટે રાજ્યમાં ૧૫ વર્કિંગ વુમન હોસ્ટેલ ચલાવવામાં આવે છે.
- ગ્રામ્ય લેવલે મહિલાઓને આર્થિક રીતે પગભર બનાવવા માટે મિલ્કીંગ મશીન, વિદ્યુત સંચાલિત ચાફકટર તથા દૂધ ઘર માટે જમીન ફાળવવામાં આવે છે.
- પ્રધાન મંત્રી આવાસ યોજના અંતર્ગત જો મહિલાઓનાં નામે ઘર ખરીદવામાં આવે તો ૬.૫ ટકાની સબસીડી આપવામાં આવે છે.

રાજકીય વિકાસ:

- મહિલાઓને પંચાયતોમાં ૩૩ ટકા ની જગ્યાએ ૫૦ ટકા આરક્ષણ કરી મહિલાઓની રાજકીય ભાગીદારીને વધારવા બળ પૂરું પાડ્યું છે.
- સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં ૫૦ ટકા અનામત અને પોલીસ ભરતીમાં ૩૩ ટકા અનામત મહિલાઓને આપી છે.
- સંપૂર્ણ મહિલા સમરસ પંચાયતને વિશેષ ગ્રાન્ટ સરકાર દ્વારા આપવામાં આવે છે.

મહિલા સન્માન દ્વારા, શિક્ષણ દ્વારા સશક્તિકરણને પ્રેરિત કરવાં મહિલાઓ અને કિશોરીઓને આરોગ્ય, શિક્ષણ, કાયદો, અને આર્થિક પર્યાવરણની તાલીમ દ્વારા સુસજ્જ કરવામાં આવે છે. નારી શક્તિના ગૌરવ-સન્માનથી આવતીકાલના આગવાં ગુજરાતનું નિર્માણ થયું છે. નવા ભારતનાં નિર્માણમાં ગુજરાતની ભૂમિકા અગ્રીમ રહે તે માટે મહિલાઓ પણ કદમથી કદમ મિલાવી સાથે ચાલે તે સમયની માંગ છે. ૩ કરોડ નારી શક્તિનાં સામર્થ્યથી વિકાસની દોડમાં ગુજરાત તેજ રફતારથી આગળ વધી રહ્યું છે. મહિલા સશક્તિકરણ એ સર્વાંગીણ સમાજ વિકાસની પહેલી શરત છે. પરિવારની પ્રગતિમાં અને રાજ્ય કે રાષ્ટ્રની ઝડપી વિકાસમાં મહિલા એ મહત્વનું પરીબળ છે.

લેખક પ્રાદેશિક માહિતી કચેરી (ઉત્તર ગુજરાત), ગુજરાત સરકાર, અમદાવાદના માહિતીના સંયુક્ત નિયામક છે.

E-mail:

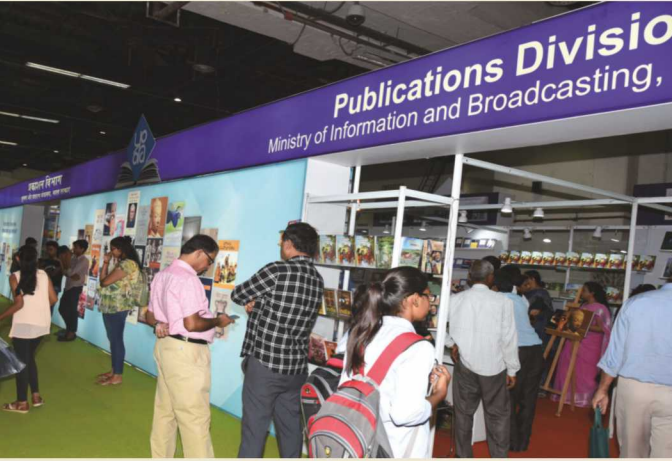
maheshkumarrana@gmail.com

દિલ્હી પુસ્તક મેળો, ૨૦૧૮મા પ્રકાશન વિભાગે ભાગ લીધો

પોતાના સમૃદ્ધ વારસાને અનુરૂપ પ્રકાશન વિભાગે નવી દિલ્હીના પ્રગતિ મેદાન ખાતે ૨૫ ઓગસ્ટ- ૨ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮ દરમિયાન યોજાઈ ગયેલા ૨૪માં દિલ્હી પુસ્તક મેળામાં ભાગ લીધો હતો. આ પ્રસંગે પ્રકાશન વિભાગે ઇતિહાસ, સ્વતંત્રતા ચળવળ, કલા અને સંસ્કૃતિ તેમજ બાળકો અને અન્ય વિષયોને લગતા પુસ્તકોના વિપુલ સંગ્રહને પ્રદર્શિત કર્યો હતો. પ્રકાશન વિભાગ દ્વારા અહીં સ્થાપિત કરાયેલા સ્ટોલમાં શ્રી અટલ બિહારી વાજપેયી અંગેના પુસ્તકો લોકોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બન્યા હતા. સૈકડો લોકો પ્રકાશન વિભાગના સ્ટોલની મુલાકાત માટે ઉમટી પડયા હતા. પુસ્તક મેળા દરમિયાન આયોજીત પુસ્તક વિમોચન કાર્યક્રમ

કેન્દ્રીય માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયના સચિવ શ્રી અમીત ખરે દિલ્હી પુસ્તક મેળો, ૨૦૧૮ દરમિયાન પ્રકાશન વિભાગના પુસ્તકોનું વિમોચન કરી રહ્યા છે. તે પ્રસંગે તેમની સાથે ડૉ. સચ્ચિદાનંદ જોશી, આઈજીએનસીએના સભ્ય સચિવ, પ્રકાશન વિભાગના ડિરેક્ટર જનરલ અને એડિશનલ ડિરેક્ટર જનરલ દ્રષ્યમાન થઈ રહ્યા છે.

દરમિયાન ૧૧ બાળ સાહિત્યના પુસ્તકો અને કેટલાક અન્ય મહત્વપૂર્ણ પુસ્તકો જેવા કે, રવિન્દ્રનાથ કી કલા સૃષ્ટિ, ચંપારણ પુરાણ, વિવેકાનંદ કી કહાની, ડૉ. કેશવ બલિરામ હેડગેવાર (કન્નડ), પં. દિન દયાલ ઉપાધ્યાય (કન્નડ), ભક્તિ: ઉત્તર ઓર દક્ષિણ કા સમન્વય સૂત્ર, શ્રુતિ એન્ડ સ્મૃતિ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ કી આંતરિક લય કે સ્રોત' વગેરે સહિત કુલ ૧૯૮ પુસ્તકોનું નામાંકિત મહેમાન શ્રી અમીત ખરે, સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, અને ડૉ. સચ્ચિદાનંદ જોષી, સચિવ, આઈજીએનસીએ દ્વારા વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રકાશન વિભાગે હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં પુસ્તકના પ્રકાશન બદલ સાત એવોર્ડ અને એક સર્ટિફિકેટ ઓફ મેરિટ પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

સરદાર: સચિત્ર જીવનની, લાઈફ એટ રાષ્ટ્રપતિ ભવન (અંગ્રેજી) અને પુસ્તક સૂચી (હિન્દી) શિર્ષક ધરાવતા પુસ્તકોને પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. ભારત-૨૦૧૮ (હિન્દી), યોજના-એપ્રિલ, ૨૦૧૭ (અંગ્રેજી), બાલ ભારતી-સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭

(હિન્દી) અને અનટોલ સ્ટોરી ઓફ બ્રોડકાસ્ટિંગ ડ્યુરિંગ કિવટ ઇન્ડિયા મૂવમેન્ટને બીજૂ પારિતોષિક મળ્યું હતું અને બુધ્ધિઝમ - ધ પાથ ઓફ કમ્પેસનને સર્ટિફિકેટ ઓફ મેરિટ પ્રદાન કરાયું હતું. આ પારિતોષિક ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન પબ્લીશર્સ દ્વારા દર વર્ષે દિલ્હી પુસ્તક મેળા દરમિયાન પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

પ્રકાશન તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૮
પોસ્ટિંગ તા. ૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૮

R.N.I. 48778/90
REGD. NO. GAMC 222/2018-2020
VALID UPTO 31-12-2020 ISSUED BY SSP AHMEDABAD
PERMITTED TO POST AT PSO AHMEDABAD ON 1ST OF EVERY MONTH
Licence to Post Without Prepayment No. PMG/HQ/051/2018-20 VALID UPTO 31-12-2020

YOJANA (GUJARATI), October 2018

O.I.G.S.

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક :
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ
એ-૨/૩ & ૨/૪, આકાશદર્શન કોલોની,
ભાઈકાકાનગરની પાછળ, આસોપાલવ બંગલોઝની
બાજુમાં, જનસેવા કેન્દ્ર થલતેજની પાસે, સોમવિલા બંગલોઝ રોડ,
થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૯. ગુજરાત.

નીચેના પુસ્તકો ૫૦ થી ૯૦ ટકા વળતર ઉપર ઉપલબ્ધ છે

૧	માદામ ભિખાઈજી કામા	૬૦.૦૦	૧૩	કવિઓ, નાટ્યલેખકો અને આખ્યાનકારો	૭૫.૦૦
૨	સી. એફ. એન્ડ્ર્યુઝ	૧૫૦.૦૦	૧૪	તત્વજ્ઞાનના આઘસ્થાપકો	૩૮.૦૦
૩	કાલિદાસની કહાની	૩૨.૦૦	૧૫	સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૧)	૪૫.૦૦
૪	સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	૮૦.૦૦	૧૬	સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૨)	૫૬.૦૦
૫	ઠક્કરબાપા	૮૦.૦૦	૧૭	દાર્શનિક અને ધાર્મિક અગ્રેસરો	૨૮.૦૦
૬	આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ	૧૧૦.૦૦	૧૮	વૈજ્ઞાનિકો	૪૫.૦૦
૭	ભારતીય જનજાતિઓ અતીતના ઝરૂખેથી	૧૦૦.૦૦	૧૯	સૌંદર્ય મીમાંસકો	૫૦.૦૦
૮	ભારતીય જનતાના ઈતિહાસની રૂપરેખા	૭૦.૦૦	૨૦	વાલ્મીકિ અને વ્યાસ	૨૨.૦૦
૯	ગુજરાતમાં જાગૃતિની લહેરો	૭૨.૦૦	૨૧	રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતના લેખકો	૮૫.૦૦
૧૦	ગુજરાતના આદિવાસી નૃત્યો	૭૦.૦૦	૨૨	રાજકુમારી નિહાલદે	૧૨.૦૦
૧૧	દ્રષ્ટાઓ અને ચિંતકો	૫૦.૦૦	૨૩	સરકતા સર્પગૃહની વાર્તા	૪૮.૦૦
૧૨	સંગીતજ્ઞો	૪૫.૦૦	૨૪	આંગણબાગની માર્ગદર્શિકા	૧૧૫.૦૦

Printed & Published by Dr. Sadhana Rout, D.G. and Head on behalf of Publications Division, Soochna Bhawan,
C.G.O. Complex, New Delhi-110003.

Regional Office : Yojana Office, Publications Division, Ministry of Information & Broadcasting, Government of India,
A-2/3 & 2/4, Akashdarshan Colony, B/h. Bhaikaka Nagar, B/s, Asopalav Bungalows, Nr. Janseva Kendra Thaltej,
Somvilla Bungalows Road, Thaltej, Ahmedabad - 380059. Gujarat.

For business queries/subscription, please email at yojanagujarati@gmail.com or call on (079) 26588669.

Printed by Mirror Image Pvt. Ltd., A-40/41, GIDC Electronics Estate, Sector-25, Gandhinagar-382016. Gujarat.